

COROLLARIUM

1. kötet

2013

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM

KLASSZIKA-FILOLÓGIAI ÉS NEOLATIN TANSZÉK

Corollarium
1. kötet
2013

Főszerkesztő:
Tar Ibolya

Szerkesztők:
Gellérfi Gergő
Hajdú Attila

Kiadja a
Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Karának
Klasszika-Filológiai és Neolatin Tanszéke
6722 Szeged, Egyetem u. 2.

A kiadásért felel
Nagyillés János tanszékvezető

E-mail cím:
corollariumfolyoirat@gmail.com

Web:
<http://primus.arts.u-szeged.hu/cla/Corollarium>

ISSN:
2064-5023

TARTALOM

PALOTÁS GYÖRGY: Az 1539-es krakkói „nászdalverseny”	6
ÁBRAHÁM ÁDÁM: <i>Principes Transylvaniae</i> – Erdély fejedelmei jezsuita szemmel.....	20
KÁRPÁTI ANDRÁS DÁNIEL: Egy ókori kommandó története.....	30
VÁMOS HANNA: A <i>Codex Wissemburgensis</i> meséinek sorrendjéről – Esettanulmány	38
VARGA VIKTOR: Gondolatok a faktív ígérőről és meggyőző erejükről.....	50
GELLÉRFI GERGŐ: Iuvenalis és Propertius – A kontrasztteremtés egy eszköze a <i>Szatírákban</i>	60
HAJDÚ ATTILA: Az egyén szerepe a kyméi Ephoros világtörténeti munkájában.....	70

SZERKESZTŐI KÖSZÖNTŐ

Tempora mutantur et nos mutamur in illis – e mondás jegyében csatlakozunk a nyomtatott formát félretéve az online folyóiratok kiadóinak egyre gyarapodó táborához. Ennek oka csak kisebb részben materiális, nyomósabb érv e mellett a változat mellett a rugalmasság, a rendszeres megjelentethetőség nagyobb biztonsága és a jóval tágabb körben való terjesztés/hozzáférés lehetősége.

Ezt az online folyóiratot a fiatal kutatók fórumává szeretnénk tenni; a már egyetemi tanulmányaik alatt is érdemleges tudományos munkát végző és eredményeket elérő hallgatóktól kezdve a doktoranduszokon át a doktori fokozatot már megszerzett, de publikálási lehetőséghez nehezebben jutó fiatalokig szólítunk meg mindenkit, aki kutatási eredményeit meg szeretné osztani az eddiginél jóval szélesebb tudós közönséggel.

Folyóiratunk tematikáját is tág keretek közt határozzuk meg: az ókortudomány egész területéről – tehát beleértve az ókori keletet is –, a bizantinológia, a közép- és neolatin filológia tárgyköréből várunk és fogadunk tudományos igényű tanulmányokat, beleértve még az antikvitás továbbélésének kérdéskomplexumát is. A beérkező munkákat lektoráljuk/lektoráltatjuk – ennek eredményeképp dönt a szerkesztőség a megjelenésről, következésképpen a megjelentekre mint lektorált cikkekre lehet hivatkozni. Ugyanezen tudományterületekről értékelő recenziókat is várunk.

Bízunk benne, hogy e folyóirat segítségével élénkülni fog a tudományos aktivitás és a különböző tudományterületek közti párbeszéd, s mindez hozzásegít egy átfogóbb nézőpont kialakításához is.

Publicaturis lecturisque salutem!

Tar Ibolya

főszerkesztő

PALOTÁS GYÖRGY

Az 1539-es krakkói „nászdalverseny”*

Az 1538. február 24-ei nagyváradi békében Szapolyai János (1487–1540) I. Habsburg Ferdinándot (1503–1564) jelölte meg örökösének a halálát követően, mivel ekkor még nem volt törvényes utódja. Azonban 1539. március 2-án elvette a lengyel királylányt, Jagelló Izabellát (1519–1559), és hamarosan fiúk is születtek János Zsigmond néven. Számos nászdal (*epithalamion*) született ennek az esküvőnek az alkalmára, mint például Stanisław Glandinus Aichler, Stanisław Gąsiorek (Kleryka), Sebastian Marszewski és Waclaw Szamotulski alkotásai. Verancsics Mihály is írt egy nászdalt az alkalomra, ami két szövegváltozatban is fennmaradt. A nyomtatott változat – *Epithalamion Serenissimi Ioannis Hungariae regis et Isabellae reginae per Michaellem Wrantium Dalmatam M D XXXIX* – Krakkóban a Czartoryski Museum könyvtárában lelhető fel. A kéziratos változat – *Ioannis Hungariae regis nuptiae* – Budapesten a Széchényi Könyvtárban (OSzK) található meg.

INDEX NOMINUM: Brodarics István; Catullus; Gąsiorek (Kleryka), Stanisław; Izabella magyar királyné; János, I. magyar király; Marszewski, Sebastian; Perényi Péter; Polydamus, Valentinus; Szamotulski, Waclaw; Verancsics Antal; Verancsics Mihály; Werbőczy István; Zsigmond, I. lengyel király

INDEX RERUM: Buda; *epithalamium*; humanizmus; humanista; Krakkó; Lengyelország; nászdal; retorika(i); történetírás

Az 1538. február 24-én megkötött nagyváradi béke lehetővé tette Szapolyai János számára, hogy hivatalosan is használhassa a magyar királyi címet.¹ A Szapolyai-oldal részéről már valamivel korábban, 1537-től felmerült a dinasztikus kapcsolatok létesítésének igénye valamelyik európai uralkodócsaláddal. Jagelló Izabellával (1519–1559) kötendő házasságának terve először 1537-ben vetődött föl, amikor az éppen Johann Wese császári küldöttel tárgyaló Frangepán Ferenc levelet kapott Jan Tarnowski hetmantól, amelyből értesült a lengyelek házassági szándékáról.² A levélről értesítették Fráter Györgyöt is. Így főleg az ő és Frangepán rábeszélésének eredményeként jött létre a házasság. Mikołaj Nipszyc, I. Zsigmond titkára egy 1538. augusztus 25-i levelében teszi az első célzást arra, hogy végül is Izabella lesz a magyar királyné: „a szép Vénusz csillaga jelzi már a

* A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

¹ KÁROLYI (1879: 1–231), SINKOVICS (1985: 212–213).

² VERESS (1901: 25), SZONTAGH (2001: 106–107).

Az 1539-es krakkói „nászdalverseny”

házasságot – írja –, a lengyel lányok magyarul tanulnak”.³ Bethlen Farkas⁴ és Istvánffy Miklós⁵ arról számolt be, hogy a magyar király csak hosszas rábeszélésre és tanácsadóinak (pl. Werbőczy István) ösztönzésére fogadta el a házassági ajánlatot.⁶ Bethlen Farkas még arról is említést tesz, hogy a lánykérő követséget Brodarics István váci püspök, valamint Werbőczy István magyar királyi kancellár vezette. A követség további tagjai Perényi Péter, Balassa Boldizsár, Homonnai Drugeth István és Erasmus Gierlachowski királyi titkár voltak.⁷

A fényes küldöttség újév után indulhatott útnak Budáról és 1539. január 15-én érkezett meg Krakkóba.⁸ A magyar követség érkezéséről, fogadtatásáról, a Krakkóban megrendezett jelképes esküvőről és lakodalomról, az ebből az alkalomból rendezett lovagi tornáról, valamint az ifjú asszony elbúcsúztatásáról Nipszyc 1539. február 2-i, valamint Justus Decius dátum nélküli – február 19. előtt kelt – levele számol be részletesen.⁹ A házassági szerződést január 29-én kötötték meg.¹⁰ 1539. január 31-én jelképes esküvőt tartottak a krakkói palota tróntermében, ezen a napon meg is ülték a lakodalmat.¹¹ Ekkor olvasták fel Stanisław Glandinus Aichler¹² (1519/1520–1585), Stanisław Gąsiorek (Kleryka),¹³ Sebastian Marszewski¹⁴ (1520–1540), Waclaw Szamotulski¹⁵ (1520–1572),

³ LANCKOROŃSKA, *Elementa*, T. 47, nr. 288, 172–173, idézi PETNEKI (2006: 195).

⁴ BETHLEN (2002: 13): „Mivel a férfikor fordulópontján volt, ugyanis már 52. évében járt, és mivel gyenge egészségi állapota is gyakran próbára tette, irtózott a házasságtól, de Pannónia előkelő tanácsurai sürgették, hogy adja föl nőtlenségét, s lépjen házasságra, hogy a nemes házasságból származó szeretetreméltó utóddal, a vér eme legértékesebb drágakövével Pannónia királyságát új ékességgel gyarapítva, és a gyermektelenség miatt már-már kihalt Szapolyai házat, mivel testvérbátyja is örökös nélkül halt meg a mohácsi vészben, annak ősi nevét felvirágoztassa. (...) ezért rávették, hogy oly sok kimerítő fáradozás és a forgandó szerencsétől eltűrt különféle megpróbáltatásai után a nyugalom megszületése érdekében kérje feleségül Lengyelország királyának, I. Zsigmondnak a leányát.”

⁵ A 13. könyvében ezt olvashatjuk: „az övéinek tanácsit, s leginkább Werbőczy Istvánét, kinek sokat tulajdonít vala, követvén, az nőtlenséget közbenakasztani végezé, és elméjét a menyegzőre s megházasulásra fordítá”, ISTVÁNFFY (2003: 34–35).

⁶ OBORNI (2008: 72). Ezt Paolo Giovio da Como (1483–1552) is kiemeli művében (*Delle istorie del suo tempo*, 2,547).

⁷ BETHLEN (2002: 13), VERESS (1901: 29).

⁸ VERESS (1901: 29), SZONTAGH (2001: 106), OBORNI (2008: 72).

⁹ LANCKOROŃSKA, *Elementa*, T. 48, nr. 305, 5–8; nr. 308, 10–12.

¹⁰ *Libri Legationum*, vol. VI, fol. 67v–72v; további kézirat: BCzart TN 56. 475–484.

¹¹ BETHLEN (2002: 16), VERESS (1901: 31)

¹² *Epithalamium Isabellae, florentissimae filiae serenissimi regis Poloniae Sigismundi, ad serenissimum maritum Ioannem Hungariae regem proficiscentis, per Stanislaum Aichlerum, V. I. doct.* Hieronymus Vietor krakkói nyomdájában nyomtatták ki 1539-ben. – ESTREICHER, T. 12, 79. Samuel Maciejowski (1499–1550) püspöknek van ajánlva. Ritka példánya a krakkói hg. Czartoryski Museum könyvtárában található meg.

¹³ *Na weselie krolewny Izabelle.* (Na końcu:) Wybiyano w Krakowie przez Jeronimá Wietorá lata, 1539. Napjainkban Krakkóban található meg. – BCzart TN 850. II. Cim.

¹⁴ *Epithalamion in nuptiis serenissimi domini Iohannis regis Hungariae et serenissimae virginis Isabellae filiae divi Sigismundi Primi, invicti regis Poloniae per Sebastianum Marschevium, anno*

Jacobus Bariensis Ferdinandus¹⁶ (1539–1544) és egy anonim szerző¹⁷ alkalmi verseit és Izabellát magasztaló nászdalait.¹⁸ A magyar lovasok ezt követően mutatták be a tágas várudvaron – ősi szokás szerint – nagyszerű torna- és lovagjátékaikat,¹⁹ melyek rendkívüli hatást keltettek, s annyira tetszetek, hogy Sebastian Marszewski külön költeményt írt a Krakkóban is ritka középkori élvezetről.²⁰ Az egész ünnepséget Łukasz Górnicki a következőképpen ábrázolja: „A királyfi Krakkóba érkezte után követség jött János magyar királytól, Izabella királyleány kezét megkérni. Ezek az urak voltak a követek: a váci püspök, Brodarics, Perényi Péter és Werbőczy István, és nagy seregekkel jöttek. Dolgaik először titokban tartattak (miként barátok között szokás, mert Zsigmond királynak korábbi felesége, a szentéletű Borbála asszony János király édestestvére volt), ezért a követeknek nem került nagy fáradságába a nagy király leányát uruk, a nagy király szent házassága számára megkérni. (...) Első nap a királyi esküvőt tartották meg János király követei révén; (...) Azután a magyarok folytatták a bajvívást pajzsokkal, néhány pár egész vitézül, egyikük pedig, kopjáját leengedvén, egy harci mént homlokán talált és megölt.”²¹

MDXXXIX, Kraków, 1539. – ESTREICHER, T. 22, 191.

¹⁵ Venceslaus Schamotuliensis, *In nuptiis regis Ioannis et Isabellae poema gratulatorium*, Cracoviae, 1539. Ex officina Ungleriana. – ESTREICHER, T. 22, 202. Ez napjainkra elveszett, vagy éppen lappang valamely gyűjteményben. A költemény címére VERESS utal. – VERESS (1901: 39).

¹⁶ Bariensis, Jacobus Ferdinandus, *De foelici connubio Ungariae regis Joannis et D. Isabellae epistola*, ed. Kraków, 1539. – ESTREICHER, T. 12, 373–374.

¹⁷ *Pieśń o małżeństwie krolewny Izabelli*, Wybiyano w Krakowie przez Jeronima Wietora, 1539. karácsonya. – lásd <http://www.estreicher.uj.edu.pl/staropolska/baza/133930.html>. 2013. 06. 30.

¹⁸ Hasonlóan Szapolyai Borbála és I. Zsigmond 1512. február 8-ai krakkói esküvője során költői versenyt hirdettek. Az 1512-es versenyen, amelyen a poéták latin nyelvű *epithalamiumok* szerzésében versengtek egymással, a kor legjobb lengyel költői (Jan Dantyszek, Paweł z Krosna, Krzycki stb) mellett idegenek (Laurentius Corvinus, Georgius Logus, Eobanus Hessus) is részt vettek. A nászversek külön lapokon még 1512 februárjában nyomtatásban is megjelentek Krakkóban. – GYULAI (2004: 63). A meglévő hagyomány szellemében Izabella és János esküvőjén is tartottak egy ilyen versenyt. A „verseny győzteséről” nem számol be semmilyen kortárs forrás, így a tanulmányomban én sem kívánok találgatásokba bocsátkozni. A közölt műveket Hieronymus Vietor ill. Florianus Ungler nyomdájában nyomtatták ki még 1539 elején, valamint karácsonyan.

¹⁹ Ezt egy erdélyi krónikás is feljegyezte, lásd *Album Oltardianum* 12. 1. Utal rá VERESS (1901: 36).

²⁰ Sebastian Marszewski költeménye a *De ludis equestribus quos exhibuerunt Hungari in nuptiis Serenissimae virginis Isabella etc.*, 1539-ből a krakkói magyar tornajátékokról, egyetlen példánya a Poznań melletti Kórnik lengyel könyvtár tulajdona. A 4-r. 12 lapnyi vers tartalma kivételes jelentőségű. Szerzője említi Perényi Pétert, Brodaricsot és *patriae ille Solon nitido Verbeucius ore-t*, amikor megkérték s hazavitték Izabellát, de magáról a lovagjátékról nem versel. Megjelent Krakkóban 1539. január 28-án. – ESTREICHER, T. 22, 191.

²¹ GÓRNICKI (1950: 11–12), idézi és fordította PETNEKI (2006: 196).

Az 1539-es krakkói „nászdalverseny”

Izabella február 2-án Perényi Péter, Homonnai Drugeth István és Brodarics István kíséretében indult útnak Magyarországra.²² A lengyel bandérium vezére Piotr Opaliński, vezetője pedig mint egyházi férfiú, Stanisław Tarło przemysli püspök volt. Február 19-én érkeztek meg Csepel szigetére Kassán keresztül, ahol János király személyesen fogadta a lengyel királylányt. Innen Budára utaztak, ahol néhány napot pihenéssel töltöttek. Az esküvő és a koronázás Székesfehérváron, a menyegző Budán zajlott le 1539. március 2-án.²³ Várdai Pál esztergomi érsek végezte a koronázási és az esküvői szertartást. Budán március 3-án tartották meg a lakodalmat: „János király a régi dolgokra emlékező vén emberek meghallgatásával”²⁴ mindent úgy tett, mint ahogy királyi elődei. Budán tornajátékokat, ünnepi játékokat és – a királyi szokásokhoz híven – egyéb efféle dolgokat rendeztek.²⁵

Budán Verancsics Antal óbudai prépost, udvari titkár a testvére, Mihály által írt üdvözlő nászdalt osztogatta ismerősei között.²⁶ Verancsics Mihály költeménye két változatban is fennmaradt. Egy kéziratos verziója megtalálható Budapesten a Széchényi Könyvtárban (OSzK) *Ioannis Hungariae regis nuptiae* címen; míg az 1539-es krakkói nyomtatott változata *Epithalamion Serenissimi Ioannis Hungariae regis et Isabellae reginae per Michaelem Wrantium Dalmatam M D XXXIX* címen a Czartoryski Museum könyvtárában lelhető fel.²⁷ János és Izabella házasságára több költő is írt *epithalamiumot*, magáról a küldöttség útjáról és a lengyelországi ceremóniáról azonban csak Verancsics Mihály számolt be részletesen.²⁸ Megtaláljuk nála a három főúr, Werbőczy, Frangepán és Brodarics vezette küldöttség érkezésének színes, epikus ihletésű leírását is a 60. és a 66. sorok között. A továbbiakban röviden ismertetem a lengyel szerzők – elsősorban Aichler és Marszewski – változatos tartalmú, valamint a klasszikus formát és az antik retorikai szabályokat jobban követő alkotásait. Verancsics Mihály alkotásában szintén felfedezhetők a görög-római nászdalköltészet markáns elemei, azonban szerkezete és lineáris történetvezetése nem a líra műneméhez, hanem az epikus – mondhatni a történetírói – alkotásokhoz teszik hasonlatossá.

²² ISTVÁNFFY (2003: 34): „János az menyasszonnak hazaviteléért követeket küld, ugyanazon Broderikot és Perényi Pétert, és Drugeth Homonnai Istvánt, s azok azt Lengyelországból Kassára, s onnat Budára nagyságos készüllettel és friss lakással hazavivék, és Budán harmadnapig nyugován, Székesfeirvárara menének, mely városban János az ő jöveleteket várja vala, azzal az tanáccsal, hogy az menyegzővel együtt az új menyecskének megkoronázása véghezvitettetnék.”

²³ VERESS (1901: 44–50), SZONTAGH (2001: 106), OBORNI (2008: 72).

²⁴ VERESS (1901: 40).

²⁵ BETHLEN (2002: 19).

²⁶ VERESS (1901: 53). VERESS Endre munkájában hasonmásban közölte a ritka nyomtatvány címlapját, melyet Stanisław Tarło przemysli püspöknek ajánlott Mihály testvére, Verancsics Antal.

²⁷ A kézirat az OSzK Kézirattár, Quart. Lat. 776, fol. 1r–6v jelzetnél, míg a nyomtatvány a BCzart TN XVI. 260/II-nál található meg. A költemény kritikai kiadását lásd PALOTÁS (2013). A budapesti kézirat felhasználásával a nászdalra a továbbiakban Verancsics, *Ioannis Hungariae regis nuptiae*-ként utalok.

²⁸ PETNEKI (2006: 195).

A latin nyelvű humanizmus az 1470–1543 közötti időszakban élte virágkorát Lengyelországban. Döntően latin nyelvű alkotások születtek ekkor, amelyek természetes módon magukon viselték az antik örökség műfaji jegyeit. A nászadal (gör. ὑμέναιος, lat. *epithalamium*) műfajának²⁹ imitációjához számos ókori és középkori költői példa,³⁰ valamint az igen jelentős retorikai hagyomány³¹ állt a kora újkori szerzők rendelkezésére. Szent Ágoston 4. századi műfaji meghatározása szerint: *Solent dici ab scholasticis carmina quaedam uxores ducentibus et nubentibus, quae vocantur epithalamia; quidquid ibi cantatur, ad honorem cantatur sponsi et sponsae.*³²

A nászalköltészet egyfajta ünnepi jellegű költészet volt. A legtöbb önálló költemény meghatározott alkalomra, azaz egy aktuális esküvői ceremóniára készült. Az *epithalamium*ok szerzői számos, a hagyományban és az irodalmi konvenciókban gyökerező állandó topikus elemet használtak fel.³³ A hagyományos témák legteljesebb felsorolását a retorikai szerzők munkáiban találhatjuk meg. A fiatal szofista nemzedék tagjainak – Pseudo-Dionysios, Menandros Rhétor, Chorikios, s különösen Himerios – munkáit követve a nászadal epikus és retorikai vonásokat vett fel a görög-római irodalomban.³⁴ A nászadal mint retorikai műfaj a 15. század elején éledt újjá Itáliában.³⁵ Az 1539-es krakkói esküvőre írt mindegyik költemény kisebb-nagyobb mértékben élt ezekkel a retorikában gyökerező topikus elemekkel.

A mitológiai házasságok, valamint Venus és Cupido szerepének hangsúlyozása – váltakozva dicsérik az ifjú párt: Cupido a vőlegényt, míg Venus a menyasszonyt – igen gyakran megjelennek ezekben a művekben.³⁶ Az idős Szapolyai szívében Cupido nyila

²⁹ Az *epithalamium* (a görög ἑπιθαλάμιον szó latin megfelelője; jelentése 'a menyegzői hálósoba előtti nászadal'), vagy *hymenaios* egy speciális költemény, amelyet kifejezetten a menyasszony számára készítettek, miközben az a házastársi hálósoba felé tart. – HORSTMANN (2004: 14–18), ROBBINS (1998: 784–787).

³⁰ A klasszikus görög szerzők közül: Hom. *Il.* 18,491–496; 24,57–62; *Sapph. frag.* 104–117; Theocr. *Id.* 18; Anakreón; Stésichoros; Pindaros stb; a római szerzők közül: Cat. 61; 62; Stat. *Silv.* 1,2; Aus. *Cento nuptialis*; Sidonius Apollinaris, *Epithalamium Ruricio et Iberiae dictum* és Claudian. *Epithalamium dictum Honorio Augusto et Mariae* stb; ókeresztény és a kora középkori szerzőknél is jelentkezik a műfaj: Dracontius, *Epithalamium in fratribus dictum*; Ennodius, *Epithalamium dictum Maximo V.S.* és Venantius Fortunatus, *De domno Sigiberccho rege et Brunichilde regina* stb. Ezeket a költői mintákat is követték az újkori szerzők, mint például Julius Caesar Scaliger, Jacopo Sannazaro és Edmund Spenser stb.

³¹ A legfontosabb retorikai munkák a következők: Ps.-Dionysios, *Tekhné rétoriké*, 2; *Methodos gameliôn*, 4; *Methodos epithalamiu*; Men.Rh. *Peri epideiktikôn*, Tract. 2, 13; *Peri epithalamiu*, 14. és a *Peri kateunastiku*; Himerios esküvői beszéde, az *Oratio*, 1, és Chor. *Orationes nuptiales*, 5–6. Vö. WHEELER (1930: 210), HORSTMANN (2004: 88–96).

³² August. *enarr. in Psalm.* 44,3.

³³ WHEELER (1930: 207–208).

³⁴ WILSON (1948: 37).

³⁵ D'ELIA (2002: 380), D'ELIA (2004: 35–50).

³⁶ A mitikus házasságok példaképpen állítását igen gyakran ajánlják a retorikusok. – pl. Men.Rh. *Peri epithal.* 12. Catullus Peleus és Thetis esküvőjéről írt (Cat. 64,323–381), míg Theokritos az *epyllion* és az *epithalamion* határán álló munkájában (Theocr. *Id.* 18) Helené és

Az 1539-es krakkói „nászdalverseny”

gyűjtja lángra a szerelem tüzét.³⁷ Aichler utal az ida-hegyi döntésre és Izabellát Iuno istennőhöz hasonlítja.³⁸ Marszewski kisebb felsorolást ad a görög mitológia ismert figuráiból, valamint szintén utal Cupido szerepére.³⁹ Epikus vonásként emellett megjelenik nála a Múza segítségül hívása is.⁴⁰ Catullus⁴¹ a 61. *carmen*ben sokat elárul a nász istenének, Hymennek a vonásairól és funkcióiról, akinek alakja számos elemében a retorikusok Gamosára emlékeztet.⁴² Menandros Rhétor szerint ugyanis a nászdal egyik legfontosabb eleme a házasság istenének szerepeltetése volt. Verancsics költeményében pusztán csak az istenről elnevezett műfajra utal,⁴³ Marszewski magát az istent is megemlíti,⁴⁴ míg Aichler az ókori mintákhoz (pl. Cat. c. 62,5) hasonlóan refrénszerűen hívja Hymen az ifjú házaspárhoz boldogságuk biztosításáért.⁴⁵ Szorosan kapcsolódik Hymen eszméjéhez a még szélesebb körű toposz, a törvényes házasság előnyeinek és áldásainak hangoztatása. A törvényes házasságra az otthon és a család, valamint a szülőföld biztonságának érdekében van szükség, mivel törvényes gyermekek származhatnak belőle.⁴⁶ A krakkói költeményekben elsősorban a szülőföld védelmét és a haza üdvéért való gyermekáldást emelik ki a szerzők. Verancsics horatiusi gondolatként a szülőföld védelmében nyújtott áldozatvállalást, valamint a török veszedelem visszaszorítása érdekében végzett munkát hangsúlyozza. A nász és annak következményei egyfajta megnyugvást jelenthetnek a

Menelaos egybekeléséről beszél. Statius és Venantius Fortunatus esetében lásd ROBERTS (1989: 321–348).

³⁷ Verancsics, *Ioannis Hungariae regis nuptiae*, 15–18: *sensit [sc. Ioannes] iam saucia dudum / igne Cupidineo, quiddam promittere blandum / pectora, et eximo traxit suspiria corde, / qualia vel castam possent flexisse Dianam.*

³⁸ Aichler, *Epithalamium Isabellae...*, 53–55: *Si tu certamen in illud / tergeminum, Idaeo quod erat sub iudice morum / venisses, dubiam spectasset Cypria palmam;* valamint másik költeményében Aichler, *Eiusdem nuptialis elegia*, 17: *Isabella love es tanto dignissima Iuno.*

³⁹ Marszewski, *Epithalamion in nuptiis...*, 30–32: *Aut quales meruit divino munere formae / Ledae progenies, Paridis fax, fax quoque Troiae / et quas Penelope sancti tulit ergo pudoris;* valamint Marszewski, *i. m.*, 1–2: *Aliger in celsa considens arce Cupido / iam clarum mediatur opus.*

⁴⁰ Marszewski, *i. m.*, 17–18: *Quid mea Musa moras nectis, cur munere cessas / exornare;* valamint Marszewski, *i. m.*, 21–22: *Ipsa salutatum magni bona pignora regis / ibis ovans.*

⁴¹ A legtöbb szöveghelyet Catullus költészetéből veszem a nászdal műfajának ókori szemléltetéséhez. Catullus költeményeit ismerniük kellett a krakkói verselőknek 1539-ben, minthogy az *editio princeps* már 1472-ben megjelent Velencében. Ezt később négy másik (1481, 1485, 1496, 1521) is követte. – GAISSER (1993: 26–31). Catullus 61. költeményét részletesen vizsgálta FEDELI (1983: 1–180).

⁴² WHEELER (1930: 210), HORSTMANN (2004: 195–201).

⁴³ Verancsics, *i. m.*, 159–160: *cum coniuge pacta / principis, et gratos nolit differre hymenaeos.*

⁴⁴ Marszewski, *i. m.*, 203–204: *Emicat ast Hymenaeus ovans dux ordinis huius / taeda conspicuus.*

⁴⁵ Aichler, *i. m.*, 15: *Dicitur excelsa resonans Hymenaeus in aula,* valamint körkörösén visszatérő elemként megjelenik a *Hymen o Hymenaeae, adsis comes, o Hymenaeae* a 16, 21, 30, 39, 58 és 67. sorokban. Vö. HORSTMANN (2004: 69).

⁴⁶ Ps.-Dionysios, *Method. gam.* 3; 4 és 8; *Method. epithal.* 2. A gyerekek jelentik a család, az otthon és a vagyon üdvösségét. – Men.Rh. *Peri epithal.* 1 és 6; Men.Rh. *Peri kateun.* 11 és 25. A házasság szükségese és kell. – Him. *Or.* 1,7–10.

háborúban kimerült országnak.⁴⁷ Aichler szerint a két ország közötti jó viszony és évszázados szövetség továbbra is fenn fog maradni az üdvös és közös béke érdekében.⁴⁸ Számára, így a lengyel fél számára is csak egy fontos cél lehetséges: a török fenyegetés megfékezése.⁴⁹

A menyasszony és a vőlegény külső és belső tulajdonságainak, fizikai kiválóságának dicsőítése (*laus sponsi et sponsae*) már Sapphó költészetétől kezdve a nászdalköltészet központi elemét jelenti.⁵⁰ A pár összetartozásának érzékeltetésére a szerzők már az ókortól kezdve gyakran élnek természeti képekkel és hasonlatokkal. Catullus ezt a szőlő (*vitis*) és a szilfa (*ulmus*) szoros kapcsolatával fejezte ki.⁵¹ A hasonlat a 16. századi neolatin irodalomban is igen közkedvelt volt. Rotterdami Erasmus a *Colloquia familiaria*-ban ugyanezt a catullusi képet dolgozta át.⁵² A hagyományhoz leginkább kapcsolódó Aichler is ezt a költői alakzatot aknáztta ki. Hasonlatában a biztonságot nyújtó és szilárd fára (*arbor*) tekergőzik fel védelmet keresve a gyenge borostyán (*hedera*).⁵³ A harmonikus szerelem (*concordia*, ὁμόνοια), amelynek élethosszig kell tartania, az egyik legfontosabb toposza az *epithalamium* műfajának. A legtöbbet erről a retorikaszerzők árulják el.⁵⁴ Verancsics költeményében megjelenik a *concordia* szó, valamint a hosszú és harmonikus élet óhajtása.⁵⁵ Az örökké tartó szerelemre utal Marszewski is a mirtuszkoszorú képével.⁵⁶

⁴⁷ Verancsics, *i. m.*, 39: *Dulce est, si patriae defensae viximus aegre*. A háborúban kimerült ország képéhez: Verancsics, *i. m.*, 59: *et pacem et fessis promittunt foedera regnis*, valamint a török veszedelem megfékezéséért: Verancsics, *i. m.*, 213–214: *Iis dabitur saevos compescere Turcas, / et patriae arctatos cupient extendere fines*.

⁴⁸ Aichler, *i. m.*, 87–90: *Ecce tuis nunc auspiciis, illaesa manebunt / foedera, magnorum regum, coniunctio crescit / diversi populi, sociis in finibus, almum / pax caput attollet, revocabit candida secla*.

⁴⁹ Aichler, *i. m.*, 92: *Omen ut intereat Turcorum dira tirannis*.

⁵⁰ HORSTMANN (2004: 73), vö. Sapph. *Anth. lyr.* (Diehl), *frag.* 116; 117; 123; 127; 128; 130.

⁵¹ Cat. 62,49–58; vö. 61,102–105. Menandros a fák egyesülését említi. – Men.Rh. *Peri kateun.* 12; valamint 15. A menyasszony datolyapálmaként, míg a vőlegény olíva faként jelenik meg a görög retorikusnál. – Men.Rh. *Peri epithal.* 19. Himerios szerint úgy illenek össze, mint két rózsza a mezőn. – DÜBNER (1849: 41).

⁵² ERASMUS (1972: 284–285): *Saltem illud responde, utrum est elegantius spectaculum, vitis humi iacens et computrescens, an amplexa palum aut ulmum, eamque purpureis uvis degravans?*, idézi KASZA (2011: 122).

⁵³ Aichler, *i. m.*, 85–86: *Nobile pectus amore tui, innectetur, ut alta / erranti hac atque hac hedera circumdatur arbor*.

⁵⁴ Pseudo-Dionysios a lehető legnagyobb harmóniára szólítja fel az ifjú párt. – Ps.-Dionysios, *Method. gam.* 3; vö. 5–6; valamint *Method. epithal.* 3. Ugyanez a gondolat már Homérosnál is megjelenik. – Hom. *Od.* 6,182–185. Chorikios szintén a harmóniát emeli ki. – Chor. *Or.* 6,40. A szerelem egységében megvalósuló harmóniáról beszél Menandros. Ez a *concordia* élethosszig tart; vö. Theocr. 18,51. Catullus szintén utal erre az elképzelésre: Cat. 61,31–35; 100; 139–146. Szintén megjelenik: Cat. 64,334–336.

⁵⁵ Verancsics, *i. m.*, 165–166: *I, felix, felixque tuo sociare marito, / nata, precor, thalamisque habitat concordia vestris*. Az élethosszig tartó boldogság képéhez pedig: Verancsics, *i. m.*, 167–168:

Az 1539-es krakkói „nászdalverseny“

Az ifjú feleség méltatása az egyik legfontosabb elemét jelenti a nászdal műfajának. Minden egyes krakkói költeményben jelentős szerepet játszik az ifjú arának, Izabellának a dicsőítése. Catullusnál a *carmen* 61-ben Vinia Aurunculeia Venushoz hasonló (16–19); virágokkal, ázsiai mirtusszal (22), jácinttal (89), pipaccsal (187–188) halmozzák el; tiszta és erkölcsös (217–223); szerény és egyszerű (79); szerelmes asszony (169–171). Himerios szerint a menyasszony szépsége a virághoz hasonlít, valamint bőre fehér, mint a tej és orcája piros, mint a rózsza.⁵⁷ Ezek a képek szintén megjelennek Izabella jellemzésekor. Verancsics leírásában Izabella – aki szűz (*virgo*), szerencsés (*felix*) és a király legméltóbb utóda (*proles dignissima regis*) – erkölcsös életet él,⁵⁸ békés és nyugodt természetű,⁵⁹ szűziesség és szemérem jellemzi, miközben hófehér tagjait pirosság önti el a váratlan szerelemtől,⁶⁰ neveltetésének köszönhetően szilád és tiszta jellemű.⁶¹ A lengyel királylány szépségével a magyar asszonyok sem versenyezhetnek.⁶² Aichler leírásában ezek a motívumok szintén megjelennek. Izabella (*decor patriae*, ill. *dignissima nata*) alakja és megjelenése csodálatra méltó,⁶³ s a szerelemtől pír önti el a hófehér arcát.⁶⁴ Fizikai megjelenésének részletezését, majd Venushoz történő hasonlítását olvashatjuk Aichler másik költeményében, a *De eadem epigrammában*.⁶⁵ Terjedelmesebb költeményében szépségét Niobéhez (*coniunx Thebaei splendida*), az amazon hercegnőhöz (*Antiopa*) és Semiramishoz (*formosa Semiramis*) hasonlítja.⁶⁶ Marszewski a menyasszony (*regia virgo*) szűziességét emeli ki és azt, hogy az ifjú lány csak most ismeri meg igazán az első szerelem tüzét.⁶⁷ Izabella mindezek mellett a fiatal társai összes kedvező tulajdonságát is bírja; bája és szépsége a rózsához mérhető.⁶⁸ Alakjának kiválósága Helenéhez (*ob praestans Helenae*

Ambobusque simul centum regnare per annos / dent superi, valamint Verancsics, i. m., 173: Felici et longo functus, non deprecor aevo.

⁵⁶ Marszewski, i. m., 28: *immortale decus violat, nec iniqua rapit mors.*

⁵⁷ Him. Or. 1,19–20.

⁵⁸ Verancsics, i. m., 48: *servat thalamos Isabella pudicos.*

⁵⁹ Verancsics, i. m., 80–81: *placidus implevit nuntius aures / reginae.*

⁶⁰ Verancsics, i. m., 82–83: *Virgineo primum castus pudor ore cucurrit, / purpureusque simul niveos color imbuit artus.*

⁶¹ Verancsics, i. m., 86–88: *et studiis immota piis optata videre / Tempora taedarum gaudet, castamque sub alto / pectore laetitiam simulat.*

⁶² Verancsics, i. m., 186–189: *turba puellarum sequitur. Formosa videri / corpora, sed longe superat formosior omnes / regina. Ac dubium est, formane an moribus esset / admiranda magis, pariterque excellit utroque.*

⁶³ Aichler, i. m., 41: *Eminet admiranda tuae praestantia formae.*

⁶⁴ Aichler, i. m., 43–49: *Niveo color emicat ore / purpureus, veluti cum Amaranthis candida nymphae / lilia contextunt. Floret tua blandula cervix: (...) Incedis pulcherrima tota.*

⁶⁵ Aichler, *De eadem epigramma*, 7–10: *Frons tibi bella, genae bellae sunt, labraque bella, / Bella manus lucent lumina bella tua. / Bellum collum, aures bellas, bellum quoque nasum / Fers toto incedis corpore bella Venus.*

⁶⁶ Aichler, *Epithalamium Isabellae...*, i. m., 50–51.

⁶⁷ Marszewski, i. m., 8: *ventilat [sc. Cupido] et primos tenero sub corde calores.*

⁶⁸ Marszewski, i. m., 34–38: *Namque Isabella tenet haec singula, solaque nobis / instar cunctarum est, (...) / Aspice quantus honos, roseae quae gratia formae / sidereo ore micat, floret vernantibus annis, / omnia bella gerens.*

decus) mérhető, míg műveltsége és tanultsága a Gracchusok anyjára, Róma legnemesebb asszonyára, Corneliára emlékeztet.⁶⁹ Mindezekkel szemben János király méltatása jóval szerényebb. A nagylelkű és bátor jelzőt mindhárom humanistától megkapja.⁷⁰ Aichler mérhetetlen gazdagságára és birodalmára utal az *Eiusdem nuptialis elegiában*.⁷¹ Akárcsak Verancsicsnál, Marszewski művében is a szerelem tüze lobban fel a bátor férfi szívében (*corda viri fortis*), sőt, egyenesen a szerelembe esett beteghez hasonlítja a király állapotát.⁷² Az *epithalamium*okban nemcsak az ifjú pár, hanem azok családtagjainak és őseinek méltatása is fontos.⁷³ Verancsics nem a Szapolyai-család őseire, hanem a magyar történelem dicső uralkodóira (Luxemburgi Zsigmond, Mátyás király, Ulászló) és uralkodónőire (Mária királynő és Beatrix királyné) utal az ezt követő sorokban.⁷⁴ A rákövetkező sorokban pedig a szkíta ősrakonság méltatása következik. Marszewski ennél sokkal konkrétabb módon alkalmazza ezt az állandó toposzt. Izabella szüleit és testvérét részletesen említi és dicsőíti: I. (Öreg) Zsigmond lengyel király *verendus* (104), Bona királyné *sedula* (105), testvére, Ágost⁷⁵ pedig *rexque (...) iuvenis* (106). A szerző kiemelten méltatja Zsigmond Ágostot – ő volt a későbbi lengyel uralkodó 1548–1572 között – költeményében (85–99. sorok).

Az eddig ismertetett topikus elemekhez szorosan hozzátartozott a fohász és a gyermekáldásért való könyörgés (*allocutio sponsalis*).⁷⁶ Catullusnál (c. 61,204–223) és Theokritosnál (*Id.* 18,50) az ebbe vetett bizakodásról az *epithalamium* végén olvashatunk. Catullus azt kívánja költeményében, hogy minél hamarabb szülessék olyan fiúutód, aki az apjára fog hasonlítani és örökölni fogja anyja tisztaságát. Úgy látszik, hogy ez az elem állandó helyen szerepelt a költemények végén, a retorikusok szerint is.⁷⁷ Verancsics bízik abban, hogy Izabella utóddal fogja megörvendeztetni férjét és népét, akitől majd évszázadokon keresztül nagy királyok fognak származni.⁷⁸ I. Zsigmond király is gyermekeket és tőlük származó unokákat kér az égi istenektől (*tribuant subolem longosque*

⁶⁹ Marszewski, i. m., 75–78: *Non minus ut Gracchae mater Cornelia gentis / eloquio valuit, docto et stirpem imbuit ore, / sed minus illa tamen, quae non nisi verba latina / calluit.*

⁷⁰ Verancsics, i. m., 15: *magnanimus princeps*; Aichler, i. m., 79–82: *Ibis ad excelsi complexus aurea regis, / Qui longe late populos urbesque gubernat, / Magnanimus, prudens, ulla nec laude secundus. / Demonstrat viridem qui dexteritate iuventam; valamint Marszewski, i. m., 101: magnanimo conducta viro.*

⁷¹ Aichler, *Eiusdem nuptialis...*, i. m., 4: *Pannoniae dives qui tenet imperium.*

⁷² Marszewski, i. m., 57–58: *petet aeger bella labella, / insistens mediosque sonos per basia rumpet.*

⁷³ Vö. Him. Or. 1,13; valamint Men.Rh. Peri epithal. 14; 17.

⁷⁴ Verancsics, i. m., 199–204: *ingredere antiquos, quibus ingens sceptrum tenebat / Romani imperii quondam Sismundus et acer / Matthias, toto qui gestis notus in orbe est, / et Ladislavus patruus. Tibi debita regna / non aliena petis, gentilem sume coronam, / et Maria regnes felicior et Beatrice.*

⁷⁵ Marszewski, i. m., 81–84: *Digna Sigismundi magni censere propago / qui fortes valida terras ditione tuetur. / Digna Bonae proles latiis de regibus ortae, / digna Sigismundi vere germana secundi.*

⁷⁶ WHEELER (1930: 211), HORSTMANN (2004: 73): „die Aufforderung zum Vollzug der Ehe und zur Zeugung von Kinder...”

⁷⁷ Men.Rh. Peri epithal. 22; vö. Men.Rh. Peri kateun. 7. Himerios az Oratioja végére helyezi, miként Chorikios is. – Chor. Or. 6,32.

⁷⁸ Verancsics, i. m., 50–51: *Illam dabit sobolem vobis per secula reges / magnanimos.*

Az 1539-es krakkói „nászdalverseny”

nepotes). Nászdaala végén Verancsics ősi szkíta vérből származó királyokat – *de Scythico prognatos sanguine reges / poscimus* – kíván az égiektől. Egy majdani hatalmas és erős nép képét festi elénk, mely ebből a frigyből, azaz a szarmata (ti. lengyel) és a szkíta (ti. magyar) nép szövetségéből fog származni.⁷⁹ Aichler költeménye végén szinte epigrafikus tömörséggel, mintegy versbe ágyazott versben foglalja össze ezt a topikus képet:

Ultima dona, tui populi, haec fer carmina tecum.

REGIS NATA, SOROR REGIS, NUNC

REGIS ET UXOR

O UTINAM, REGUM MATER CELE

*BERRIMA FIAS.*⁸⁰

Verancsics alkotását nemcsak *epithalamium*ként, hanem epikus költeményként,⁸¹ sőt történeti műként is olvashatjuk. A krakkói események színes és részletes bemutatására törekszik művében. Az ünnepi alkalom és a nászdal műfaja pusztán csak eszköz a kezében annak érdekében, hogy a megtörtént események narratív leírását adhassa. Verancsics Mihály történetírói beállítottságát mi sem jellemzi jobban, hogy valószínűleg aktívan közreműködött testvére, Antal történetírói munkájában. Acsády Ignác tanulmányában kimutatta, hogy Mihály bátyjának megbízásából és közléseiből állította össze az 1536. év magyarországi eseményeit bemutató munkáját.⁸² A Verancsics Antal-féle kézirat on egyértelműen szerepel a feljegyzés arra vonatkozóan, hogy ez az írás Mihály munkája.⁸³ Sokoldalú történetíró attitűdjét egy másik munkája is bizonyítja, melyben igencsak vitriolos hangvétellel állította pellengérre egy kortárs szerző történeti művét. Valentinus Polydamus prózai írását, a *De origine ac rebus gestis Hungarorum liber primus ad censuram aeditus* igen kegyetlen kritika alá vette az *In Valentinum Polydamum, historiae Hungaricae scriptorem ineptissimum* című költeményében.⁸⁴ Polydamus bevezetőjében a magyarok

⁷⁹ Verancsics, i. m., 215–216: *Non humile aut molle dabit fugiensve laborum / Sarmaticum Scythicumque genus, sed fortia cuncta.*

⁸⁰ Aichler, *Epithalamium Isabellae*..., i. m., 94–98.

⁸¹ Verancsics költeménye kapcsán nemcsak a catullusi, hanem a vergiliusi imitáció is kimutatható. Az allúziókra néhány példa a teljes igénye nélkül: valódi intertextus a 165. sorban: *I, felix, felixque tuo sociare marito*, (vö. Verg. A. 6,546: *I decus, I nostrum; melioribus utere fatis*); Didóra emlékeztet (vö. Verg. A. 1,496–504), amikor Izabella a palotából méltóságteljesen a közeledő magyarokra tekint (80–91); valamint epikus elemnek, egyfajta seregszemplének értelmezhető a lovagi torna és a magyarok hadijátéka is (109–129; 130–154), amelyek Aeneas szicíliai ünnepi játékaival és Ascanius lovasjátékaival rokoníthatók (vö. Verg. A. 5,104–113; 5,553–597).

⁸² Verancsics Mihály, *Liber de rebus hungaricis 1536.* (fragmentum) – OSzK Kézirattár, Fol. Lat. 422, Tom. II, fol. 14–26. Hely és dátum megjelölése nélkül, azonban a munka valószínűleg ugyanebben az évben készült.

⁸³ ACSÁDY (1894: 21)

⁸⁴ Valentinus Polydamus, *De origine ac rebus gestis Hungarorum liber primus ad censuram aeditus*, Cracoviae, 1536, Hieronymus Vietor nyomdájában. – OSzK, Régi Nyomtatványok Tára, sign. Ant. 3060. Verancsics Mihály munkája szintén Budapesten található meg kéziratban hely és dátum megjelölése nélkül. – OSzK Kézirattár, Quart. Lat. 776, fol. 10r–13r.

őstörténetének bemutatását ígéri, munkája azonban inkább bibliai őstörténetre vagy világtörténetre emlékeztet. Alkotását Verancsics Mihály többek között emiatt is gyermeki írásoknak (*puerilia scripta*) csúfolja. Mihály a történelem objektív leírására törekedett, s éppen ezért igyekezett pontos és megbízható értesüléseket szerezni, avagy maga is jelen lenni azokon az eseményeken, amelyeket később munkáiban megörökíteni kívánt. Az nyilvánvalónak látszik, hogy részt vett a krakkói eseményeken és az ott megtartott költői versenyen, tehát beszámolóját mindenképpen forrásértékűnek kell tartanunk. Sok olyan részletet elárul, melyeket költőtársai nem említenek saját költeményeikben. Költeménye kezdetén utalást tesz a 20-as és a 30-as évek polgárháborús eseményeire, majd megemlíti a „némettel” kötött szövetséget, amely valószínűleg az 1538-as nagyváradi békére vonatkozhat.⁸⁵ Ezután leírja a nagyszámú és fényes követség útját Krakkóba.⁸⁶ Marszewskivel ellentétben nem említi név szerint a küldöttség vezetőit, mégis igen részletesen szól az útról. Többek között megemlíti a Kárpáton való átkelést, valamint a Poprád-folyó mentén folytatott utat egészen a soktornyú Krakkóig. A lengyelországi fogadtatásról hosszasan értekezik. A nászdalköltészet fontos elemét jelentette a lakodalmi mulatság és az önfeledt szórakozás leírása. Ezt az elemet is felhasználva Verancsics a történetek pontos visszaadására törekedett. Elbeszéli a fényes krakkói lakomát (106–108) és a zenés mulatságot (110) is. Az átélt események hatására és talán Marszewski hadijátékokról szóló alkotására emlékezve leírást ad (111–129) a Krakkóban tartott pompás lovagi tornáról. A lovagi torna ábrázolásából emellett Zsigmond Ágost királyfi fényes tornagyőzelméről is (124–126) értesülhetünk. Ezt követően pedig a magyar követség látványos, de korántsem veszélyes, szkíta szokás szerint (*Scythico de more*) megtartott hadijátékát (130–151) örökíti meg Verancsics. Leírása szerint a nap végén a győzelmi koszorút a győzteseknek Izabella (*victores laeta coronat*) nyújtja át (152–154). Műve második felében Verancsics végül megemlékezik Izabella krakkói búcsújáról (174–176), Magyarországra való utazásáról és megérkezéséről (177–189), valamint a fényes budai fogadtatásról (190–196) is.

Verancsics költeményében a történetírás műfaját oly markánsan meghatározó dialógust, vagyis a szereplők leírására szolgáló beszédet és jellemrajzot is alkalmazza. Az *epithalamium*ok egyik gyakori elemét, a párbeszédet – egy ilyen állandó rész volt Venus és Cupido dialógusa, vitája – történetírói módon, egyfajta betétként, a fontosabb szereplők jellemzésére használja fel. Három nagyobb beszéd hangzik el művében. Az állandó háborúskodásban kimerült Szapolyai a béke biztosításának érdekében házassági tervéről beszél a magyar nemeseknek (5–13). A megfáradt uralkodó helyesnek látja, hogy házassági

⁸⁵ Verancsics, *Ioannis Hungariae regis nuptiae*, i. m., 27–29: *Nec vos Germanus, ut ante / asper in arma ciet, socias sed iungere vires, / communemque vocat detrudere finibus hostem.*

⁸⁶ Verancsics, i. m., 60–66: *Protinus ex omni numero, qui principis aulae / prima tenent, tres regna viri petiere Polona. / Illos agminibus comitum stipata iuventus / nobilis Hungariae volucres insidere docta / quadrupedes cursuque / breves convertere gyros / subsequitur. Rutilans ardescit purpura et albo / instratae incedunt acies fulvoque metallo.*

Az 1539-es krakkói „nászdalverseny”

szövetségre lépjen a Jagelló-házzal. A háborút szükségképpen a békének kell felváltania. Ezt a nászadalokra igen jellemző bukolikus képpel⁸⁷ fejezi ki beszédében János király:

*Sed neque perpetuum Boreas sibi vindicat annum,
et Zephiro quandoque vices Euroque relinquit.
Quod superest igitur, quod non labor abstulit aevi,
id sibi iam tandem suavis ferat omne voluptas,
nec sinat incassum fugientes currere soles.*⁸⁸

Éppen ezért felszólítja embereit, hogy menjenek követségbe Krakkóba Izabella kezét megkérni (21–55). Szavai a megfáradt és békére vágyó király képét festik az olvasó elé. A második, hosszabb beszédet a lengyel király, I. Zsigmond tartja (165–173). A szerető édesapa fájdalmas búcsúja ez, melyben boldogságot kíván lányának a magyar királlyal. Reményét fejezi ki, hogy lánya hamarosan unokákkal fogja megörvendeztetni családját. Az utolsó beszédben a magyar nemesség üdvözli Izabellát Budán (197–216). A nemesi büszkeség jegyében megemlékeznek az ország hajdani dicső királyairól és királynőiről, a szkíta rokonságról és azok fényes múltjáról. A költemény zárásaként a szarmata és szkíta nép vérségi szövetségébe vetett hitük fogalmazódik meg.

A latin irodalomban az *epithalamium* elveszítette lírai minőségét és fokozatosan egyfajta retorikai jellegű *panegyricusszá* alakult át.⁸⁹ Az alkalmi költészet alapvető lírai műfajai a dicsőítő ének (*panegyricus*), a nászvers (*epithalamium*), a gyászének (*epicedium*), sírfelirat (*epitáfium*), illetve a humanista irodalom egyik legnépszerűbb műfaja, az epigramma. A nászadal a reneszánsz és a barokk korban, római mintára, az újlatin és a nemzeti nyelvű költészetben is igen elterjedt műfajjá vált.⁹⁰ A kora újkorban erőteljesen gyarapszik a patrónus-patronált viszonyból születő alkalmi nászadalok száma.⁹¹ A magasztaló elemek az *epithalamium* műfajának nélkülözhetetlen részét jelentették a korai 16. század Közép-Európájában.⁹² Verancsics Mihály és a többi lengyel humanista költeménye ehhez a tendenciához kapcsolódott. A királyi udvarhoz fűződő kapcsolat azonban erősebben érződik Verancsics Mihály alkotásán. Bár humanista volt ő is, de elsősorban a magyar király híve és a Magyar Királyság alázatos és szolgálatkész alattvalója. Művének epikus vonása, azaz a cselekményábrázolás jobban megfelelt mondanivalójának kifejezésére. 1539-es költeménye műfaji szempontból mindezek miatt is a nászadal, a *panegyricus* és a történetírás határán mozog.

IRODALOMJEGYZÉK

ACSÁDY 1894 = ACSÁDY I.: *Verancsics Antal és Szerémi György*. ItK 4 (1894) 1–59.

⁸⁷ Vö. WILSON (1948: 35–58).

⁸⁸ Verancsics, *i. m.*, 32–36.

⁸⁹ WILSON (1948: 35), WHEELER (1930: 210).

⁹⁰ WILSON (1948: 35–57), GRANT (1957: 71–100), D'ELIA (2002: 379–433).

⁹¹ Vö. DEVENY (1988: 21–37).

⁹² GLOMSKI (2007: 178).

BETHLEN 2002 = BETHLEN F.: *Erdély története*. II. kötet. ford. Bodor András, jegyz., mutatók. Kruppa Tamás. Budapest 2002.

D'ELIA 2002 = A. F. D'ELIA: *Marriage, Sexual Pleasure, and Learned Brides in the Wedding Orations of Fifteenth-Century Italy*. *Renaissance Quarterly* 55 (2002) 379–433.

D'ELIA 2004 = A. F. D'ELIA: *The Renaissance of Marriage in Fifteenth-Century Italy*. Cambridge (Massachusetts) 2004.

DEVENY 1988 = T. DEVENY: *Poets and Patrons: Literary Adulation in the Epithalamium of the Spanish Golden Age*. *South Atlantic Review* 53 (1988) 21–37.

DÜBNER 1849 = F. DÜBNER (ed.): *Himerii sophistae declamationes*. Paris 1849.

ERASMUS 1972 = R. ERASMUS: *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*. Ordinis primi, Tomus tertius. Amsterdam 1972.

ESTREICHER 1908 = K. ESTREICHER: [Bibliografia Polska] *Polnische Bibliographie*. Tom. 12, Tom. 22. Krakau 1891–1908.

FEDELI 1983 = P. FEDELI: *Catullus' Carmen 61*. Amsterdam 1983.

GAISSER 1993 = J. H. GAISSER: *Catullus and His Renaissance Readers*. Oxford 1993.

GLOMSKI 2007 = J. GLOMSKI: *Patronage and Humanist Literature in the Age of the Jagiellons: Court and Career in the Writings of Rudolf Agricola Junior, Valentin Eck, and Leonard Cox*. Toronto–Buffalo–London 2007.

GÓRNICKI [1950] = Ł. GÓRNICKI: *Dzieje w Koronie Polskiej*. H. Barycz (wyd.). Wrocław [1950].

GRANT 1957 = W. L. GRANT: *New Forms of Neo-Latin Pastoral*. *Studies in the Renaissance* 4 (1957) 71–100.

GYULAI 2004 = GYULAI É.: *Carmina in arma Zapolyana. Címerversek Szapolyai Borbála lengyel királyné (1512) és Szapolyai János Zsigmond választott király (1567) címeréről*. In: Csukovits E. (szerk.): *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica*. Miskolc 2004, 61–81.

HORSTMANN 2004 = S. HORSTMANN: *Das Epithalamium in der Lateinischen Literature der Spätantike*. München–Leipzig 2004.

ISTVÁNNFY 2003 = ISTVÁNNFY M.: *Magyarok dolgairól írt historiája*. ford. Tállyai Pál, sajtó alá rendezi Benits Péter. Budapest 2003.

KÁROLYI 1879 = KÁROLYI Á.: *Adalék a nagyváradi béke s az 1536–1538. évek történetéhez*. Budapest 1879.

KASZA 2011 = KASZA P.: *Egy catullusi szöveghely utóéletéhez*. In: Czerovszki M. – Nagyillés J. (szerk.): *Corollarium: tanulmányok a 65 éves Tar Ibolya tiszteletére*. Szeged 2010, 120–123.

LANCKOROŃSKA 1962–1982 = C. LANCKOROŃSKA (ed.): *Elementa ad fontium editiones*. Romae 1962–1982.

OBORNI 2008 = OBORNI T.: *Principissa. Fejedelmi feleségek Erdélyben*. *Rubicon* 4 (2008) 70–79.

Az 1539-es krakkói „nászdalverseny”

PALOTÁS 2013 = PALOTÁS Gy.: *Verancsics Mihály (1513/1514–1571) Szapolyai János és Jagelló Izabella 1539-es esküvőjére írt nászdala*. Lymbus – Magyaraságtudományi Forrásközlemények (2013) (a kézirat megjelenés alatt)

PETNEKI 2003 = PETNEKI N.: *Brodarics István alakja a lengyel forráskiadványokban*. ItK 110 (2006) 191–198.

ROBBINS 1998 = E. A. ROBBINS: *Hymenaios*. In: H. Cancik – H. Schneider (ed.): *Der Neue Pauly* 5. Stuttgart–Weimar 1998, 784–787.

ROBERTS 1989 = M. ROBERTS: *The Use of Myth in Latin Epithalamia from Statius to Venantius Fortunatus*. TAPhA 119 (1989) 321–348.

SINKOVICS 1985 = SINKOVICS I.: *Útkeresés Mohács után. Az ország három részre szakadása*. In: Pach Zsigmond (szerk.): *Magyarország története 1526–1686*. Budapest 1985, 212–213.

SZONTAGH 2001 = SZONTAGH P.: *Fejedelemsasszonyok – asszonyfejedelmek. Izabella Kazimira, Mária Krisztierna és Brandenburgi Katalin uralkodása az erdélyi fejedelemségben*. Confessio 25 (2001) 106–112.

VERESS 1901 = VERESS E.: *Izabella királyné (1519–1559)*. Budapest 1901.

WHEELER 1930 = A. L. WHEELER: *Tradition in the Epithalamium*. AJPh 51 (1930) 205–223.

WILSON 1948 = E. F. WILSON: *Pastoral and Epithalamion in Latin Literature*. Speculum 23 (1948) 35–57.

The Cracovian competition of wedding songs in 1539

The childless János Szapolyai (1487–1540) designated Ferdinand I (1503–1564) to be his successor after his death, as a result of the Peace of Várad on 24 February 1538. However, he married princess Isabella Jagiellon of Poland (1519–1559) on 2 March 1539, and finally they had a son, János Zsigmond. Many wedding songs (*epithalamion*) were written to this event. For example, the work of Stanisław Glandinus Aichler, Stanisław Gąsiorek (Kleryka), Sebastian Marszewski and Waclaw Szamotulski etc. Mihály Verancsics (1514?–1571) has also written a wedding song on the occasion of the wedding, which has two versions presented to us. The printed version – entitled *Epithalamion Serenissimi Ioannis Hungariae regis et Isabellae reginae per Michaellem Wrantium Dalmatam M D XXXIX* – is located in the Czartoryski Museum and Library (BCzart) in Kraków. The manuscript – entitled *Ioannis Hungariae regis nuptiae* – can be found in the National Széchényi Library (OSZK) in Budapest.

ÁBRAHÁM ÁDÁM

Principes Transylvaniae

Erdély fejedelmei jezsuita szemmel

Az Erdélyi Fejedelemség történetileg, és ezáltal kulturálisan is más utat járt be, mint a királyi Magyarország. Folyamatosan próbált egyensúlyozni az Oszmán és a Habsburg Birodalom között. Az erdélyi kultúrában nagy fellendülést hozott az 1540-ben alapított Jezsuita Rend betelepítése. A rendtagok kulturálisan és politikailag is nagy szerepet kaptak, hiszen a tagok közül került ki nem egy fejedelem tanítója, mentora, vagy éppenséggel a Fejedelemség valamely magas beosztású hivatalnok. A jezsuiták költészetében, köszönhetően erdélyi megpróbáltatásaiknak hamar megjelent a nemzettudat, és a Habsburgoktól való elszakadás vágya. Handler András kolozsvári jezsuita *Principes Transylvaniae* című művében a cím alapján azt hihetnénk, hogy a mű főszereplői az erdélyi fejedelmek és azok tettei. Ez nem teljesen igaz azonban, hiszen a fejedelmek csupán a költő eszközei arra, hogy bemutassa és ellentétbe állítsa a csak pozitív tulajdonságokkal bíró katolikus hitet - amelynek legfőbb hívői a Habsburgok - és a széthúzást, belharcot, romlást magával hordozó protestáns hitet, amely ápolásával Erdély az elkerülhetetlen vég felé közelít.

INDEX NOMINUM: Báthory István; Handler András; Loyolai Ignác; Rudolf, II. német-római császár

INDEX RERUM: eposz; Erdélyi Fejedelemség; erdélyi fejedelmek; jezsuita eposz; jezsuita rend; Kolozsvár

Dolgozatom témája Handler András kolozsvári jezsuita szerzetes 1753-ban kiadott műve, a *Principes Transylvaniae*, amelyben tizenkét erdélyi fejedelemet tárgyal és ítél meg tetteik alapján. Nagy hangsúlyt kap a műben a fejedelmek katolikus hithez és a Habsburg-birodalomhoz való viszonya.

Ahhoz, hogy kellőképpen megértsük Handler művét, röviden fel kell idézni Erdély korai történetét, születését, viszonyát a Habsburg-házzal,¹ valamint a jezsuiták betelepülését és kezdeti éveit Erdélyben. A mohácsi vereség és II. Lajos halála után az ország uralkodó nélkül maradt. A trónra két jelölt volt: Habsburg Ferdinánd és a megmaradt ország legnagyobb főura, az erdélyi vajda Szapolyai János. Érdekes helyzet alakult ki, hiszen mindkettő jogos igényt formált a trónra, és mindkettőt törvényesen koronázták meg.

Ezután a két király között belháború tört ki. A Habsburg-fölényt ellensúlyozandó Szapolyai az oszmánok szövetségét kereste. A belháborúknak az 1538-as váradi béke vetett véget, amelyben kölcsönösen elismerték egymás királyságát, illetve megegyeztek, hogy

¹ A korszakról bővebben: BÁRDOSSY (1992), BARTA (1984), R. VÁRKONYI (1999).

Principes Transylvaniae, avagy
Erdély fejedelmei jezsuita szemmel

Szapolyai halála után országa a Habsburg-házra száll. Azonban Szapolyainak fia született, akinek az érdekében felrúgta az egyezményt. Az új szerződés értelmében Magyarország nyugati része jutott Ferdinándnak, míg a csecsemő János Zsigmond a keleti országrészeket kapta. Azonban Szapolyai halála után Habsburg nyomásra a gyermek király átadta Erdélyt Ferdinándnak és Sziléziába költözött. A Habsburgok nem tudták kellően megvédeni Erdélyt a töröktől, ezért az erdélyi politikusok visszahívták az ifjú királyt. Ez természetesen újabb fegyveres viszályokat szított, melyeknek 1570-ben a speyeri szerződés vetett véget, amelyben János Zsigmond lemondott magyar királyi címéről és felvette az erdélyi fejedelem titulust. Halála után az erdélyi rendek Báthory Istvánt választották fejedelemmé.

Báthory István erdélyi uralkodása első évében fontos problémákkal került szembe. Egyfelől egy székel felkeléssel, amit lever, másfelől pedig a Bekes Gáspár-féle trónköveteléssel. Mivel Bekes élvezte a Habsburgok támogatását, Báthory előtt nem maradt más út, mint hogy rendezze viszonyát a bécsi udvarral. Ez a konfliktus is kellőképpen mutatja a korabeli Erdély kusza vallási-politikai megosztottságát, hiszen a katolikus Habsburg-birodalom az unitárius Bekes Gáspárt támogatta a katolikus Báthory ellenében, aki 1571-ben az jezsuiták osztrák rendtartományi főnökétől szerzeteseket kért Erdélybe, hogy azok segítségével visszaállítsa a katolikus egyház megtört hatalmát.² A bécsi udvar által támasztott nehézségek miatt azonban ez csak később sikerült.

A kolozsvári jezsuita egyetem megalapítása a 16. század közepén meginduló európai ellenreformációs küzdelmek áramlatába tartozik. A protestantizmus gyors ütemű térhódítása a katolikus egyházat önvizsgálatra kényszerítette, és a több évtizeden keresztül húzódó tridentin zsinaton (1545, 1551–1552, 1562–1563) végbement a katolikus egyház önmagát megreformáló és megújító reformfolyamata, amelynek végén a megújult katolikus egyház készen állt a küzdelemre elvesztett pozíciói visszahódítása érdekében.³

A meginduló ellenreformáció motorja egy új szerzetesrend volt, a Loyolai Ignác által 1540-ben alapított jezsuita rend, amely fő céljával azt tűzte ki, hogy a mindenkori pápai hatalom támaszaként visszavezeti az igaz hitre a katolikus egyháztól eltávolodott néptömegeket, illetve a más vallásúak és a pogányok között igehirdető, misszionáriusi munkát végez.⁴ Kezdetben a rend alaptevékenységei között nem szerepelt az oktatás, de szembesülve az egyház és a társadalom szükségleteivel, illetve a protestáns oktatás sikerességével rugalmasan alkalmazkodtak ehhez: felismerték az oktatás fontosságát mind saját rendtagjaik, mind pedig a társadalom tagjainak nevelésében. A rend megtalálta azt a legfontosabb eszközt – az ifjúság nevelését –, amellyel a prédikációknál nagyobb hatást ért el, és eredményesebb tudott lenni céljai megvalósításában. Az első jezsuita kollégiumok az olasz és spanyol városokban nyíltak meg, a római magá Loyolai Ignác alapította. Ezeket a

² BÁTHORY (1995: 23).

³ A zsinatról szóló alapvető összefoglalást ld.: CHADWICK (1997), JEDIN (1947–1970), JEDIN (1965), HSIA (1998), O'MALLEY (2000).

⁴ A jezsuita rend kezdeteiről bővebben: O'MALLEY–BAILEY–HARRIS–KENNEDY (1999), O'MALLEY (2006).

kollégiumokat kezdetben csak az új rendtagok képzésére szánták, hamarosan azonban külső diákokat is felvettek. 1548-ban a szicíliai Messinában nyílt meg az első új típusú kollégium, az ún. *collegium externorum*, amely világi tanulók oktatását tűzte ki célul.⁵

Magyarországon is hamar megjelentek a jezsuiták Oláh Miklós esztergomi érsek, a magyar katolikus egyház újjászervezője hívására. Oláh Miklós 1561-ben Nagyszombatban papi szemináriumot alapított, amelynek vezetését a jezsuitákra bízta, de 1567-ben a főiskola leégése után az első magyarországi jezsuita letelepedési próbálkozás véget ért.⁶

A jezsuiták első magyarországi egyetemalapítási kísérletére mégsem a szűkebb Magyarországon, hanem Erdélyben került sor, ahol a század 70-es éveire a katolicizmus kisebbségbe szorult, és szabad vallásgyakorlatát szigorú korlátok közé szorították. Erdély nagy része a reformáció új tanai mellé állt, és csak egy kis rész maradt meg a katolikus hit mellett. A katolikusok legnagyobb problémája az óriási paphiány volt. Az erdélyi katolicizmus eme nehéz körülményei között egy katolikus egyetem felállítása, ráadásul az Európa-szerte az ellenreformáció élharcosaiként ismert jezsuiták segítségével, merész elképzelésnek számított, és fejedelmi támogatás kellett megvalósításához.⁷

Az erdélyi fejedelmi székbe 1571-ben megválasztott Báthory István egyike volt azon kevés főuraknak, akik a keleti országrészben ősi hitükhöz hívek maradtak. Személyében, aki a Szapolyai-országrész legnagyobb földbirtokosa volt, a katolikusok erős támaszra találtak, különösen, miután 1575 végén a lengyel nemesség Báthoryt Lengyelország királyává is megválasztotta.⁸ Báthorynak, a 16. század vége egyik legnagyobb formátumú közép-európai politikusának tervei közé tartozott a római katolikus egyház kiemelése eddigi alárendelt helyzetéből és teljes egyenjogúsítása a többségben lévő protestáns felekezetekkel. Ennek egyik lépése volt egy katolikus egyetem létrehozása. Elképzelésének megvalósításában a jezsuita rendnek szánta a vezető szerepet, amelynek kitűnő iskolai és oktatási módszerei ekkor már egész Európában nagy elismertségnek örvendtek.

Báthory a jezsuitákat Bécsben ismerte és kedvelte meg, és 1567-ben Nagyszombatból való távozásukkor merült fel benne először – tehát még a fejedelmi trónra kerülése előtt – a jezsuiták Erdélybe telepítésének és egy erdélyi jezsuita kollégium létesítésének gondolata. A jezsuita rend osztrák rendtartományának főnökével, Lorenzo Maggióval vette fel a kapcsolatot egy Erdélybe küldendő jezsuita misszió megszervezése ügyében. XIII. Gergely (1572–1585) pápa és a Jezsuita Rend szívesen fogadta Báthory kérését, azonban az osztrák provinciálisnak alkalmazkodni kellett a bécsi udvar Báthory-ellenes politikájához, így évekig tartó levelezés után sem történt az ügyben előrehaladás.⁹

⁵ O'MALLEY (2006: 227), HSIA (1998: 32), O'MALLEY–BAILEY–HARRIS–KENNEDY (1999: 148–169), SZÖGI–VARGA (2009: 10).

⁶ LUKÁCS (1989: 7). vö.: PÉTERI (1963), SZÖGI–VARGA (2009: 11).

⁷ SZÖGI–VARGA (2009: 11).

⁸ BÁTHORY (1995: 28).

⁹ SZÖGI–VARGA (2009: 12).

Principes Transylvaniae, avagy
Erdély fejedelmei jezsuita szemmel

Báthory katolikus politikájának lengyel királlyá választása (1575) után szerezhetett igazán érvényt: Lengyelország uralkodójaként más helyzetből tárgyalhatott az erdélyi jezsuita misszióról, és az eredménytelen osztrák vonal helyett Lengyelország felől látott hozzá terve megvalósításához. Miután a lengyelországi pápai nunciussal, Caligarival együtt kidolgozta a részleteket, 1579 júliusában Vilnóban Báthory meghozta döntését a jezsuiták Erdélybe küldéséről és az iskolaalapításról.¹⁰ A döntés jól előkészített voltát mutatja, hogy ugyanezen év tavaszán Báthory Kristóf fejedelem 1579. május 5-én Tordán kelt adománylevelében már biztosította a jezsuiták jövődő erdélyi működésének anyagi feltételeit, nekik adományozva Kolozsmonostoron a volt bencés apátság épületeit. Huszhuszonegy jezsuitából álló nemzetközi kolónia gyűlt össze Kolozsmonostoron, ahol az egykori bencés apátság sebtében kitatarozott épületeiben helyezkedtek el. A szerzetesek három csoportban érkeztek Lengyelországból és Rómából 1579–1580 folyamán. A jezsuiták az erdélyi missziót önként vállalták, feladatukat kihívásnak érezték, és lelkesedéssel, hittel vetették bele magukat az oktatás és hittérítés megszervezésébe.¹¹

A jezsuita kollégium tehát elkezdte működését, noha jelenlétük fokozta az unitárius és kálvinista rendek, az egyházi vezetők eddig is meglévő ellenérzéseit velük szemben. Kolozsvári jelenlétüket csak addig tűrték meg, amíg tekintettel kellett lenniük az erős uralkodói hatalmat képviselő Báthory István akaratára. Mihelyt azonban Báthory 1586-ban meghalt, halálával a jezsuiták elveszítették legfőbb támaszukat.¹² Kiskorú utódját, Báthory Zsigmondot, aki mögött nem állt egy európai középhatalom, csak azzal a feltétellel választották meg az 1588. évi decemberi medgyesi országgyűlésen fejedelemnek, ha hozzájárul a jezsuiták Erdélyből történő kiutasításához. Zsigmondot hiába nevelték a jezsuiták,¹³ ő maga is hiába ragaszkodott hozzájuk, a protestáns rendekkel szemben nem volt ereje megvédeni őket. A jezsuiták kénytelenek voltak 1589. január 19-én elhagyni rendházukat. De a fejedelem ezt az állapotot csak ideiglenesnek szánta, ennek köszönhetően 1591-ben visszatértek a jezsuiták, sőt, 1592-ben a misszió kilépett a lengyelországi rendtartomány hatásköréből és a bécsihez csatlakozott.¹⁴

A tizenöt éves háború alatt (1591–1606) a rendnek többször el kellett hagynia Erdélyt, de Habsburg-segítséggel mindannyiszor visszatérhettek, ez is erősítette kötődésüket Bécshez és a Habsburg-udvarhoz.¹⁵ Erdélyből való kiűzetésük, majd visszatérésük a század folyamán még jó néhányszor megtörtént függően az éppen aktuális erdélyi fejedelemtől.¹⁶ Közben azonban a rendtagok között folyamatos szemléletváltás ment végbe. Mind az erdélyi, mind pedig a magyarországi jezsuiták fokozatosan megpróbálták elszakadni a bécsi tartománytól, és egy önálló rendtartományt létrehozni.

¹⁰ BÁTHORY (1995: 34).

¹¹ SZÖGI-VARGA (2009: 13–14).

¹² SZÖGI-VARGA (2009: 30), BÁTHORY (1995: 34).

¹³ BÁTHORY (1995: 35).

¹⁴ Bővebben: SZÖGI-VARGA (2009: 30–31).

¹⁵ SZÖGI-VARGA (2009: 32–36).

¹⁶ Bővebben: SZÖGI-VARGA (2009: 37–56).

Ezzel párhuzamosan a rend kinevelte az új, magyar jezsuita generációt, akiknél megjelent a nemzeti öntudat és ez érezhető is volt műveikben. A Habsburgoktól való eltávolodás a 18. században még tovább erősödött, amikor is 1738-ban a Habsburg kormányzat több jezsuita rendtagot letartóztatott és elítélt összeesküvés vádjával. Handler művében a nemzeti öntudat erőteljesen, ellenben a Habsburgoktól való elszakadás vágya már kevésbé jelenik meg.

A szerzőről nagyon keveset tudunk. 1726-ban született és 1743-ban lépett be a jezsuita rendbe. Tanulmányai végeztével görögöt és latint oktatott Kolozsváron, 1762-ben hunyt el. Művét, a *Principes Transylvaniae*-t 1753-ban adták ki. A műben szereplő fejedelmeket aszerint jellemzi, hogy azok hogyan viszonyultak elsősorban a katolikus valláshoz és a jezsuita rendhez, másodsorban pedig a Habsburg-birodalomhoz. Már említettem az erdélyi jezsuiták elfordulását a Birodalomtól és nemzeti öntudatuk megjelenését, megerősödését, ez természetesen erőteljesen érezhető a műben.

Mivel Handler munkája nehezen hozzáférhető¹⁷ és nincs modern kiadása, ezért röviden összefoglalnám a tartalmát. Az első elégia¹⁸ szereplője Báthory István, aki elhozta Erdély első aranykorát. Erős kézzel irányított, a császártól visszafoglalt megannyi várost, sőt, azok önként adták meg magukat, és örömmel mentek Báthory fennhatósága alá, aki a katolikus hit oszlopa volt, visszaállította a katolicizmus uralmát Erdélyben, ezért is hívták meg Lengyelország trónjára. Legyőzhetetlen hadvezér, rettegett sereggel, de mindezek mellett kegyes, irgalmas győztes is, hiszen legyőzött ellenfeleihez mindig nagylelkű és megbocsájtó. Erre a példa az ellene háromszor fellázadó és trónkövetelő Bekes Gáspár. Azzal, hogy megszerezte Lengyelország trónját, gyakorlatilag egész Közép-Európa ura lett, de még ilyen hatalom birtokában sem feledkezett meg szülőhazájáról, Erdélyről, amit öccsére bízott. Utolsó nagy diadala Miksa császár háttérbe szorítása, majd seregének legyőzése volt a lengyel trónért folytatott viszályban.

A második elégia¹⁹ főhőse Báthory Kristóf, akit öccse nevezett ki Erdély helytartójává, miután megszerezte a lengyel trónt. Uralkodása alatt is folytatódik Erdély aranykora. Legdicsőbb tette a jezsuita rend behívása és letelepítése Erdélybe, ezzel biztosítva országának a fennmaradását az oktatás révén.

A harmadik elégia²⁰ hőse Báthory Zsigmond. Az ő megítélése kettős a műben, hiszen uralkodása elején – igen helyesen – Rudolf császárral szövetségbe lépve legyőzi a törököt, és lemond Erdélyről Rudolf javára. Azonban később ezt felrúgja és visszatér Erdély trónjára, de ismét lemondásra kényszerül. Handler két ok miatt bírálja erőteljesen: a császárral kötött paktum felrúgásáért és Erdély tönkretételéért.

A negyedik elégia²¹ középpontjában Rudolf császár áll. Erdély az ő uralma alatt élte igazi virágkorát. Legnagyobb érdeme a katolikus hit megerősítése Erdélyben és

¹⁷ Az egyetlen összefoglalás SZÖRÉNYI László tollából született: SZÖRÉNYI (2005).

¹⁸ PRINCIPES (1753: 5–13).

¹⁹ PRINCIPES (1753: 13–19).

²⁰ PRINCIPES (1753: 20–26).

²¹ PRINCIPES (1753: 26–31).

Principes Transylvaniae, avagy
Erdély fejedelmei jezsuita szemmel

természetesen Erdély megszerzése, amivel a szerző szerint szinte örökre Ausztriához csatolja vagy kellene csatolnia ezt a területet.

Az ötödik elégiában²² a tragikus sorsú Báthory András bíborosról olvashatunk egy siratóéneket. Katolikus papként került Erdély élére, azonban nem sikerült elfogadtatni magát sem a törökkel, sem a Habsburgokkal. Erdélyen belül is nagy ellenállásba ütközött a protestáns rendek miatt. Menekülés közben orvul meggyilkolták.

A hatodik elégia²³ a fordulópont, innentől kezdve olvashatunk Erdély végleges romlásáról. A szereplő Bocskai István, akiről a lehető legnagyobb gyűlölettel beszél a szerző. Nem elég, hogy szövetségre lépett a törökkel, még Erdélyt is kizsákmányolta, pusztulásba döntötte. Személyénél pozitívum, hogy még időben meghalt, mielőtt végleg elpusztította volna Erdélyt.

A hetedik elégia²⁴ szereplője Rákóczi Zsigmond. Szerepe jelentéktelen, Handler két oldalban meséli el lemondásának okait, amelyben Isten büntető kezét látja egy betegségen keresztül.

A nyolcadik elégiában²⁵ Báthory Gábor folytatja Erdély pusztítását azzal, hogy csellel elfoglalta a szász polároktól Nagyszebent. Politikájával elfordult a Habsburgoktól, akik megbüntették ezért.

A következő elégiában²⁶ Bethlen Gábornak felrója három katolikus személy megkínzását és kivégzését, akiket később szentté is avattak. Noha Bethlen uralkodása sikeres volt és átmenetileg megszilárdította Erdély helyzetét, fő bűné, a papok kivégzését, nem tudja magáról lemosni.

A tizedik elégia²⁷ hősenek, Brandenburgi Katalinnak a legnagyobb bűne, hogy protestáns, emellé még párosul az is, hogy nő, egyszóval uralkodásra alkalmatlan. Pazarló életmódja miatt tovább romlottak az erdélyi állapotok.

A tizenegyedik elégiában²⁸ I. Rákóczi György árulásáról olvasunk, aki az őt hatalomra segítő erdélyi főurakat üldöztette és kivégeztette. Ezt tetéztve később szövetségre lépett a törökkel, és háborút kezdett III. Ferdinánd császár ellen. Bukása annak köszönhető, hogy halálos gőgbe esett, hiszen dicső elődjét, Báthory Istvánt akarta utolérni azzal, hogy lengyel királlyá akarta magát koronáztatni, amibe bele is bukott.

Az utolsó elégia²⁹ szerint II. Rákóczi György alatt következett be Erdély legnagyobb csapása és végzetes pusztulása, mivel hadjáratot indított Lengyelország ellen,

²² PRINCIPES (1753: 31–38).

²³ PRINCIPES (1753: 39–44).

²⁴ PRINCIPES (1753: 44–46).

²⁵ PRINCIPES (1753: 46–51).

²⁶ PRINCIPES (1753: 52–56).

²⁷ PRINCIPES (1753: 56–59).

²⁸ PRINCIPES (1753: 60–63).

²⁹ PRINCIPES (1753: 64–67).

amire válaszul az Erdélybe törő tatár seregek a fejedelem hibájából és gyávaságából elpusztították az erdélyi sereget, amit Erdély már nem bírt kiheverni.

Ha közelebről megvizsgáljuk a művet, érdekes párhuzamokra derül fény, melyek jól mutatják a szerző hozzáállását mind a történelmi tényekhez, mind a műben tárgyalt fejedelmekhez. A műben alapvetően egyfajta ív látható. A katolikus Báthoryak uralmával foglalkozó első elégiák Erdély felemelkedését mutatják be. Legdicsőbb tettük a jezsuiták behívása. Az Erdély történelme szempontjából kevésbé fontos és sikeres fejedelmeket (Báthory Kristóf és Zsigmond) és azoknak szerepét túlzottan felnagyítja és hosszasan tárgyalja. A csúcspont természetesen Rudolf császár uralma. Már az ő, mint erdélyi fejedelem jelenléte is szembetűnő, hiszen sohasem lépett Erdély területére, csak kormányzókat küldött, ő maga nem mozdult ki Prágából. Sőt, uralmát sem nevezhetjük sikeresnek és folyamatosnak, hiszen az alatt Báthory Zsigmond többször visszatért a trónra, sőt egy másik Báthory, András is fejedelem lett. Az egész elégia gyakorlatilag dicsőítő ének Rudolf császárról és diadalmenetéről. A valós történelmi tényeket elhallgatja vagy finomítja. A szerző azt írja, hogy Erdélyt kis vérontással szerezte meg, noha tudjuk, hogy a Rudolf császár korában zajló 15 éves háború óriási pusztítást végzett Erdélyben, és nem csak török részről. Rudolfot egy jámbor, keresztény uralkodónak mutatja be, akit az isteneknek kegyesen áldozó ókori hősökhez hasonlít. Megerősíti a katolikus hitet, visszaszerzi a protestánsok által elfoglalt templomokat, diadalmenettel vonul be Kolozsvárra, mely a császár tiszteletére teljes díszbe öltözik. Békét hoz, elhallgattatja a fegyvereket és ostromgépeket. Tettei természetesen tetszenek Istennek és Erdélynek is, noha megjegyzi ennek ellenállását, amit Erdély természetesen később megbán és Istennel együtt örül a Habsburg-uralomnak. Nem beszél a Rudolf által Erdélyre szabadított Giorgio Basta rémuralmáról, aki zsarnokként kormányzott. Hallgat a szintén Habsburgok által felbérelt havasalföldi vajda pusztító hadjáratáról is. A műben ezek a tettek más fejedelmeknél jelennek meg lábjegyzetként. Hithű jezsuitaként elsiratja Báthory András bíborost, de mélyen hallgat arról, hogy halálában mekkora szerepe volt a császárnak.

Rudolf és Báthory András után jön a fordulópont és a hanyatlás. Erdély élére protestáns fejedelmek kerülnek, akik elfordulnak az igaz vallástól és ezáltal Isten is elfordult tőlük, (lásd Rákóczi Zsigmond betegségét), s így csak a pusztulásba vihatték Erdélyt. Hiába voltak a magyar és az erdélyi történelem szempontjából fontos személyek, röviden elintézi őket, kiemelve hibáikat. Feltűnő a terjedelembeli különbség, hiszen amíg az első elégiák 6-8 oldalasak, addig a mű második felében szereplők általában 3-4 oldalt tesznek ki, de egy esetben sem hosszabbak 5 oldalnál. Bocskai, Báthory Gábor, Bethlen, a Rákóczi család ismertetésénél teljesen lényegtelen a sikeres, avagy sikertelen politikájuk, csak negatívumokat hoz fel, és azokat is sokszor hibásan. Felületességére jó példa I. Rákóczi György. Elítélendő árulása után felrója neki, hogy lengyel király kívánt lenni, noha nem ő, hanem a fia, az utolsó elégia hőse bukott ebbe bele. Természetesen arról szó sem esik, hogy I. Rákóczy György alatt virágzott az erdélyi kultúra és könyvkiadás, de hát szerencsétlenségükre ezek mind a protestáns kultúra termékei voltak és nem fértek bele Handler koncepciójába.

Handler stílusát és hozzáállását illetően a következőket szűrhetjük le: noha a cím mást sugall, a katolikus hitet és a jezsuita rendet állítja a középpontba. A fejedelmekre

Principes Transylvaniae, avagy
Erdély fejedelmei jezsuita szemmel

azért van szüksége, hogy rajtuk keresztül mutassa be a katolicizmust, amely csak pozitívumokat hordoz. Természetesen lojális, sőt elfogult a katolikus Habsburgokkal szemben is, hiszen a Rudolfról szóló dicsőítés tetteihez képest túlságosan terjedelmes és fennkölt. Rudolf császár és vele együtt az egész Habsburg-dinasztia a katolikus hit védőoszlopa. Isten ezért megjutalmazza őket, ezért növelhették a birodalmukat a múltban és jelenben, és ha a dinasztia megmarad ily buzgó vallásosságában, akkor a jövőben is. A Habsburgok az igazi katolikus Istennek köszönhetik sikereiket, míg Isten és a katolikus vallás a Habsburgoknak köszönheti megerősödését, fennmaradását. A fejedelmekkel szemben túlságosan elfogult, legyen szó katolikusról, vagy protestánsról, és ezt szóhasználatával is igyekszik kihangsúlyozni.

Végső következése, hogy Erdély csak a katolikus hittel és a katolikus hit őrzőinek védelme alatt, a Habsburg-uralom alatt virágozhatott. Az ezektől való elfordulása törvényszerűen Erdély pusztulásához vezetett.

IRODALOMJEGYZÉK

BÁRDOSSY 1992 = BÁRDOSSY L.: *Magyar politika a mohácsi vész után*. Budapest 1992.

BARTA 1984 = BARTA G.: *Az erdélyi fejedelemség születése*. Budapest 1984.

BÁTHORY 1995 = NAGY L. (ed.): *Báthory István emlékezete*. Budapest 1995.

CHADWICK 1997 = O. CHADWICK: *A reformáció*. Budapest 1997.

HSIA 1998 = R. PO-CHIA HSIA: *The World of Catholic Renewal*. Cambridge 1998.

JEDIN 1947-1970 = H. JEDIN: *Geschichte des Konzils von Trident. I-II-I*. Freiburg 1947-1970.

JEDIN 1965 = H. JEDIN: *Der Konzils von Trient*. LFTUK. X. 1965.

LUKÁCS 1989 = LUKÁCS L.: *A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus (1649-1773)*. Szeged 1989.

O'MALLEY-BAILEY-HARRIS-KENNEDY 1999 = J. W. O'MALLEY – G. A. BAILEY – S. J. HARRIS – F. T. KENNEDY: *The Jesuits. Cultures, Sciences, and the Arts 1540-1773*. Toronto-Buffalo-London 1999.

O'MALLEY 2000 = J. W. O'MALLEY: *Trent and all that. Renaming Catholicism in the Early Modern Era*. London 2000.

O'MALLEY 2006 = J. W. O'MALLEY: *Az első jezsuiták*. Budapest 2006.

PÁLFFY 2000 = PÁLFFY G.: *A tizenhatodik század története*. Budapest 2000.

PÉTERI 1963 = PÉTERI J.: *Az első jezsuiták Magyarországon (1561-1567)*. Róma 1963.

PRINCIPES 1753 = *Principes Transylvaniae / honoribus ... neo-baccalaureorum, cum in ... Academia S. J. Claudiopolitana promotore Paulo Sándor ... philosophiae laurea ornarentur, d. d. d. Claudiopoli 1753*.

R. VÁRKONYI 1999 = R. VÁRKONYI Á.: *A királyi Magyarország*. Budapest 1999.

SZÖGI-VARGA 2009 = SZÖGI L. – VARGA J.: *A szegedi egyetem története*. Szeged, 2009.

SZÖRÉNYI 2005 = SZÖRÉNYI L.: *Az erdélyi jezsuita latin epikus költészet a 18. században*. In: SZILÁGYI M. – VÖLGYESI O. (eds.): *Szövegkönyv. Tanulmányok Kerényi Ferenc hatvanadik születésnapjára*. Budapest 2005.

Principes Transylvaniae – the Princes of Transylvania with a Jesuit eye

The Principality of Transylvania had a different historical and cultural way, compared to the Royal Hungary. It tried to balance between the Ottoman and the Habsburg Empire. The Transylvanian culture was boosted by the settlement of the Jesuit Order, which was founded in 1540. Some members of the order got great political and cultural role, as among them many tutors of the Transylvanian princes became, or some of them got important offices of the Principality. In the poetry of the Jesuits, the national identity and the desire of the separation from the Habsburg-realm appeared, thanks to their tribulations in the Principality.

According to the title of the Jesuit scholar of Kolozsvár (nowadays Cluj-Napoca, Romania) Andreas Handler's work, called *Principes Transylvaniae*, we could think that its main characters are the Princes of Transylvania and their acts. However, it isn't true, the princes are only the author's instruments. With the help of them, he can present and contrast the Catholicism - which has only positive aspects – and its pious believers, the Habsburgs to the Protestantism, which causes dissension and decadence, and with its promotion the Principality runs into its inevitable destruction.

KÁRPÁTI ANDRÁS DÁNIEL

Egy ókori kommandó története

Mik a tények és mi a fikció? Tanulmányomban az ókori görög történelem egy érdekes eseményét vizsgálom meg. A Kr. e. 4. század első felében mind Spárta, mind Thébai hegemon állapotot harcolt ki magának. Az események közepette a spártai sereg elfoglalta Thébai fellegrát, a Kadmeiát. Pár évvel később Kr.e. 379/8 telén a száműzöttek egy kis csoportja visszafoglalta a várost. A legtöbb forrás csupán csak említés szintjén foglalkozik a történetekkel, ám kivétel ez alól Plutarchos középső platonista szerző alkotása, a *Szókratész daimónja*, amelyben részletesen leírja mi is történt azon az éjszakán. Ez a mű képezi vizsgálatom tárgyát. Az ebből levont következtetések segítségével szeretnék válaszolni a korábban feltett kérdésre, természetesen a más forrásokkal való összehasonlítást követően.

INDEX NOMINUM: Charón; Pelopidas; Phoibidas; Plutarchos

INDEX RERUM: *boiôtarchos*; Kadmeia; Thébai; *polemarchos*

I.

A kommandó a Magyar Értelmező Kéziszótár negyedik jelentése szerint: „Törvénytelen tevékenységet feltáró, felszámoló rendészeti szervezet(ek valamelyike)”; az Idegen Szavak és Kifejezések Szótára harmadik jelentése szerint: „(rajtaütést végrehajtó) rohamcsapat”.¹ E definíciók alapján talán kommandónak nevezhető az a kis létszámú csapat, mely Kr. e. 379/8-ban² a thébai fellegrát, a Kadmeiát és magát a várost is visszafoglalta az önkényesen uralkodó vezetőktől és a spártai helyőrségtől. Erre az eseményre számos ókori forrás hivatkozik (Xenophón, Plutarchos, Diodóros).³ Vizsgálatom tárgyát Plutarchos *Sókratész daimónja* (*De Genio Socratis*) című műve képezi. A kérdés melyre választ szeretnék adni, a következő: mennyire lehet egy közel ötszáz évvel későbbi történet hiteles, továbbá mi az, amit biztosan tudhatunk erről a nem mindennapi cselekedetről.

II.

A történelem fonalát három évvel a visszafoglalás előtt kell fölvennünk: a hagyományosan 404 és 371 közé datált⁴ spártai hegemonia időszakában, a görög városállamokban elterjedt

¹ MAGYAR ÉRTELMEZŐ KÉZISZÓTÁR (2004: 725); IDEGEN SZAVAK ÉS KIFEJEZÉSEK SZÓTÁRA (2005: 340).

² Az évszámok Krisztus előtt értendők.

³ Xenophón: *Hellénika*; Plutarchos: *Pelopidas életrajz* és *Sókratész daimónja*; Diodóros: *Történeti könyvtár*. Ezen felül kisebb említéseket vagy történeteket tartalmaz még Cornelius Nepos: *Pelopidas*; Pausanias: *Görögország leírása*. Isokratész: *Plataikos*.

⁴ BUCKLER (2003: 1–295). Fejezetekre osztva kisebb időegységekben tárgyalja az időszakot: 1) spártai hegemonia első szakasza: 401–394; 2) korinthusi háború: 395–388/387; benne 3) Konón-

Egy ókori kommandó története

volt, hogy a polgárok között akadtak spártabarát és demokratikus érzelmű politikusok. Az ebben az időszakban spártai befolyás alatt lévő *polisok* élére egy-egy tíztagú testületet *dekarchiát* helyeztek, a várost pedig egy helytartó, *harmostés* irányította. A viharos és eseményekben gazdag időszakban történt az a meglepő eset, hogy a „spártabarát” párt vezetői, Leonti(a)dés, Archias, Philippos és Hypatos megkérték a spártai *polemarchost*, Phoibidast, hogy vonuljon be a városba, foglalja el a thébai felleget, a Kadmeiát, és számoljon le a demokrata ellenzékkel.⁵ A Phoibidast meggyőző csavaros beszédből hozzátételeként még az időpontot is megtudjuk, ugyanis Xenophón azt írja, hogy épp a *Thesmophoria* ünnepe zajlott.⁶ Ez a hagyományos athéni naptár szerint október és november időszaka, tehát 382. október végén foglalhatták el a thébai felleget. Ezt követően Xenophón szerint mintegy háromezer Athénba mentek, miután látták, hogy (H)Isméniaszt őrizetbe vették. Phoibidas cselekedete kérdéses, mert Spárta nem járult hozzá az akcióhoz, viszont II. Agésilaos király (400–360) úgy látta, hogy az állam javát szolgálja ezzel. A spártai népgyűlés előtt beszédek tartottak Thébai elfoglalását illetően. Leontiadés, aki Spártába utazott, természetesen Phoibidas mellett érvelt, mi több, elérte beszédével, hogy Thébaiba helyőrséget rendeljenek, és Isméniaszt bíróság elé vigyék. A demokrata politikus védőbeszédében nem tudta magát felmenteni az őt ért vádak alól, így halálbüntetést szabtak ki rá.⁷

Bár a túlbuzgó Phoibidast az *ephorosok* leváltották és megbírságotlák, a spártai sereg pedig továbbvonult, a Kadmeiát felügyelő helyőrség, mintegy ezerötven fő továbbra is biztosította a spártabarát politikusok hatalmát.⁸ Leontiadés, Archias és Philippos önkényesen felvette a *polemarchosi* (egyes források szerint *hipparchosi*) tisztséget, és így uralták saját városukat. A szervezkedésnek valószínűleg jogi alapja is volt, ugyanis hivatkozhattak az Antalkidas-féle királybékében (387/6) lefektetett, minden (kis és nagy) városállamra vonatkozó önállóságra, melyet a spártai helyőrség léte sértett.⁹ Leontiadések értesültek a szervezkedésről, ezért bérgyilkosokat küldtek a demokraták ellen. Androkleidasszal még Athénban végeztek,¹⁰ a többiek viszont szerencsésen megúszták a

féle háború: 394–391; valamint a háborút lezáró 4) Antalkidas-féle királybéke („közös béke”): 387; 5) a spártai hegemonia második szakasza: 386–377; végül 6) boiót háború 378–371.

⁵ X. HG. 5,2,25–29. Plu. Mor. 576a–b. Nep. Pel. 1. Isoc. 14,19. Paus. 9,1,4. Vö.: BUCKLER-BECK (2008: 76–78). Vö.: HACK (1978: 212–214; 222–225); WICKERSHAM (2007: 244–245); BUCK (1994: 64–68); BARIGAZZI (1988: 415).

⁶ X. HG. 5,2,29. Az ünnepet Pyanepsion hónap tizenegyediké (HEGYI szerint kilencedike) és tizenharmadika között tartották meg. Lásd Bővebben HEGYI (2002: 61–62). Vö.: DILLON (2002: 110–120). Diodóros viszont említést tesz arról, hogy Szirakusaiban tíz napig tartott D. S. 5,4,7. Továbbá Déloson két hónappal korábban, augusztus-szeptemberben tartották. IG 9, 287a67.

⁷ X. HG. 5,2,31–36. Vö.: HACK (1978: 218–221).

⁸ Ellentmondások a források, ugyanis Xenophón nem ír büntetésről, csak arról, hogy Leontiadés meggyőzte a népgyűlést: X. HG. 5,2,32–35. Ezzel szemben Plutarchos még azt is leírja, hogy 100 ezer *drachma* pénzbírságra ítélték: Plu. Pel. 5–6. Vö.: BUCK (1994: 69–71). Továbbá mind Plutarchos, mind Diodóros 1500 fős helyőrséget említ, így lehet, hogy mindkettejüknek Ephoros volt a forrása.

⁹ X. HG. 5,1,31–33. Paus. 9,1,4. Vö.: CAWKWELL (1981: 71–72); HACK (1978: 210–211).

¹⁰ Plu. Pel. 6; Mor. 575b–576c.

merényletkísérletet. Eközben Spárta levélben kérte a száműzöttek kiadatását. Plutarchos viszont azt írja, hogy nem csak befogadták, hanem meg is kedvelték a thébai menekülteket, mi több, néhányan még vendégbarátságot (*xenia*) is kötöttek.¹¹ Így érkezünk el az általunk választott forrás tárgyalásához.

III.

Plutarchos Kr. u. 45 körül született a boiótiai Chairóneia városában és itt halt meg 125 után. A nagy műveltséggel rendelkező író boiót származása miatt nem csoda, ha akár Thébai, akár más boiót városállam történetéről szívesen és néha elfogultan írt. Az persze kérdéses, hogy milyen források álltak a rendelkezésére.¹² De az öt évszázadnyi távolság mindenesetre nagyon soknak tűnik ahhoz, hogy mellőzhetnénk az erős forráskritikát. Maga a mű 95 körül keletkezhetett. A leginkább történelmi novellának nevezhető írást egy filozófiai betét vágja ketté.¹³ A történetet Kaphisias (Epameinóndas, a thébai hegemonia egyik megalapítójának testvére) beszéli el Athénban Arichidamosnak és barátainak, míg követségben járnak a városban. A művet három jól elkülöníthető részre bonthatjuk: 1) a téma felvezetése és beszámoló a száműzöttekről és a szervezkedésről (575b–578d); 2) majd bővebb értekezés Sókratés daimónjáról és a Timarchos-mítoszról (578d–594b); 3) végül magának az éjszakai akciónak és a város visszafoglalásának elbeszélése (594b–598f).¹⁴ Az egész történet a visszafoglalás napján zajlik, különböző helyszíneken. Ezt követően rátérhetünk annak vizsgálatára, hogy a fent említett leírás mennyiben van összhangban Plutarchos egyéb műveivel, a korabeli forrással, Xenophónnal, illetve azokkal, melyeket más szerzők örökítettek meg.

IV.

A spártai intervenciót követően, ahogy említettük, közel háromezren Athénba vonultak száműzetésbe. Ezekről az emberekről annyit tudunk, hogy befogadták őket, s néhányan jó kapcsolatot ápoltak egyes athéni polgárokkal. A név szerint megemléített férfiak a következők: Melón, Pelopidas, Pherenikos, Damokleidas, Theopompos és Androkleidas (akit megöltek)¹⁵. Thébaiban maradt barátainak, a jegyző Ph(y)illidasnak, valamint Charónnak köszönhetően ráadásul tökéletesen ismerték az oligarchák lépéseit. Plutarchos még azt is megemlíti, hogy Gorgidas (korábbi *hipparchos*) még levelet is küldött Isménias halálakor. Ezen felül Epameinóndas is Thébaiban maradt, hogy felkészítse az ottani ifjúságot.¹⁶ De térjünk vissza Phillidas személyére, egy rövid ideig ugyanis ő volt

¹¹ Plu. *Pel.* 6; *Mor.* 575b–576c. Isokratés is megemlékezik a menekültekről: Isoc. 14,34.

¹² Talán nem okatlan a kérdés, ugyanis tudjuk, hogy például írt Epameinóndasról is életrajzot, mely mára elveszett. Vö.: Plu. *Agés.* 28. Továbbá Diogenés Laertios tud egy bizonyos Xenophón (nem a történetíró) által írt Epameinóndas- és Pelopidas-életrajzról. D. L. 2,6. [*Xenophón*].

¹³ JONES (1966: 70). Vö.: W. SALGÓ (1985: 162).

¹⁴ BARIGAZZI (1988: 420) más szempontból osztja fel, ugyanis ő Epameinóndas személyét teszi a középpontba.

¹⁵ Plu. *Mor.* 576b; 576d; 594e. Talán még Eumolpidas, Samidas (577a) és Lyitheos (579b). Továbbá Plu. *Pel.* 6–8. X. *HG.* 5,4,3. D. S. 15,81,1.

¹⁶ Plu. *Mor.* 576b; 594b–c; *Pel.* 9.

Egy ókori kommandó története

értelmezésünk szerint a „tégla”: az a beépített ember, aki jó kapcsolatot ápolt a spártabaráttal vezetőikkel és írnoki-jegyzői munkát végzett mellettük, így tehát nagyon friss információi voltak, és könnyen befolyásolhatta a tervet. Az eltelt két-három év alatt pedig ezek a vezetők, és – néhány forrás szerint – három *harmostés* irányította Thébai városát. Ezekről a helytartókról nagyon kevés és pontatlan forrással rendelkezünk. Plutarchos megemlíti a neveket: Hérippidas, Arkissos és Lysanoridas, viszont Xenophón csak egy helytartóról ír, név nélkül.¹⁷ Athénban a száműzöttek eközben nem pihentek, kidolgozták a visszafoglalás tervét és meghatározták a napot is – az Aphrodité-ünnep¹⁸ napját –, s erről értesítették is a Thébaiban maradtakat, mire Charón rögtön felajánlotta házáat „főhadiszállásnak”. Ide érkeztek, és innen indultak a kommandósok. A kis csapat, mely 379/8 decemberének egyik hideg napján indult el Athénból, nem volt nagy létszámú. A pontos számot illetően a források nem egyeznek meg: Xenophón hét fő, Plutarchos tizenkettőt említ.¹⁹ Minthogy mindkét szám mágikus, biztosnak csak az tűnik, hogy egy tíz fő körüli egység indult a nagy feladatra.

V.

379/8 decemberének egyik hideg, havas reggelén indult el Athénból a száműzetésbe kényszerültek kis csapata,²⁰ hogy szürkületre Thébai falai alá érjen. Mindnyájan álruhát öltöttek,²¹ majd szétválva közelítették meg a várost, ahol Charón házában gyülekeztek. A *polemarchosok* éppen Aphrodité ünnepét ülték, Phillidas pedig gondoskodott róla, hogy lankadjon az éberségük. Mire besötétedett, már negyvennyolc összeesküvő várta Charón házában az éjszakai akció megindítását.²²

Egy pillanatra azonban kérdésessé vált, hogy ügyük sikerrel végződik, mert este Charón házába, ahol már épp készülődtek az akcióra, hírnökök érkeztek azzal a céllal, hogy Archiashoz és Philipposzhoz hívják Charónt. Az a kósza hír járta Thébai utcáit, hogy a száműzöttek visszatértek. Árulóra gyanakodván Charón teljesítette a kérést és elment Archiasékhoz. Mivel a zsarnokok semmi biztosat nem tudtak, Charón kitérő válaszával megnyugtatta őket és visszatért.²³

¹⁷ Plu. *Pel.* 13. X. *HG.* 5,4,13. Akit ki is végeztek, mert feladta a fellegetővart helyett, hogy bevárta volna az erősítést. Egyébként az utolsó névről semmit nem tudunk (csak Plu. *Mor.* 598f), az első kettő más forrásokból adatolható, és lehetséges, hogy 382 és 379 között spártai helytartók voltak Thébaiban. PARK (1927: 161–165).

¹⁸ Az évente választott három *polemarchos* hivatalának lejártakor közös étkezést rendeztek az *Aphrodisián*.

¹⁹ Plu. *Pel.* 7–8; *Mor.* 576b–d. X. *HG.* 5,4,1–2. Nep. *Pel.* 2. Vö.: BARIGAZZI (1988: 423).

²⁰ Plu. *Mor.* 596d; *Pel.* 9.

²¹ Vadászputyák, hálók és rövid köpeny (parasztruha): Plu. *Pel.* 8. egyezik Nep. *Pel.* 2. Hasonlóan ír Plu. *Mor.* 576b–d; 594d–e. Xenophón csak annyit ír, hogy a paraszttal együtt vonultak be egy tőrrel. X. *HG.* 5,4,3.

²² A negyvennyolc ember között már minden bizonnyal ott lehetett Kaphisias, Képhisdóros, Galaxidóros, Theokritos, Bachyilidész (Valószínűleg azonos lehet Pausanias által említett Brachyilidészszel: Paus. 9,13,7.), Melissos, Simmias, Archidamos (Charón fia), Samidas.

²³ Plu. *Pel.* 9–10; *Mor.* 594f–596c.

A kalandos hagyomány része az is, hogy Archiast egy athéni vendégbarátja levélben értesítette az emigránsok távozásáról, de a magáról megfélemezett despota a dorbézolás közepette „Ráér az a fontos ügy holnapra is”²⁴ vagy „Holnapra halasztom a komoly dolgokat”²⁵ felkiáltással nem olvasta el a levelet.

A felkelők két csoportra váltak: Pelopidas, Damokleidas és Képhisoróros Leontiadés és Hypatés ellen vezette csapatát, mivel közel laktak egymáshoz. Mivel utóbbi kettő józan volt, a támadók nagyobb ellenállásba ütköztek feladatuk végrehajtásakor. Képhisorórost meg is ölte Leontiadés, Pelopidas pedig a fején sérült meg, de végül végeztek mindkét zsarnokkal. Utána csatlakoztak Melónék csapatához és hírnököt küldtek a hátra maradt száműzöttekért.²⁶

A másik alakulatban Melón és Charón vezetésével női ruhába öltöztek, arcukat lucfenyőkoronával takarva el jelentek meg a lakoma színhelyén, hogy leszámoljanak Archiasszal és Philipposzal. Érdekes variáns, hogy míg a *Pelopidas-életrajzban* lármás tapssal fogadták őket, addig a *Sókratés daimónja* leírása szerint hirtelen csend lett. Az eltérést talán a két írás eltérő műfaja magyarázza: a *Sókratés daimónjában* a csend alighanem a jelenet drámaiságát fokozta.²⁷ A lerészegedett zsarnokokkal könnyen végeztek, Kabirichos thébai *archón*, aki megpróbált ellenállni, Theopompos kezétől esett el.²⁸

Ezek után Phillidas két társával a börtön felé indult kiszabadítani a bebörtönzött társakat. Az őr megölése után elengedték Amphitheost, majd elkezdtek felfegyverezni a fiatalokat és az összegyűlt polgárokat, akiket Gorgidas és Epameinondas hívott össze az események közepette,²⁹ hajnalban pedig visszafoglalták a fellegrárat.³⁰ A spártai helyőrségnek szabad elvonulást biztosítottak. Miután a Kadmeia újra thébai kézen volt, népgyűlést tartottak, ahol Pelopidast, Charónt, Gorgidast és Melónt *boiótarchossá* választották.³¹ Gorgidas alapította 378-ban a thébai Szent Sereget, mely százötven férfitárból állt. Ez a háromszáz fő állandó hadsereggé mindig készenlétben állt, békeidőben is a Kadmeián laktak és ott gyakorlatoztak. Plutarchos szerint ezért nevezték őket „városi sereggé” is.³²

Thébai felszabadulása után elérkezett az idő a régi boiót szövetségi rendszer újjáélesztésére. Mivel Thébai attól félt, hogy egyedül kell Spárta ellen küzdenie, rávették (Plutarchos szerint Pelopidas és Melón) a thespiai *harmostést*, Sphodriast, hogy támadja meg Athén kikötőjét, Peiraieust. Spártában nem vonták felelősségre a könnyelmű

²⁴ Plu. *Pel.* 10; *Mor.* 596f.

²⁵ Nep. *Pel.* 3; Plu. *Mor.* 596f.

²⁶ Plu. *Pel.* 11; *Mor.* 597d–f. Az attikai határon várták a jelet. X. HG. 5,4,9. Vö.: BARIGAZZI (1988: 415–417).

²⁷ Plu. *Pel.* 11. Vö.: Plu. *Mor.* 597a.

²⁸ Plu. *Pel.* 11; *Mor.* 597a–d. X. HG. 5,4,6–7.

²⁹ Plu. *Pel.* 12; *Mor.* 598a–d. X. HG. 5,4,8.

³⁰ Plu. *Mor.* 598a–f.

³¹ Nep. *Pel.* 2–3. Plu. *Pel.* 8–13. X. HG. 5,4,8–12. Vö.: BUCKLER (2003: 213–214).

³² Plu. *Pel.* 18.

Egy ókori kommandó története

helytartót,³³ így megsértették a királybékét. Mindez felért egy hadüzenettel, Spártának fél szemmel Athént kellett figyelnie, Thébai pedig kihasználva az erők megosztottságát megerősítette a helyzetét. Boiótia felszabadítása után megkezdték az ún. második boiót szövetség restaurációját.³⁴

VI.

Vajon mindabból, amit alapvetően Plutarchos leírására támaszkodva foglaltunk össze, mi az, ami valós történeti esemény lehetett, illetve mi is történt valójában? Azzal minden forrás egyetért, hogy a spártai erők 382-ben elfoglalták Thébai fellegrvárát, a Kadmeiát. Az is biztosnak látszik, hogy a thébai spártabarát politikusok voltak azok, akik erre Phoibidas *polemarchost* hívták meg. Mi több, valamiféle helyőrséget is a városban kellett hagyniuk, mert nem szabad megfélekedezni arról, hogy Thébai Boiótia egyik legnagyobb, ha nem a legnagyobb városa volt. Ezért felügyeletre mindenképp szükség volt, ennek létszáma ezeröttszáz fő lehetett, ha figyelembe vesszük a spártai hadszervezet egyik egységét, a *morát*, mely ötszáz fő körül mozgott. Ezen kívül helytartó (*harmostés*) is bizonyosan volt Thébaiban; az már kérdéses, hogy egy vagy háromévente váltották-e egymást a személyek, de források híján erre nehéz pontosan válaszolni.

A thébai száműzöttekkel kapcsolatban nem lehetnek kétségeink, mert a megszállás után biztos, hogy nagyszámú spártaellenes polgár (természetesen, csak aki tehetette) hagyta el Thébait. Összesen száz és háromszáz közé tehető ezen emberek száma. A híres történelmi személyek közül biztonsággal csak Melónt és Pelopidast nevezhetjük meg, az otthon maradtak közül pedig Phillidast, aki sikeresen beépült a zsarnokok közé, és véleményem szerint a visszafoglalás egyik kulcsfigurája volt, valamint a bátor Charónt, aki felajánlotta házáat a visszatérő száműzötteknek. A források többnyire egyetértenek abban, hogy 379/8 telén történt az esemény, sőt, még a rossz időt is megemlítik (bár a havazás túlzás lehet). Az éjszakai cselekményeket is közel félszázan hajthatták végre, ezekhez a zsarnokokkal való leszámolás után a polgárság is csatlakozhatott Epameinóndas és Gorgidas vezetésével. Feltehetően sokan álltak az ügy mellé, mert ha nem így lett volna, a fellegrvárban állomásozó spártai csapatok nem vonultak volna ki harc nélkül.

Meglehet, Plutarchos csodás elemekkel és túlzásokkal tarkította a történetet mind az életrajzban, ahol más heroizáló elemet is felfedezhetünk, mind novellájában, de mégis a történelmi esemény teljes leírását köszönhetjük neki. Ugyanis nem az a kétséges, hogy az események megtörténtek, hanem az, hogy miként. A leírást ugyan kezelhetjük erős

³³ X. HG. 5,4,15–34. Plu. Ages. 24–26.

³⁴ NÉMETH (1999: 302–303). A boiót szövetséget 600–550 körül alapíthatták, de az első megbízható forrás csak 480-tól említi a *boiótarchosokat*. 479-ben Thébai perzsabarát magatartása miatt valószínűleg feloszlatták a szövetséget, melyet 457-ig nem említenek a források. 395-ben a szövetség már feltehetően működött, de a 387-es Antalkidas-féle királybékében ismét feloszlásra került. Vö.: HANSEN–NIELSEN (2004: 432). A szövetségi rendszer korszakolása a következő: első szakasz 446–386, második szakasz 378–338, harmadik szakasz 338–171. Lásd még: BUCKLER–BECK (2008: 87–98). Vö.: WICHERSHAM (2007: 244–246).

kritikával, de azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a kortárs Xenophón – köztudottan spártabarát lévén – valószínűleg nem kedvelte a Spártát legyőző thébaiakat. Ez különben a későbbi Thébaival kapcsolatos történetek szűkszavúságában is megmutatkozik. Sajnos nem áll rendelkezésünkre olyan komoly, megbízható forrás, mely kétséget kizáróan eldönthetné a történetek mikéntjének igaz voltát. Tehát a tények és a fikció kérdését kielégítően nem tudtuk megválaszolni, így egy idézettel fejezném be munkám: „A történelem gyakran hasonlít a „mítoszhoz”, mert végső soron mindkettő egyazon anyagból van.”³⁵

IRODALOMJEGYZÉK

BARIGAZZI 1988 = A. BARIGAZZI: *Una nuova interpretazione del „De genio Socratis”* ICS 13 (1988) 409–425.

BUCK 1994 = R. J. BUCK: *Boiotia and the Boiotian League 423–371 B.C.* Edmonton 1994.

BUCKLER 2003 = J. BUCKLER: *Aegan Greece in the Fourth Century BC.* Leiden–Boston 2003.

BUCKLER–BECK 2008 = J. BUCKLER – H. Beck (eds.): *Central Greece and the Politics of Power in the Fourth Century BC.* Cambridge 2008.

CAWKWELL 1981 = G. L. Cawkwell: *The Kings's Peace.* CQ New Series 31 (1981) 69–83.

DILLON 2002 = M. DILLON: *Girls and Women in Classical Greek Religion.* London–New York 2002.

HACK 1978 = H. M. HACK: *Thebes and the Spartan Hegemony, 386–382 B.C.* AJPh 99 (1978) 210–227.

HANSEN–NIELSEN 2004 = M. H. Hansen – Th. H. Nielsen (eds.): *An Inventory of Archaic and Classical Poleis.* Oxford 2004.

HEGYI 2002 = HEGYI D.: *Polis és vallás. Bevezetés a görög vallástörténetbe.* Budapest 2002.

JONES 1966 = C. P. JONES: *Towards a Chronology of Plutarch's Works.* JRS 56 (1966) 61–74.

NÉMETH 1999 = NÉMETH GY.: *A polisok világa.* Budapest 1999.

PARK 1927 = H. W. PARK: *Herippidas, Harmost at Thebes.* CQ 21 (1927) 159–165.

W. SALGÓ 1985 = W. SALGÓ Á. (ford.): *Plutarchos: Szókratész daimónja.* Budapest 1985.

WICKERSHAM 2007 = J. M. WICKERSHAM: *Spartan Garrisons in Boeotia 382–379/8 B.C.* Historia 56 (2007) 243–246.

Ancient Commando: A tale about the Theban castaways

What is fiction, and what could really happen? In my paper I try to investigate a very interesting event of ancient Greek history that happened in the first half of the 4th century

³⁵ J. R. R. TOLKIEN: *Szörnyek és itészek.* Budapest 2006. 190.

Egy ókori kommandó története

BC. Sparta and Thebes having been acquired the hegemon status, the Spartan army occupied the Kadmeia, the acropolis of Thebes. Some years later a little group of castaways in the winter of 379/8 BC recaptured the city. There are only a few sources, which mentions that night. One of them is the novel *De Genio Socratis* by Plutarch, a middle platonist author. This book, which describes what happened on that night, is the main subject of my study. After its analysis, I will compare it with other sources and try to find the answer for the question above.

VÁMOS HANNA

A *Codex Wissemburgensis* meséinek sorrendjéről Esettanulmány

Phaedrus neve és versei ismeretlenek voltak a középkorban, azonban verseinek prózai parafrázisai széleskörben elterjedtek. Ezek egyike az ún. Romulus-gyűjtemény, mely több mára már elveszett phaedrusi mesét őrzött meg a számunkra. A Romulus-gyűjteményből leszármazó kéziratokat a szakirodalom alapján két csoportba szokás sorolni, az egyik a *recensio gallicana*, a másik a *recensio vetus*. Két további kézirat is fontos a szövegleszármazás szempontjából, a *Codex Ademari* és a *Codex Wissemburgensis*. Ez a tanulmány a *Codex Wissemburgensis* mesesorrendjének kérdéseivel foglalkozik, és megpróbálja e kézirat őséneke eredeti sorrendjét rekonstruálni.

INDEX NOMINUM: Phaedrus; Romulus (meseirodalom)

INDEX RERUM: Aesopus ad Rufum-gyűjtemény, aesopusi állatmese, állatmese, Codex Ademari, Codex Wissemburgensis, Praed. 60, promythion, Romulus-gyűjtemény, szövegkritika

Az aesopusi állatmesék az ókortól kezdve igen népszerűek voltak. Phaedrus latin nyelvű verses mesegyűjteményének prózai átdolgozásai a késő ókortól a humanizmus koráig széles körben elterjedtek, és kiegészültek egyéb, nem phaedrusi eredetű mesékkel is. A prózai parafrázisok egyikét egy bizonyos Romulus nevű szerzőhöz kötik, ez az ún. Romulus-gyűjtemény, mely a szakirodalom mai álláspontja szerint a 6. század körül keletkezett.¹

A középkori Romulus-hagyomány meglehetősen összetett problémakört alkot. A forrásokat a szakirodalom különböző családokba sorolja, és ezek segítségével próbálja meg megrajzolni a szövegleszármazás rendjét. A Romulus-hagyomány két fő családja a *recensio gallicana* és a *recensio vetus*. Ezek mellett két speciális, e két csoporttól eltérő tulajdonságokkal jellemezhető forrást kell említeni, a *Codex Ademari*t és a *Codex Wissemburgensis*t. Ezek mind mesesorrendjükben, mind szövegállapotukban jelentősen eltérnek a hagyomány többi családjától, mégis fontosak a szövegleszármazás vizsgálata szempontjából.

Természetesen a középkori szöveghagyomány forrásainak nagy része mára már elveszett, így a meglévő kéziratok között mindig több lépéses leszármazást kell feltételeznünk. Vajon levezethető-e egy forrás mesesorrendje egy másiktól, ha a közbülső fázisokról szinte semmit nem tudunk? Sok esetben azt kell mondanunk, hogy ilyenkor

¹ A Romulus-hagyomány kérdéseiről ld. bővebben: HERVIEUX I. (1893²); HERVIEUX II. (1894²); THIELE (1910); ADRADOS II. (2000: 515–558)

kevés remény van a folyamat pontos rekonstruálására. Kivételes esetben azonban mégis közelebb kerülhetünk a szövegtörténethez, például, ha egy-egy hiba, eltérés valamilyen mechanikus okát sikerül felismernünk.

A szövegekritikában hagyományosan megkülönböztetik a szándékolt és szándékolatlan eltéréseket egymástól. Szándékolt eltérésről beszélhetünk akkor, ha a kézirat másolója saját döntése miatt módosít a forráskézirat szövegén. A szándékos változtatás kiterjedhet csupán egyetlen betűre vagy szóra, ha a másoló értelmezi a szöveget, és eközben „javít”. Természetesen ez a „javítás” sok esetben banalizáció, tehát valójában szövegromlás. A szándékolt változtatások másik fajtája, amikor a másoló tömörít, rövidíti a szöveget, vagy épp fordítva, retorikus kiegészítésekkel látja el az előtte álló szöveget.

A változások másik nagy csoportja a másoló szándékától független esemény. Ha a forráskézirat valamilyen okból fizikailag megsérült vagy hiányos, *lacuna* keletkezik a szövegben. Hiányozhat egy kézirat eleje vagy vége, kihullhat közbülső lap, tintafolt vagy egyéb sérülés miatt olvashatatlaná válhat a szöveg egy része. Ilyenkor a másoló vagy más forrásból egészíti ki a szöveget, vagyis kontaminál, vagy sérülten hagyja azt. A fizikai defektusok speciális fajtája, amikor a forráskézirat lapjainak sorrendje változik meg.

Ebben a dolgozatban afféle módszertani esettanulmányként egy olyan szándékolatlan változásról lesz szó, melynek segítségével rekonstrukciós lépéseket tudunk végrehajtani egy kézirat zavarossá vált mesesorrendjét illetően.

A *Codex Wisseburgensis*² (W) ma Wolfenbüttelben, a Herzog August Bibliothekban található.³ A kézirat anyagát a 10. században másolták le, melyben az állatmesék a 60^v-tól a 82^r-ig tartanak. A mesék meglehetősen rossz latinságú szövegét egy 11. századi kéz a *recensio vetus* alapján kiegészítette, javította, olykor az eredeti szöveg kivakarásával módosította. A kódexben található mesék szövegét Léopold Hervieux,⁴ majd Georg Thiele⁵ adta ki.

A kézirat leszármazása nem problémamentes. A gyűjtemény részben korábbi anyagra vezethető vissza, mégpedig a Romulus-gyűjtemény forrására, az ún. *Aesopus ad Rufum*-gyűjteményre, részben pedig a Romulus-hagyományra.⁶ A kéziratban található mesék meglehetősen kevert rendben követik egymást, sorrendjük jelentősen eltér a Romulus-hagyományra jellemző mesesorrendtől. Például a kakasról és gyöngyről⁷ szóló mese a *recensio gallicana*-ban és *vetus*-ban az első helyen áll, a *Wisseburgensis*-ben azonban a kézirat végén, a mesék utolsó könyvében. Természetesen vannak olyan mesetömbök is, ahol a W meséi ugyanabban a rendben haladnak, mint a másik két recensio. Ilyen például a *recensio gallicana* első könyvének eleje (Th 6: *Canis per fluvium carnem ferens*; 8: *Vacca et*

² A kódex leírását ld: BUTZMANN (1964: 300–302)

³ Cod. Guelf. 148. Gud. lat.

⁴ HERVIEUX II. (1894²: 157–192)

⁵ THIELE (1910)

⁶ HERVIEUX I (1893²: 268–292); THIELE (1910: CLXXII–CLXXXI)

⁷ Th 1. (A dolgozatban THIELE kritikai kiadásának mesesorszámait követjük.)

capella, ovis et leo; 10: *Ranae ad Solem*; 11: *Lupus et gruis*; 12: *Canis parturiens*). A *Codex Wissemburgensis*ben ezek a mesék nemcsak ugyanebben a sorrendben állnak, hanem itt is az első könyv elején szerepelnek.

Természetesen nem vállalkozhatunk a *Codex Wissemburgensis* minden sorrendbéli problémájának megoldására, hiszen ezeknek csupán a felsorolása is túlfeszítené jelen tanulmány kereteit. Ebben a dolgozatban a kódex egy adott részletét vizsgáljuk meg a mesék sorrendjének szempontjából. A *Codex Wissemburgensis*ben található mesék 4. könyvének sorrendje meglehetősen eltér a *recensio gallicana* kéziratának sorrendjétől. Az alábbi táblázat a 4. könyv bennünket érdeklő részét mutatja:

Th.	Ph.		Rec. gall.	Wiss.
30	A.19	Lupus et scrofa parturiens	2,4	4,4
31	4,23	Mons parturiens	2,5	4,14
...	
61	A.12	Pater et filius saevus	3,11	4,15
62	4,8	Vipera et lima	3,12	4,8
63	–	Oves et lupi	3,13	4,9
64	–	Homo et arbores	3,14	4,10
65	3,7	Canis et lupus	3,15	4,7
66	–	Member et venter	3,16	4,11
67	A.1	Simius et vulpis	3,17	4,12
68	4,1	Negotiator et asellus	3,18	4,5; 4,13
69	2,8	Cervus et boves	3,19	4,6; 4,16

1. ábra: A *Codex Wissemburgensis* egy részletének mesesorrendje a *recensio gallicana*hoz képest

A táblázat első oszlopa Thiele kritikai kiadásának mesesorszámait tartalmazza. A második oszlopban Phaedrus megfelelő verseire hivatkozunk, ahol az adott mesének fennmaradt a phaedrusi változata. A negyedik oszlopban a *recensio gallicana* forrásainak sorrendje található, az ötödik pedig a *Codex Wissemburgensis* szóban forgó részletének sorrendjét mutatja. A táblázat alapján látható, hogy a **Th** 31. és **Th** 61. mesék közötti részt, mely a források legnagyobb részében hiánytalanul megvan, a *Codex Wissemburgensis* nem tartalmazza. A kihagyást pontokkal jelöltük.

A *Codex Wissemburgensis* tehát igen kevert sorrendet mutat, mind a *recensio gallicana*hoz, mind pedig Phaedrushoz képest. Ráadásul két mese mintha kétszer szerepelne a kéziratban. Már Ludwig Tross észrevette, hogy a **W** 4. könyvének 5. és 13. meséje valójában ugyanannak a mesének a két fele, és ugyanígy egy mesét alkot a 6. és 16. mese.⁸ Ezt a megállapítást Oesterley⁹ és Hervieux¹⁰ is megismételte, anélkül azonban, hogy

⁸ *Duae scilicet fabulae a scriba, sive ob imperitiam, sive quod exemplum ante oculus habebat, cuius folia ordine turbata erant, in quattuor divisae sunt, ita ut V. et XIII., itemque VI. et XVI. singulas tantum fabulas efficiant.* TROSS (1844: 8)

⁹ OESTERLEY (1870: XIII)

¹⁰ HERVIEUX I (1893²: 280–281)

kielégítő magyarázatot adtak volna a szövegek keveredésére. Thiele nem tesz említést a mesék szétszakadásáról, egyszerűen kiigazítja a hibát, a fél meséket összeillesztve közli.¹¹

Ha megnézzük a *Codex Wissemburgensis* e részletének szövegét, kiderül, hogy a helyzet nem is ennyire egyszerű. Először is, a kéziratban a Th 30. mese után a 68. mesének nem az első, hanem a második fele következik *De magno timore* címmel (68b). Ezt követi a 69. mese első fele *De lucris venientibus* címmel (69a), majd a 65. fabula (*De cane et lupo*). A kódex ezután nagyjából a *gallicana* sorrendjében halad (Th 62; 63; 64; 66; 67), majd következik a 68. mese első fele (68a), melynek címe: *De his qui post mortem vexant (!) bonis*. Ezután a 31. mese (*De mus (!) parturiente*) és a 61. (*De filiis indisciplinatis*), majd a 69. mesének a második fele *De libertatem (!) címmel (69b)*. Ráadásul két *promythion* is rossz helyen szerepel a kéziratban.

A 68. mesében a megterhelt szamár, akit ostorral hajt gazdája, a halált kívánja remélvén, hogy utána már nyugta lesz. Ám miután kimúlt, még a bőréből is dobót készítenek:¹²

*Molti post mortem vexantur, ut probat haec similis fabula. Fuit quidam negociator in uia cum asello festinans nundinas ingredi. Onustum autem animal flagello et fuste cedebat, ut ueniret citius lucris causa. Asellus uero optabat mortem, putans se post mortem esse securum. Lassus et quassatus moritur. Statim de illius pelle facta sunt tympana et cribrella quae semper bat(t)[u]untur, et qui putabat post mortem se esse securum, etiam post mortem ceditur.*¹³

A *Codex Wissemburgensis*ben a mese első fele (68a) mondat közepén, a *de illius pelle facta sunt*-nál szakad meg. Ennek legvalószínűbb magyarázata az lehet, hogy a mesének ez a pontja egy levél verzójának a végére esett, és a lapsorrendben valamilyen keveredés történt, egy későbbi másoló pedig a szöveg értelmére nem figyelve mechanikusan másolta le az előtte fekvő kéziratot. A mese második fele (68b) a következő *promythion*nal kezdődik: *Ubi timor magnus est graues terror nihil est. Ubi fuerit ignis et flamma [erit] illic magna fauilla*. Ez a *promythion* azonban nem illik a meséhez, a történetben nincs arról szó, hogy félelmetesnek tűnő dolgok valójában semmiségek. A szamár kívánja a halált, hiszen szenvedései korántsem mondhatóak semmiségeknek. Van azonban egy mese, melynek a Romulus-hagyomány többi forrásában éppen ez a *promythion*ja. Ez a vajúdo hegyről szóló mese (*Mons parturiens*, Th 31.):

*Vbi timor magnus est et gravis terror, sepe nihil est, ut haec fabula testatur. Quidam mons parturiebat geminos (sic pro gemitus) magnos [ciens]. Omnis natio ut audiuit, statim perturbata est; pauent omnia simul. Nullus erat memor sui, tanto et tam ualido sono pauore concussi, obliti suorum. Mons ille qui parturiebat geminos magnos agens, deinde peperit murem. Fama huius rei uolat, et quos timor inuaserat resumpserunt spiritum, et quod malum putabant, in nihilum omnibus uenit.*¹⁴

¹¹ THIELE (1910: 226–227; 228–235)

¹² A mesét egy ép szövegű forrásból, a *recensio gallicana* egyik kéziratából idézzük, mivel a *Codex Wissemburgensis* szövege rossz latinságú, egy második kéz a 11. században beleváltott és a mese ketté van vágva.

¹³ HERVIEUX II (1894²: 222)

¹⁴ HERVIEUX II (1894²: 206)

Ehhez a meséhez valóban illik a szóban forgó *promythion*, a hegy hatalmas nyögései félelmetesek, de mindebből csupán egy jelentéktelen egérke születik. Bizonyos tehát, hogy a *Codex Wissemburgensis*ben ez a *promythion* hibásan került a **Th** 68. mese második felének élére, és valójában a **Th** 31. meséhez tartozik.

A másik ilyen *promythion* a *Wissemburgensis*ben a 69. mese második felének élére került. A mese a szarvasról szól, aki egy istállóban kér menedéket a tehenektől:¹⁵

*Fugientes non sint securi svi, sed fortuna salvantor, sicut haec refert fabula. Ceruus, perturbatus strepitu uenatorum et tremefactus, ut uenatores euaderet, in proximam uillam fugit, et se in stabulum coniecit, referens boui ob quam causam fugeret. Et bos ad eum sic ait: Vt quid uoluisti, miser, huc ad necem tuam currere? Melius te silua celasset aut ungula quateres campum, quam huc deuenires. At ille contra supplex: Vos me modo, inquit, celate tantum; dum erit sero, eo ubi uolo securus. Haec cum loquitur, obscuro se condidit loco. Cumque foenum et frondes et omne genus pabuli bubulci stabulo reponerent, ceruum non uiderunt. Sic et ingredienti illic. Transiit et maior uillae qui omnia lustrabat, nec ipse ceruum uidit. Tunc gaudens fera gratias egit bo(ui)bus quod fugientem celarent. Tunc unus ex illis ait ceruo: Saluum te seruabimus, si ab illo non uidearis qui centum habet oculos. Nam si te ille uiderit, statim uitam eripiet tuam. Cumque haec bos cerui diceret, ecce **ingreditur** dominus, et quia nuper uiderat pro negligentia boues suos esse macilentos, accessit uidere presepia. Quae ut uidit inania esse et pabulum contra positum, dum irascitur bubulcis, assumit ipse frondes, et statim ut uidit erecta cerui cornua inscius, et ait: Quid est hoc? Vocauit ad se bubulcos, quaerit unde ceruus esset. Illi nescire se dixerunt. Et quomodo huc uenit, inquit, ad stabularium? Omnes plena fide iurant se ignorare. Gaudet dominus de ceruo; nullus uenit quaerendo. Miratur de hoc cum suis per aliquot dies. Haec fabula probat dominum plurimum posse in omnibus rebus uidere.*¹⁶

A *Codex Wissemburgensis*ben ismét mondat közepén szakadt ketté a mese, az első rész (69a) az *ingreditur*ig tart, bár a mese szövegállapota ennél a darabnál jelentősen eltér a *recensio gallicana*tól. A mondat közepén véget érő rész itt is arra utal, hogy a szöveg e pontja laphatárra esett, a másoló pedig nem vette észre a szöveg csonkaságát. A mese második fele (69b) megint csak egy *promythion*nal indul: *Quam dulcis est libertas breuiter uobis exponam*. Itt nem érzékelhető akkora tartalmi eltérés a *promythion* és a mese között, mint a korábbi esetben, azonban nyilvánvaló, hogy a *promythion* ezúttal is egy másik meséhez tartozik. A kutyáról és farkasról szóló közismert mesében (**Th** 65.) a láncon tartott kutya és a nélkü löző, de szabadon élő farkas találkozik egymással. Ennek a Romulus-hagyomány forrásaiban olvasható *promythion*ja a következő: *Quam dulcis sit libertas auctoris breuiter narrat fabula*.

Ez a *promythion* szintén tévesen került egy másik mese (69b) élére. Mindezek alapján a **W** vizsgált részének a tartalomjegyzéke a következő:

¹⁵ A mesét ismét a *recensio gallicana* egyik kéziratából idézzük.

¹⁶ HERVIEUX II (1894²: 220–221)

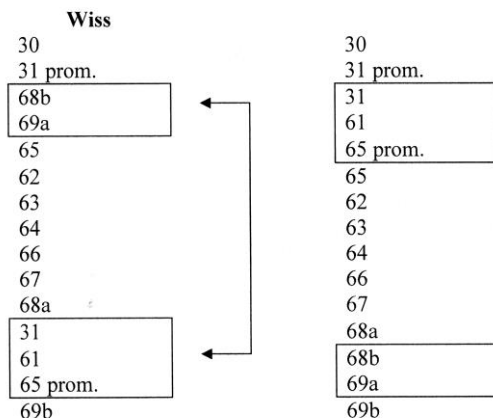
A *Codex Wissemburgensis* meséinek sorrendjéről

Th.	Wiss.
30	4,4
31 prom.	4,5
68b	4,5
69a	4,6
65	4,7
62	4,8
63	4,9
64	4,10
66	4,11
67	4,12
68a	4,13
31	4,14
61	4,15
65 prom.	4,16
69b	4,16

2. ábra: A *Codex Wissemburgensis* részletének mesesorrendje

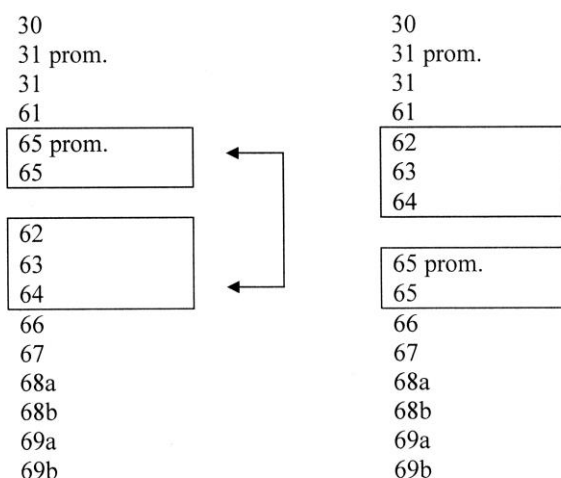
A *Codex Wissemburgensis* meséinek sorrendje tehát igen zavaros képet mutat, ugyanis nem csupán két mese szakadt ketté, hanem két *promythion* is elkerült a helyéről. Ez a két *promythion* még bonyolultabbá teszi az amúgy is kaotikus helyzetet.

Természetesen megkísérélhetjük a félbevágott meséket összeilleszteni, mégpedig helyes sorrendben, vagyis hogy a 68a után a 68b álljon, majd közvetlenül ezután sorakozzon a 69a és a 69b mese. Ehhez azonban a 68a és 69b meserészek közti darabokat, vagyis a 31. és a 61. mesét, valamint a 65. mese *promythion*ját el kell távolítanunk innen. Azt feltételezzük, hogy itt valamilyen felcserélődésről van szó, tehát a második blokkot (31; 61; 65. prom.) a 68b és 69a mesék helyére kell illeszteniünk. Ekkor egy majdnem helyes sorrendet kapunk:

3. ábra: A *Codex Wissemburgensis* forrásának rekonstruált sorrendje

Úgy mozgattunk szövegblokkokat, hogy egyetlen lépésben kölcsönösen felcseréltük őket. Ezzel nem csupán két félbevágott mesét ragasztottunk össze, hanem a 31. és 61. mese *promythion*jai is a megfelelő helyre kerültek. Az áthelyezésnek látszólag ellentmond, hogy az érintett *promythion*ok előtt mesecímek állnak, ám ez a probléma megszűnik, ha feltesszük, hogy a címadás egy későbbi másolási fázisban történt meg. Címek nélküli mesegyűjteményre tudunk is példát mutatni, a *Codex Burneianus*ban¹⁷ például a mesék mindenféle cím nélkül, rögtön *promythion*nal kezdődnek. Ez alapján azt gondoljuk, hogy a *Codex Wissemburgensis* valamelyik ősében ezek a blokkok megcserélődtek, és így jött létre a kéziratban tapasztalható kevert sorrend. Ez történhetett levelek összekeveredésével vagy levélpár kifordulásával. Ez utóbbi mellett szól, hogy a blokkok kölcsönösen cserélnek helyet, vagyis az egyik blokk helyére épp a másik kerül, továbbá, hogy a két tömb körülbelül egyforma terjedelmű.

Ha megnézzük az immár rendezett mesesorrendet, azt tapasztaljuk, hogy a 65. mese még mindig nem a megfelelő helyen áll. Azt persze nem lehet biztosan eldönteni, hogy a Romulus-hagyomány szokásos sorrendjéhez képest mozdult el ez a mese, vagy éppen fordítva, a *Codex Wissemburgensis* sorrendje volt az eredeti és ehhez képest változott meg a Romulus-gyűjtemény sorrendje. Az előbbi eset mégis valószínűbb, hiszen a Romulus-hagyomány szokásos sorrendjét sok különálló forrás igazolja. Arra is gondolhatunk, hogy itt valamelyik másoló szándékos sorrendcseréjéről van szó, ám jóval valószínűbb, hogy ebben az esetben is mechanikus keveredés történt. A 65. mese ugyanis szinte pontosan ugyanolyan hosszú, mint a 62., 63. és 64. mese együttesen. Elméletileg elegendő lenne csak a 65. mesét mozgattunk, a terjedelem azonossága alapján azonban a tömbök cseréjét könnyebb elképzelni. Itt szóba jöhetne egyszerű levélcseré is, ám a megelőző lépés mintájára ebben az esetben is levélpár megfordulására gyanakszunk:

4. ábra: A *Codex Wissemburgensis* ősének rekonstruált sorrendje

¹⁷ A *Codex Burneianus* (Burney 59, London, British Library) a *recensio gallicana* csoportjába tartozik. Szövegkiadása: HERVIEUX II (1894²: 195–233)

A korábban feltételezett, meséket kettévágó levélpár-megfordulás, illetve a most tárgyalt blokkcsere kiigazításával a Romulus-hagyomány szokásos mesesorrendjéhez igen közeli sorrendhez jutottunk. Miután a 65. mese *promythion*ja mindkét tömbcserében szerepel, az eljárást feltétlenül két különálló lépésben kell elképzelnünk. A *promythion* először a hozzátartozó mesével együtt mozdult el, majd egy későbbi időpontban a mesétől elszakadva, más szövegekhez tapadva vándorolt arrébb. Azt, hogy a 31. mesét miért a 61. mese követi, nem tudjuk ilyen mechanikus hibával magyarázni. Minden valószínűség szerint itt a gyűjtemény szerkesztőjének tudatos, szándékolt eljárásáról van szó.

A mesetömbök két rekonstruált helycseréjét most már a másolási folyamat rendjében haladva a következőképpen gondolhatjuk el. A kiinduló állapot a Romulus-hagyomány szokásos mesesorrendje volt. A *Codex Wisseburgensis* valamelyik őse a 31. mese után helyezte el a 61-69. meséket. Ebben a gyűjteményben következett be az első mechanikus hiba, véletlenül megfordult az egyik levélpár. Emiatt a 65. mese a *promythion*jával együtt elmozdult a helyéről, három mesével korábbra került. E lépés után a kéziratot le kellett másolni, még hozzá úgy, hogy a 65. mese *promythion*ja egy lap verzőjének aljára essen, a 65. mese pedig a következő lap tetején kezdődjön. Ebben a másolatban kellett megtörténnie a második levélpár-megfordulásnak, mely két mesét is kettévágott, és két *promythion*t is logikátlan helyre juttatott. Ezt, az immáron többszörösen kevert sorrendű kéziratot megintcsak lemásolták, ekkor kaphattak a hibás *promythion*nal ellátott szövegek és a fél mesék is önálló címet.

Nem szóltunk eddig a *Codex Wisseburgensis* egy közeli rokonáról. Csak nemrég vált ismertté a kutatás számára a Praed. 60. jelzetű, Frankfurt am Mainban található kézirat (**Fr**).¹⁸ Ez a 15. századi kézirat több más munka mellett Romulus-meséket is tartalmaz. A meséket, melyek a kéziratban a 40th laptól a 46th lapig tartanak, négy nagyobb egységre oszthatjuk. Az első részben a *recensio gallicana*-ba tartozó meséket másoltak le olykor attól kissé eltérő sorrendben. A második részben egy 12 meséből álló sorozat található, mely mind a mesék sorrendjében, mind szövegállapotában nagyfokú hasonlóságokat mutat a *Codex Wisseburgensis*szel. A harmadik rész vegyes tartalmú verses és prózai anyagot tartalmaz. A negyedik rész egyetlen meséből és egy tartalomjegyzékből áll, mely szintén a *Wisseburgensis*hez hasonlít.¹⁹ Az **Fr** jelentőségét az adja, hogy korábban a *Codex Wisseburgensis* semmilyen kézirattal nem volt rokonítható. Az **Fr** tanúsága szerint azonban a **W** sem mesesorrendjében, sem szövegállapotában nem egyedülálló forrás, hanem e két kézirat egy szövegcsaládot alkot.

Jelen dolgozat szempontjából az **Fr** második egysége az érdekes, ahová szerencsés módon éppen a vizsgált részhez tartozó meséket másolták le. A szóban forgó rész a *Codex Wisseburgensis* sorrendjéhez képest a következőképpen fest:

¹⁸ POWITZ (1968: 147–148)

¹⁹ Erről bővebben lásd: VAMOS (2013: 185–197)

Th.	Wiss.	Fr
30	4.4	–
31 prom.	4.5	5,3
68b	4.5	5,3
69a	4.6	5,4
65	4.7	–
62	4.8	–
63	4.9	–
64	4.10	–
66	4.11	5,5
67	4.12	5,6
68a	4.13	5,7
31	4.14	–
61	4.15	5,8
65 prom.	4.16	–
69b	4.16	5,9

5. ábra: Az Fr kézirat 5. könyvének mesesorrendje

A táblázat alapján látható, hogy az **Fr** a *Codex Wissemburgensis* sorrendjét követi azzal a különbséggel, hogy bizonyos meséket elhagy. Ennek az a nyilvánvaló oka, hogy ezeket a meséket már korábban lemásolta, mégpedig a kézirat első részében. Erről tanúskodik az a tartalomjegyzék is, mely az **Fr**-ben található, és a meséket e kihagyások nélkül sorolja fel. (Apró, és számunkra most jelentéktelen eltérés csupán, hogy az **Fr** másolója a 62. és a 63. meséket a 69b után közli a tartalomjegyzékben.) A táblázatból leolvasható, hogy az **Fr** is hibás helyen közli a 31. mese *promythion*ját, valamint a 68. és 69. mesét ugyanúgy kettévágva szerepelteti. Nyilvánvaló tehát, hogy forrása teljesen hasonló volt a *Codex Wissemburgensis* forrásához.

A 65. mese *promythion*jának hiányát vélhetően az okozza, hogy a kézirat másolója érzékelte, hogy ez a *promythion* nem tartozik a 69b meséhez. Erre utal az is, ahogyan leírta ennek a töredékmesenek a címét. Előbb lemásolta a *Wissemburgensis*-ben is olvasható *De libertate* címet, majd a *libertate* szót kihúzta és az *infidelitate* szóval helyettesítette. Az **Fr** másolója érzékelhette, hogy a mese nem a szabadságról szól, így az erre vonatkozó címet módosította, a *promythion*t pedig elhagyta. Ez tehát az **Fr** másolójának szándékolt változtatása. Itt jegyezzük meg, hogy a félbe vágott mesék esetében nemcsak az **Fr** másolója változtat a szövegen, hanem a *Codex Wissemburgensis*-t javítgató második kéz is. Egyrészt a 31. mese elejére odaírja a megfelelő *promythion*t (*Ubi timor magnus est saepe nihil est*), másrészt a 68b mese mellé egy figyelmeztető jelet rajzol. Ugyanezt a jelet ismétli meg a 68a mese végénél *require super* megjegyzéssel.

Az **Fr** és a **W** szövege több ponton jelentős mértékben eltér egymástól, még hozzá úgy, hogy egyik sem készülhetett a másik alapján. Bizonyosan közös forrásra mennek vissza. Miután az **Fr** meséi előtt ugyanazokat a mesecímeket látjuk, melyek a **W**-ben is szerepelnek, a címadásnak is a két kézirat közös ősében kellett megtörténnie. A korábban

bemutatott kettős tömbcsere segítségével az **Fr** hiányos és logikátlan mesesorrendjét is kielégítően meg tudjuk magyarázni.

Dolgozatunkban arra tettünk kísérletet, hogy a Romulus-hagyomány két kéziratában szándékolatlan, mechanikus hibát mutassunk ki, és a hiba bekövetkezésének módját megértve rekonstruáljuk a kéziratok korábbi mesesorrendjét. Azt tapasztaltuk, hogy a blokkokban cserélődő szövegrészek mozgása jól magyarázható levélpárok megfordulásával. Speciális hibafajtának tűnik ugyan, de a cserélődő szövegrészek azonos mérete mégis ezt valószínűsíti. Az a tény, hogy a rekonstrukciós lépések után sikerült visszajutnunk a Romulus-hagyomány többi forrásának sorrendjéhez, azt bizonyítja, hogy a **W** és az **Fr** szoros rokonságban áll a többi forrással. Látszólagos kaotikus mesesorrendjük eddig eltávolította ezt a két kéziratot a Romulus-hagyomány más családjaitól. A kevert sorrendről azonban dolgozatunkban beláttuk, hogy nem tudatos szerkesztői módosítás eredménye, hanem szerencsétlen véletlen következménye csupán. Helyesen akkor járunk el tehát, ha a rekonstruált mesesorrendet vetjük össze a többi szövegcsalád tartalmával. Úgy véljük, hogy ilyen módon a két vizsgált kódex közelebbi rokonságot mutat a Romulus-gyűjteménnyel, mint eddig gyanítottuk.

Georg Thiele kritikai kiadása óta úgy gondoljuk, hogy a Romulus-gyűjtemény két nagyobb lépésben alakult ki.²⁰ A phaedrusi mesegyűjtemény alapján először egy olyan prózai parafrázis jött létre, melynek élén egy levél, az *Aesopus ad Rufum* állt. Később ez a corpus átalakult, a gyűjtemény élére egy másik levél, a *Romulus ad Tiberinum* került. Eközben természetesen a mesék sorrendje és szövegállapota is jelentősen módosult. Az első gyűjteményről viszonylag keveset tudunk, csak a *Codex Ademari* és a *Codex Wisseburgensis* alapján alkothatunk képet róla. Rekonstrukciós kísérletünknek tehát nem csupán az a tétje, hogy a *Codex Wisseburgensis* sorrendjét helyesebben látjuk, hanem az is, hogy a Romulus-corpus létrejötte előtti állapotról nyertünk információt. Vagyis nem pusztán egy kézirat került közelebb a szokásos mesesorrendhez, hanem a szöveghagyomány két egymást követő fázisának szorosabb rokonságát sikerült kimutatnunk. Az *Aesopus ad Rufum*-gyűjtemény és a Romulus-corpus tehát sorrendjében nem tér el egymástól olyan radikálisan, mint eddig gondoltunk.

IRODALOMJEGYZÉK

ADRADOS II = F. R. ADRADOS: *History of the Graeco-Latin Fable II. The Fable During the Roman Empire and into the Middle Ages*. Leiden 2000

BUTZMANN 1964 = H. BUTZMANN: *Die Weissenburger Handschriften* (Kataloge der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel: Neue Reihe, Bd. 10.). Frankfurt am Main 1964.

HERVIEUX I = L. HERVIEUX: *Les fabulistes latins. Depuis le siècle d'August jusqu'à la fin du moyen âge. I. Phèdre et ses anciens imitateurs directs et indirects*. Paris 1893².

HERVIEUX II = L. HERVIEUX: *Les fabulistes latins. Depuis le siècle d'August jusqu'à la fin du moyen âge. II. Phèdre et ses anciens imitateurs directs et indirects*. Paris 1894².

²⁰ A Romulus-gyűjtemény kialakulásáról ld. THIELE (1910: CLXXXII); ADRADOS II. (2000: 531)

OESTERLEY 1870 = H. OESTERLEY: *Die Paraphrasen des Phaedrus und die aesopische Fabel im Mittelalter*. Berlin 1870.

POWITZ 1968 = G. POWITZ: *Die Handschriften des Dominikanerklosters und des Leonhardstiftes in Frankfurt am Main* (Die Handschriften der Stadt- und Universitätsbibliothek Frankfurt am Main. 1.) (Kataloge der Stadt- und Universitätsbibliothek Frankfurt am Main. 2.). Frankfurt am Main 1968.

THIELE 1910 = G. THIELE: *Der Lateinische Äsop des Romulus und die Prosa-Fassungen des Phädrus*. Heidelberg 1910.

TROSS 1844 = L. TROSS: *Ludovici Trossii ad Julium Fleutelot de codice quo amplissimus continetur Phaedri Paraphrastes olim Wisseburgensi nunc Guelpherbytano Epistola*. Hamm 1844.

VÁMOS 2013 = VÁMOS H.: *The Medieval Tradition of the Fables of Romulus*. Graeco-Latina Brunensia 18 (2013) 185–197.

The order of the fables in the *Codex Wisseburgensis*

The name and the verses of Phaedrus were unknown in the Middle Ages but his fables were widespread in several prosified versions. One of these is the collection of Romulus which has a prominent importance because it preserved some lost Phaedrian fables and various other collections derived from it. These collections are divided conventionally in two groups, the one is the *recensio gallicana*, the other is the *recensio vetus*. Two further manuscripts are relevant, the *Codex Ademari* and the *Codex Wisseburgensis*. This paper examines the order of the fables in the *Codex Wisseburgensis* and offers to explain the confused order of this manuscript.

VARGA VIKTOR

Gondolatok a faktív igékről és meggyőző erejükről¹

A klasszika-filológusok nyelvészethez való viszonyulása ellentmondásos. Nem ritka az a felfogás, hogy a nyelv csak szabályok és ragozási táblázatok rendszere, hogy megértsük a szöveget. Ugyanakkor a nyelvészet (főként a szemantika és a pragmatika) a filológia számára mást is felkínál: olyan általános jellegű jelenségeket, amelyeket sok nyelvre kiterjedőnek tekinthetünk, így a latinban is meg lehet vizsgálni. Ezek a jelenségek a szövegek értelmének bizonyos aspektusaira vonatkozóan nagy segítséget nyújthatnak. Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy egy szemantikai fogalmat, a faktivitást felhasználva megvilágítsa Cicero Catilina elleni első beszédének eredeti latin változatán, valamint magyar és angol fordításain keresztül, hogy egy-egy ilyen típusú elemzés nagyban hozzásegíthet egy szöveghez közelebbi interpretációhoz.

INDEX NOMINUM: Catilina; Cicero

INDEX RERUM: *accusativus cum infinitivo*; befolyásolás; faktív igék; preszuppozíció; ténszerűség; véleményesség; *verba sentiendi*

Bevezetés

Cicero Catilina elleni beszédeit sokan és több szempontból elemezték. Ezek egyike a történeti aspektus, hiszen Sallustius mellett ezek a művek a Catilina-féle összeesküvés fő forrásai. Szónoki beszédekről lévén azonban szó, objektív forrásnak semmiképp sem tekinthetők, mivel az ókori (és a modern) retorikában a tényeket felhasználják, de nem listaszerűen felsorolva adják elő őket: érzelmekkel töltik fel, előfordul, hogy elhallgatnak bizonyos információkat, a csúsztatások sem ritkák. A retorikai szemlélet a beszédnek erre a részére összpontosít, az érvelés mellett a meggyőző hatás forrásait, eszközeit és módjait kutatja és használja, köztük természetesen a nyelvet is. Ennek vizsgálatára viszont egyértelmű, hogy más tudományokat (logika, stilisztika) is be kell vonnia. A retorikához hasonlóan jelen tanulmány is a beszédre koncentrál, viszont nem túl szokványosan az általános nyelvészet felől közelíti meg.

A nyelvészeti szemlélet azonban közismerten több problémát is felvet, melyek nagyrészt a beszéd és köztünk lévő időbeli eltolódással kapcsolatosak.

¹ Ez az írás a szerző CHSEC VIII. országos konferencián elhangzott előadásának és alapszakos szakdolgozatának átszerkesztett változata. Köszönöm Nagyillés Jánosnak és Czerovszki Mariannak az értékes tanácsokat, Németh T. Enikőnek a szakirodalmi segítséget, Simkó Katalinnak az együtt átbeszélt problémákat.

Gondolatok a faktív igékről és meggyőző erejükről

Elsőként, nincs latin anyanyelvi beszélő, aki közvetlen nyelvi adatokkal szolgálhatna, ez a szinkrón² nyelvészet szempontjából jelentős hiányosság. A megoldás két úton lehetséges, az egyik ezek közül az introspekción, azaz a nyelvi adatok kitalálása. Gondot jelent azonban, hogy ez könnyen vakmerő spekulációba csaphat át, főként esetünkben, azaz egy anyanyelvként nem létező nyelvnél. A másik, jobban járható út a korpusznyelvészet, vagyis a már meglévő szövegekben való előfordulások keresése. Nem várható el, hogy így teljes lesz a kép a vizsgált jelenségről, de a levont következtetések kiindulási alapja biztosnak mondható. Jelen írásomban a latinra vonatkozóan a második utat fogom választani, a magyar és angol példák saját, illetve a szakirodalmak szerzői által szerkesztett (s általam lefordított) mondatok lesznek.

További akadály, hogy nem tudunk sokat az előadás pontos fizikai és mentális kontextusáról, azaz a beszéd történeti háttéréről, illetve (többek között) Cicero szándékairól.³ Ez nem tartozik jelen vizsgálati szempontjaim közé, azonban nem lehet teljesen elhanyagolni, hiszen kontextus nélkül egy beszéd sem hangozhat el, egyetlen konkrét szöveg pontos értelmét sem lehet felfedni. Minthogy azonban a probléma elsősorban szemantikai jellegű, egy ilyen típusú, történeti kontextussal csak érintőlegesen foglalkozó kísérlet kiindulásképp célravezető lehet. Nem foglalkozom részletesebben a szövegahagyományozódásból eredő problémákkal sem, korpuszunk – retorikai mintapélda lévén – vélhetőleg jó minőségű.

Szólnunk kell a nyelvészeti módszer hasznáról, bár az ilyen típusú vizsgálatok egy filológus számára túlzottan aprólékosnak és feleslegesnek tűnhetnek. Ugyanakkor az általános és elméleti nyelvészettel foglalkozó tudósok sem mindig törődnek azzal, hogy egy-egy jelenséget érdemes valamilyen konkrét nyelvben is megvizsgálni, egy-egy elméleti rendszer alkalmazásának gyakorlati hasznát is felmérni, például a szövegértelmezésben. Mégis, véleményem szerint, és ebben Bell⁴ is megerősít, két azonos tárgyú (de más szemszögű) tudományterület mindig tud valamit egymás számára nyújtani, ha megfelelő alapossággal vetik össze fogalmaikat és gondolkodásmódjukat. Azaz sokszor fontos részletek múlhatnak egy-egy kisebb szövegrészlet szemantikai-pragmatikai jellegű újraértelmezésén, megfelelően bevonva a mondattant és az alaktant is. E helyt még nem tűztem ki célul, hogy pontos módszertani rendszert állítsak fel, vagy teljes nyelvészeti elemzést végezzek. Nyelvészetileg következtetlenségnek tűnő állítások, nem pontosan megfogalmazott definíciók még kidolgozásra várnak, a kutatás későbbi lehetséges irányait mutatják.

Faktivitás

Nyelvészettel, szemantikával foglalkozó szakkönyvekben és tanulmányokban gyakran előkerülnek a faktív igék a preszuppozíciók, azaz előfeltevések egy aleseteként. Jellemzően ilyenek a 'tud', 'lát', 'örül' jelentésű igék és predikatív kifejezések, ha mellékmondati

² A szinkrón nyelvészet a nyelv egy időpillanatában való vizsgálatára koncentrál (szemben a diakrón nyelvészettel).

³ Vö. BATSTONE 1994: 211–212.

⁴ Vö. BELL 1991: xv–xx.

vonzatuk van, azaz „tudja, hogy...”, „látja, hogy...”, „örül, hogy...”. Szigorú meghatározás helyett magyar példákat vizsgáljunk meg, anyanyelvünkön vélhetőleg jobban megértjük a jelenség működését.

1. Péter tudta, hogy Hugó megérkezett.
2. Péter nem tudta, hogy Hugó megérkezett.
3. Péter látta, hogy Hugó megérkezett.
4. Péter nem látta, hogy Hugó megérkezett.
5. Láttad, hogy Hugó megérkezett?
6. Tudd (meg), hogy Hugó megérkezett!

Ha a logika tudományának szemszögéből nézzük a mondatokat és ezeknek különböző változatait, arra figyelhetünk fel, hogy egy ilyen típusú állítmányt tartalmazó főmondat akármilyen formájú is (állító vagy tagadó, illetve mód szerint kijelentő, kérdő, felszólító), a mellékmondat által kifejezett állítás fennáll. Akár azt állítjuk, hogy „Péter tudta, hogy Hugó megérkezett”, akár, hogy „Péter nem tudta, hogy Hugó megérkezett”, a két mondat megegyezik abban, hogy a „Hugó megérkezett” előfeltevés fellép, azaz Hugónak meg kellett érkeznie. Ha megpróbálunk elképzelni egy olyan helyzetet, hogy Hugó valójában nem érkezett meg, nem tudunk mit kezdeni azzal, hogy Péter ennek ellenkezőjét tudta biztosan. A logikával foglalkozók és a nyelvészek szerint ilyen esetben a mondat nem hamis, hanem meghatározhatatlan az igazságértéke. Itt lehet megragadni a preszuppozíciót: valami, jelen esetben a mellékmondat (pontosabban annak igazsága) előfeltételezett, azaz nem lehet hamis, máskülönben értelmezhetetlen a mondat. Ilyen előfeltevést vezetnek be a hasonlító szerkezetek⁵ és határozott leírások⁶ (birtokos és határozott névelős kifejezések) is.⁷

Ha elfogadjuk azt, amit Kiefer (1983) is állít, ezek az előfeltevések univerzálisak. Azaz, a faktív igékre visszatérve, minden egyes nyelvre igaz, hogy ha van egy 'tud', vagy 'tudatában van' jelentésű predikatív kifejezés, akkor az utána lévő mondat igaz lesz. Azt azonban nem lehet kijelenteni, hogy ez mindig, minden nyelvben ugyanolyan formában jelenik meg, és emiatt van értelme vizsgálni külön a latinban is ezt a jelenséget.⁸

Faktív igék a latinban

A latin nyelvtani hagyomány jó alapot biztosít a kutatás megkezdéséhez, ugyanis megkülönböztet bizonyos igeosztályokat a jelentés és az igétől függő mondatnapi szerkezet alapján. A teljesség igénye nélkül, *infinitivousszal*, azaz főnévi igenévvel állnak a *verba sentiendi* (érzés, érzékelés), *verba dicendi* (mondás) és *affectuum* (érzelmi viszonyulás),

⁵ „Tomnak nagyobb bélyeggyűjteménye van, mint nekem.” Előfeltevés: „Van bélyeggyűjteményem” (egzisztencia). L. COLLINGE 1990.

⁶ „Franciaország jelenlegi királya kopasz.” Előfeltevés: „Franciaországnak jelenleg van királya” (egzisztencia), ill. „Franciaországnak egy királya van” (unicitás). L. COLLINGE 1990.

⁷ Teljesebb listát l. LEVINSONNÁL (1983), ill. KIEFERNÉL (1983).

⁸ Ennél valójában jóval árnyaltabb a kép, ugyanis ezek az előfeltevések bizonyos kontextusban érvényüket veszítik, így a tagadott forma: „Franciaországnak királya nem kopasz, hiszen Franciaországnak nincs is királya.”

Gondolatok a faktív igékről és meggyőző erejükről

célzatos mellékmondatnál a *verba timendi* (félelem) és *impediendi* (akadályozás), tipikusan függő kérdéssel a *verba interrogandi* (kérdés). Ugyanakkor ez nem ennyire egyszerű, hiszen mondat jelentő igék is előfordulhatnak függő kérdéssel, mint ahogy bizonyos esetekben a *verba sentiendi* is. Többek között ezekbe a különbségekbe kapaszkodhatunk, mikor a faktivitást vizsgáljuk, azonban vizsgálódásaim egyelőre csak a *verba sentiendi*-re, vagyis az érzékelést, tudást és véleményt kifejező igékre terjednek ki. Az 'örül', 'bán' jelentésű igéket a *verba affectuum* csoportjába sorolták, ezekkel egyelőre nem foglalkozom,⁹ a többi osztályt pedig egyértelműen ki lehet zárni a faktív igék kategóriájából.¹⁰

Azonban még ilyen módon leszűkítve, a *verba sentiendi*-in belül is el kell különítenünk *ad hoc* alosztályokat. Vannak kifejezetten érzékelést és észlelést jelentő igék, ilyen a *video* 'látok', *audio* 'hallok' *cognosco* 'felismerek'; vannak az előbbiek utáni állapotot, vagyis tudást kifejezők, például *scio* 'tudok'; illetve vannak az egyéni véleményt jelentők, így a *puto*, *arbitror*, 'gondolok', 'vélekedek'. Könnyedén belátható, hogy a mi szemszögünkből az utolsó csoport eltér az előzőektől:

- *Video/Scio patrem venire*. 'Látom/Tudom, hogy az apa jön.'
- *Puto patrem venire*. '(Azt) gondolom, hogy az apa jön.'

Ha csak gondolja vagy hiszi az illető, nem feltétlenül van vagy volt az úgy a fizikai világban. Azonban, mint példáimból kitűnik, mind a három állhat *accusativus cum infinitivó*val, kimondhatjuk tehát, az *infinitivus*os szerkezet nem határozza meg, hogy a mellékmondat tényszerű-e vagy pedig véleményes. Fontos, hogy ezekben az esetekben az ige szótári jelentése sokat segít, fordítás közben tehát nagy problémával nem szembesülünk.

Más jeleket is kell tehát követnünk. A következő példákat a címnek megfelelően Cicero beszédeiből (Cic. *Catil.* 1-4) válogattam, módszerem pedig egyelőre az, hogy összehasonlítom a különböző fordításokat. Mint már említettem, csupán rámutatok bizonyos lehetséges elemzésekre, így saját értelmezést nem hozok.¹¹

- *constrictam iam horum omnium scientia teneri coniurationem tuam non vides?* (Cic. *Catil.* 1,1)
- bilincsekbe verve valamennyiünk tudatában összeesküvésed, nem látod? (BORZSÁK 1974)
- Do you not see that your conspiracy is already arrested and rendered powerless by the knowledge which every one here possesses of it? (YONGE 1856)
- Do you not see that your conspiracy has been arrested and trapped, now that all these people know about it? (BERRY 2006)

⁹ Ezzel kapcsolatban l. CUZZOLIN 1994.

¹⁰ Más előfeltevés természetesen életbe léphet, így pl. a *verba impediendi* esetében a próbálkozás.

¹¹ A mondatok sorrendje a következő: első az eredeti latin szöveg, második a Európa Kiadó-féle magyar (BORZSÁK 1976 vagy HAVAS 1976), a harmadik és a negyedik két angol (YONGE 1896 és BERRY 2006) fordítás, amennyiben mindegyik hozta az adott szöveghelyet.

Ebben a mondatrészletben a *non vides* mindegyik változatban megjelenik mint faktív „nem látod”, illetve „do you not see”, a mellékmondat pedig, mint azt várhattuk is a három nyelv más-más mondattanának ismeretében, változatos formájú: a latinban *accusativus cum infinitivó*ként jelenik meg, a magyarban és az angolban alárendelő mellékmondat („hogy”, illetve „that” kötőszóval). A tény bizonyosságát azonban egyik sem vonja kétségbe: „Nem látod, hogy már mindenki tud róla?”¹². Kijelenthetjük ez alapján, Cicero mintegy azt állítja, hogy az összeesküvés lelepleződött, bár ezt itt közvetlenül még nem mondta ki. A jelenség hasonló a következő esetben is:

- *luce sunt clariora nobis tua consilia omnia, quae iam mecum licet recognoscas* (Cic. Catil. 1,3)
- a napnál világosabbak előttünk terveid, amelyeket most akár velem számba is vehetsz (BORZSÁK 1974)
- all your plans are clearer than the day to us; let me remind you of them. (YONGE 1856)
- Your plans are all as clear as day to me. Let me take you through them. (BERRY 2006)

A *recognosco* (itt körülbelül 'felidéz') nem szokványos *verbum sentiendi*, és jelen esetben nem is tartozik hozzá összetett mondattni szerkezet, vonzata a tárgyesetű *quae* (és a személyraggal jelölt *tu*). Az előfeltevést az vezeti be, hogy a „felidéz”, hasonlóan például az „emlékezik” vagy „elfelejt” igéhez, olyan dologra vonatkozik, ami létezik (azaz megtörtént), illetve amiről a mondat alanya eddig tudott is. Magyar példákkal szemléltetve:

- Hugó emlékezett, hogy Péter itt van.
- Hugó elfelejtette, hogy Péter itt van.

A latin mondatban az a valami, amit tudott és amire vissza kell emlékeznie, most egy vonatkozó névmással fejeződik ki, és a *consiliára* utal. Catilinának ezek alapján voltak tervei.¹³

A faktív igék rendszere tehát a latinban is megfigyelhető, csak hogy, mint akármilyen más rendszerben, itt is vannak kivételek. A magyarból kiindulva lehetnek olyan kis tényezők, amelyek megváltoztatják az ige (erőltetetten megállapított) eredeti szemantikai tulajdonságait. Ilyen az „úgy” is.

- Tudom, hogy Hugó itt van.
- Úgy tudom, hogy Hugó itt van.

A második mondatban eltűnik a faktivitás, és az állítmányt egy „gondol”-al lehetne helyettesíteni, vagyis véleményt fog kifejezni, nem pedig objektív valóságot.

Ha a magyarban vannak előfeltevéseket eltüntető tényezők, hasonlóképpen a latinban sem szabad elvetnünk azon elemek jelenlétét, amelyek megkülönböztetik az egy

¹² Ebben fontos szerepet játszik a befejezett melléknévi igenév, a *constrictam* is.

¹³ Ezt a *luce sunt clariora* is erősíti.

Gondolatok a faktív igékről és meggyőző erejükéről

mondatjelentéshez való kétféle hozzáállást.¹⁴ Azt viszont nem tudjuk, hol és hogyan vannak jelölve, amennyiben előfordulnak. Gondolhatunk az igében (morfológiai) vagy az ige körül lévő (szintaktikai) változásokra. Előbbihez tartozhat az igemód-, igeidő- vagy *actio*-váltás, utóbbihoz pedig például az, hogy az ige előtti vagy utáni szerkezet más formájú. Nem zárhatjuk ki a kis módosítószók szerepét sem, ahogyan azt a magyarban tapasztaljuk.¹⁵

Ha a mondatban szereplő kifejezés eltér az „eredeti”, szokványos szintaktikai szerkezettől, ennek felismerése nem okoz nagyobb problémát: a következő mondatban a *video* 'lát' ige áll, viszont a *videt ne* összetételben változik a jelentése: 'figyel arra, nehogy (valami megtörténjen)'. Nincs értelme tehát faktivitásról beszélni.

- *decrevit quondam senatus uti L. Opimius consul videret ne quid res publica detrimenti caperet* (Cic. *Catil.* 1,2)
- határozatot hozott annak idején a senatus, hogy L. Opimius consul ügyeljen, semmi károsodást ne szenvedjen a köz. (BORZSÁK 1974)
- the senate once passed a decree that Lucius Opimius, the consul, should take care that the republic suffered no injury. (YONGE 1856)
- the senate once decreed that the consul Lucius Opimius should see to it that the state came to no harm. (BERRY 2006)

Visszatérve a kijelölt kutatási kérdésre, egy szövegértelmező és -fordító számára nagyobb bizonytalanságot, kihívást és ugyanakkor szabadságot jelent, ha valóban nincs, vagy jóval finomabb különbség van a véleményesség és az objektivitás formája között. Nyelvtani tanulmányaink után azt gondolhatjuk, hogy az Acl és a Ncl között egyedül a *genus* a különbség, egymásba tökéletesen átalakíthatók, csak éppen a passzív formából kimaradhat az aktív mondat alanya. Ilyen esetben ugyanúgy megmarad a faktív jelleg.

- *Video patrem venire*. Látom, hogy az apa jön.
- *Videtur pater venire*. Látszik, hogy az apa jön.

Ezzel szemben a fordítók másképp is értelmezhetik, ahogyan a következő példa mutatja:

- *nos autem fortes viri satis facere rei publicae videmur, si istius furorem ac tela vitamus* (Cic. *Catil.* 1,1)
- mi pedig, bátor férfiak, eléggé szolgáljuk a köz érdekét – hisszük –, ha dühödt fegyverei elől kitérünk. (BORZSÁK 1974)
- and we, gallant men that we are, think that we are doing our duty to the republic if we keep out of the way of his frenzied attacks. (YONGE 1856)
- we meanwhile, brave men that we are, think that we have done enough for our country if we merely get out of the way of his frenzy and his weapons. (BERRY 2006)

¹⁴ Ez látszik például a vonatkozó mellékmondatok *coniunctivus*os használatánál.

¹⁵ Még egy további lehetőség, hogy az ún. „szabad szórendű” nyelvek (így a magyar és a latin) esetében a szórend különleges szerepet tölt be, ennek további vizsgálata feltétlenül szükséges.

A *videmur*, amit körülbelül 'látszik, hogy mi (szolgáljuk)'-nak kellene értelmezni, mind a három fordítás „hisszük”-kel, illetve a „we think” kifejezéssel adja vissza, ami gondolatmenetünk szerint nem várt változás: „Látszik, hogy mi...” helyett „Úgy tűnik, hogy mi...”. Ha csak „úgy tűnik”, vagy „úgy látszik” van a mondatban, az elveszti a tényyszerűségét. Mintha a passzívvá való átalakítás azt eredményezné, hogy a faktivitás megszűnik, ugyanakkor vélhetőleg létezik az előbb említett, tényként kezelt megoldás is. Mi dönti el a *videtur* környezetében, hogy melyik a leginkább szöveghű értelmezés? 'Látszik, hogy az apa jön', vagy 'Úgy látszik', illetve 'Úgy tűnik, hogy az apa jön'?

Jelen vizsgálódásaim alapján még nem vonhatók le következtetések, csupán a probléma jelenlétére szerettem volna felhívni a figyelmet. De az ilyen irányú kutatások alapján, ha feltételezéseim helytállóak, egyes kétes szövegrészek értelmezése pontosítható lesz. A teljesebb elemzéshez, vagyis többek között ahhoz, hogy ellensúlyozni lehessen az anyanyelvi beszélő hiányát, több ígét kell megvizsgálni több nagyobb – lehetőleg cicerói és más kortárs – korpuszon belül, majd az eredményeket összevetni más témájú (pl. szórenddel foglalkozó) latin nyelvészeti kutatásokkal, ezen kívül természetesen más-más tudományterületben¹⁶ jártas kutatók tanulmányai is segíthetnek.

Előfeltevések és befolyásolás

De mit érünk vele? Miért fontos, hogy megkülönböztessük a *tud* ígétől az *úgy tud* kifejezést? Megfigyeléseim szerint a mai írott reklámokban előforduló eszközök és stratégiák rendre előtűnnek az antik beszédekben és retorikaelméletekben is, bár más rendszerben. Árvay disszertációja rámutat arra, hogy az előfeltevések, mint nyelvilag és logikailag helytálló, feltétlen egyetértést kikényszerítő nyelvi jelenségek,¹⁷ megjelennek a befolyásolásban és a manipulációban. Bár pontos klasszikus retorikai megfelelést nem találtam, az előfeltevések azon *enthymémákkal* hozhatók rokonságba, ahol a beszélő a következtetés egyik premisszáját, vagyis kiinduló állítását elhagyja, és a hallgató háttértudására bízza.

Ez a fajta takarékoság mindennapos jelenség, hiszen nem akarunk mindent újra és újra elmondani, nincs rá idő. Azonban ha mondunk egy mondatot, mely mintegy beágyazva tartalmaz egy eleve igaznak tartott állítást, azzal partnerünkben vagy hallgatóságunkban olyan hatást érhetünk el, hogy igaznak fogadja el azt, főként, ha eddig nem is foglalkozott a dologgal. Az előfeltevéseknek tehát nagy szerepe van a befolyásolásban, ahogyan Árvay¹⁸ is megállapította, amikor magyar és angol írott reklámokban vizsgált egyes manipulációs stratégiákat. Többek között ő is említette azt a híres kísérletet, amelyet a szociálpszichológus Loftus és Zanni végzett el 1975-ben: ez arról szólt, hogy a tesztalanyokkal megnéztetek egy filmet, amelyben frontális ütközés történt, majd két csoportra bontották őket, és két különböző kérdőívet töltettek ki velük. Az egyik a „Látott-e törött fényszórókat?”, a másik a „Látta-e a törött fényszórókat?” kérdést

¹⁶ Itt főként nyelvészeti, és annak határterületére tartozó tudományterületekre (pl. retorika, stilisztika) gondolok.

¹⁷ Vö. ÁRVAY 2007: 73.

¹⁸ Vö. ÁRVAY 2007: 13–14.

Gondolatok a faktív igékről és meggyőző erejükről

tartalmazta. Az eredmény tökéletesen mutatja az előfeltevések szerepét: azok közül, akik a második, vagyis a határozott névelős változatot kapták, alig mondták, hogy nem látták a fényszórókat, míg az elsőnél jóval kiegyensúlyozottabb volt az eredmény. A filmben nem törtek el a fényszórók, a hallgatóságra mégis hatást gyakorolt a kérdés.

A fentiekben azt próbáltam érzékeltetni, hogy a nyelvi elemzéseknek van létjogosultságuk, főként egy szónoki beszéd esetében: a retorikai szempontú olvasást, befolyásolást és manipulációt kutató vizsgálatot is segítheti eredményeivel.

IRODALOMJEGYZÉK

ÁRVAY 2007 = ÁRVAY A.: *The analysis of manipulation in Hungarian and American written advertising discourse*. Doktori disszertáció.

http://nevelstudomany.phd.elte.hu/vedesek/2008/PhD_2007_Arway_Annett.pdf.

2013. 06. 27.

BATSTONE 1994 = W. W. BATSTONE: *Cicero's construction of consular ethos in the first Catilinarian*. TAPhA 124 (1994) 211 – 266.

BELL 1991 = R. T. BELL: *Translation and Translating: Theory and Practice*. New York 1991.

BERRY 2006 = D. H. BERRY (ford.): *Cicero. Political Speeches*. Oxford 2006, 157–203.

BORZSÁK 1974 = BORZSÁK I. (ford.): *Catilina ellen. Első beszéd*. In: Marcus Tullius Cicero válogatott művei. Budapest 1974, 51–63.

Cic. *Catil.* 1. = A. CLARK (ed.): *M. Tulli Ciceronis Orationes*. Oxford 1908.

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0010:text=Catil>.

2013. 06. 27.

COLLINGE 1990 = N. E. COLLINGE: *An Encyclopaedia of Language*. London and New York 1990.

CUZZOLIN 1994 = P. CUZZOLIN: *On sentential complementation after verba affectuum*. In: J. Herman (ed.): *Linguistic Studies on Latin. Selected papers from the 6th International Colloquium on Latin Linguistics (Budapest, 23–27 March 1991)*. Amsterdam 1994, 201–210.

KIEFER 1983 = F. KIEFER: *Az előfeltevések elmélete*. Budapest 1983.

LEVINSON 1983 = S. C. LEVINSON: *Pragmatics*, Cambridge 1983.

STRAWSON 1952 = P. F. STRAWSON: *Introduction to Logical Theory*, London 1952.

YONGE 1856 = C. D. YONGE (ford.): *M. Tullius Cicero. The Orations of Marcus Tullius Cicero*. London 1856. <http://archive.org/details/orationsofmarcus01ciceuoft>. 2013. 06. 25.

Thoughts on the factivity and Cicero

Classical philology has a controversial relation with linguistics. Among philologists, it is not unheard to think of language as a mere system of rules and inflection charts needed to understand the text. On the other hand, linguistics (especially semantics and pragmatics)

can offer a different point of view to classical philology: solutions to general problems that are present in most languages and therefore they could be analysed in Latin as well. These could provide further insight to the interpretation of these texts. This paper attempts to show how the understanding of the factivity as one of the phenomenons of semantics can facilitate an interpretation closer to the text, through analysing Cicero's speeches against Catiline in the original Latin version and English and Hungarian translations.

GELLÉRFI GERGŐ

Iuvenalis és Propertius

A kontrasztteremtés egy eszköze a Szatírákban*

Tanulmányomban a Iuvenalis szatíráira jellemző műfaji sokszínűséget elemző kutatásom egy részeredményét mutatom be. E témát átfogóan vizsgáló munka mindmáig nem jelent meg, a korábbi vizsgálatok fókuszában az epikus hagyomány iuvenalisi kezelése állt, a többi műfajnak, így az elégiának is, viszonylag kevesebb figyelmet szenteltek. Az antik szatíra, így Iuvenalis irodalomkritikájában az elégia szerepe jelentéktelennek mondható, konkrétan csupán egyszer említi a műfajt életművében, de többször is egyértelműen utal Propertiusra, s felhasználja az ő, illetve Ovidius költeményeit egyes szatíráiban. Természetesen egyes szövegszerű egyezések nem mutatnak túl önmagukon, nem kell mögöttes költői szándékot keresnünk a háttérükben, más párhuzamok viszont határozott mondanivalóval bírnak. Ezeket a párhuzamokat együttesen áttekintve az elégiaköltészet iuvenalisi felhasználása mögött egy egységes költői koncepció rajzolódik ki, mely tökéletesen illeszkedik az életmű egészébe.

INDEX NOMINUM: Horatius; Iuvenalis; Ovidius; Propertius

INDEX RERUM: allúzió; elégia; intertextualitás; műfaji keveredés; szatíra

A Iuvenalis-filológia már régen felfigyelt a költő szatíráit meghatározó műfaji sokszínűségre, de átfogó munka mindmáig nem jelent meg a témában. A korábbi vizsgálatok fókuszában elsősorban az epikus elemek, s az eposzköltészethez kapcsolódó emelkedett stílus iuvenalisi felhasználása állt,¹ a többi műfaj irodalmi hagyományának viszonylag kevesebb figyelmet szenteltek, ennek megfelelően az aranykori elégius költészet iuvenalisi újrafelhasználásának szakirodalmi feldolgozottsága meglehetősen alacsony.²

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

¹ A teljesség igénye nélkül például: ANDERSON (1982a: 237–243), BAINES (2003: 220–237), BRAUND (1996: 21–24), CLAUSEN (1976: 81–86), CONNORS (2005: 123–145), JONES (2007: *passim*, kül. 111–116), LITTLEWOOD (2007: 390–408), STALEY (2000: 85–98), WINKLER (1989: 414–443).

² JONES (2007: 127–131) néhány oldalon tárgyalja a témát, ám következtetései több szempontból is vitathatóak. COURTNEY (1980: *passim*) és HIGHET (1951: 377; 386; 392) említ ugyan párhuzamos szöveghelyeket Iuvenalis és Propertius, illetve Ovidius közt, de nem fűz hozzájuk magyarázatot. Fontos még megemlíteni LITTLEWOOD (2007: 389–418) tanulmányát, aki a 12. szatírárt Propertius 3. könyvének 7. elégiájával köti össze.

Iuvenalis és Propertius – A kontraszteremtés egy eszköze a Szatírákban

Az antik szatíra irodalomkritikájában az elégiaköltészet szerepe jelentéktelennek mondható, különösen, ha az epikus költészettel hasonlítjuk össze.³ Iuvenalis 1. szatírájának bevezető, korának irodalmi életét pellengérre állító szakaszában a szerző az eposz, a tragédia és a komédia mellett az elégiát is megemlíti ugyan negyedikként,⁴ de további szerepet nem kap a műfaj. Persius 1. szatírájában (sőt, teljes életművében) szintén csupán egy alkalommal utal az elégiára.⁵ Ennek természetesen kézenfekvő magyarázata, hogy ekkorra a római elégia már rég túljutott virágkorán, noha teljesen nem tűnt el, hiszen ebből a korszakból is ismerünk elégiaköltőket, s voltak felolvasások is, erről többek közt Plinius levelei tanúskodnak.⁶ Konkrét említést tehát Iuvenalis alig tesz a műfajról, ám több ízben is egyértelműen utal Propertiusra, s felhasználja az ő, illetve Ovidius költeményeit szatíráiban.

Porticus et theatrum – Az Ars amatoria

A iuvenalisi szatírákban több ízben kimutatható propertiusi hatások bemutatása előtt érdemes röviden megvizsgálnunk a 6. szatíra egy szöveghelyét, mely több szempontból is kapcsolatba hozható Ovidius *Ars amatoriájának* 1. könyvével. Iuvenalis a 6. szatíra házassággal szembeni invektívájának első szakaszát követően „sétára indul” a városban, s olyan helyeket említ, ahol a férfiak nőkkel ismerkedhetnek. A 60–62. sor retorikai kérdéseiben előbb a *porticus*, majd a színház kapcsán veti fel Iuvenalis: találhat-e a férfi megfelelő nőt e helyeken?⁷ A szakirodalom több ízben felhívja a figyelmet arra, hogy e sorok kapcsolatban állnak az *Ars amatoria* 1. könyvének néhány szöveghelyével, ám a lehetséges párhuzamok mibenlétéről és azok értelmezéséről egyik szerző sem szól.⁸

Elige cui dicas 'tu mihi sola places' (Ov. *Ars* 1,42) – írja Ovidius, s ezt követően arra int, hogy miként a vadász, a madarász és a halász ismeri a környezetet, ahol prédája előfordul, úgy kell a férfinak kiismerni a város azon részeit, ahol nőkkel ismerkedhet (Ov. *Ars* 1,45–50) – azaz a helyeket, melyekről Iuvenalis is szól –, s nem melleleg az idézett sor, a szerelemre érdemes nő kiválasztása tartalmában a iuvenalisi szakaszt idézi. Ovidius elsőként az oszlopcsarnokokról beszél (Ov. *Ars* 1,67skk), akárcsak Iuvenalis, ezt követően

³ Erről, valamint a szatíra és az elégia műfaji hasonlóságairól bővebben szól JONES (2007: 128). ANDERSON (1982b: 421) a költői *persona* használata kapcsán köti össze a két műfajt.

⁴ Juv. 1,3–4: *inpune ergo mihi recitaverit ille togatas / hic elegos?*

⁵ Pers. 1,51–52: *siqua elegidia crudi / dictarunt proceres?*

⁶ Például Plin. *ep.* 6,15,1–2: *Passennus Paulus, splendidus eques Romanus et in primis eruditus, scribit elegos. gentilicium hoc illi: est enim municeps Properti atque etiam inter maiores suos Propertium numerat. is cum recitaret, ita coepit dicere: 'Prisce, iubes...'*

⁷ Juv. 1,60–62: *porticibusne tibi monstratur femina voto / digna tuo? cuneis an habent spectacula totis / quod securus ames quodque inde excerpere possis?*

⁸ JONES (2007: 193) csupán ennyit mond: „Ovidian elegy is also in the air at Juv. 6.60ff.” COURTNEY (1980: 269) a szöveghelyek említése mellett a 62. sor *quod* szavával kapcsolatban a következőre hívja fel a figyelmet: „The neuter is an Ovidian idiom...; here Juvenal has in mind AA 1.91 and 175 in comparable contexts (cf. also *Am.* 1.8.95 *ne securus amet*).”

szól a templomokról (Ov. *Ars* 1,77skk),⁹ majd a színházakra tér rá (Ov. *Ars* 1,89skk), amit a szatíráköltő a *porticusok* után említ.¹⁰

Ovidius szerint a férfiaknak leginkább a színházakban érdemes vadászni, mivel *illic invenies quod ames, quod ludere possis...* (Ov. *Ars* 1,91) E sor teszi egyértelművé, hogy a 6. szatíra idézett szakaszát az *Ars Amatoria* inspirálta: *quod securus ames quodque inde excerpere possis?* (Juv. 6,62) Az ovidiusi kifejezésmódból Iuvenalis átveszi a *quod* semlegesnemű névmást a nőnemű helyett, s *hysteron-proteron*-nal az *ames* igét az *excerpere possis* elé helyezi, hogy az allúzió létrejöhessen.

Iuvenalis szavait az ovidiusi szöveggel együtt olvasva a *spectacula* (Juv. 6,61) szónak kettős jelentést tulajdoníthatunk. A nők színházlátogatásáról Ovidius a következőt írja: *spectatum veniunt, veniunt spectentur ut ipsae* (Ov. *Ars* 1,99), azaz az előadások megtekintése mellett céljuk az is, hogy a férfiak figyelmét felkeltsék. Az ugyanebből a töből képzett *spectacula* ennek megfelelően Iuvenalisnál nemcsak a színházat jelenti, ahol a nők összegyűlnek, hanem magukat a nőket is, akik – ahogy Ovidiusnál olvashatjuk – az eseményre felékesítik magukat, *spectentur ut ipsae*, így a szatíráköltő joggal nevezheti őket látványosságnak, *spectaculának*.

Az ovidiusi *spectatum-spectentur* szópár, valamint a iuvenalisi *spectacula* jelentéstartománya azonban korántsem azonos. A szerelmi tárgyú műben nehéz lenne nem pozitív tartalmúnak érteni a mondatot, hiszen Ovidius azért „küldi” olvasóit színházba, hogy ott nőkkel ismerkedjenek, s e mondat tanúsága szerint a hölgyek is hasonló céllal érkeznek oda. Iuvenalis szatíráiban viszont ugyanez a jelenség szintisztán negatív, hiszen a költő világa nőinek hiúságát és könnyűvérűségét igen gyakran ostorozza, s ez a 6. szatíra nők elleni invektívájában teljesedik ki. Ez az ellentét teszi önmagában nehezen értelmezhetővé a párhuzamot: az asszonyok ellen írt szatírájában Iuvenalis vajon miért idézi fel Ovidius szerelmi tankölteményét?

Iuvenalis és Propertius

Az elégiaköltők közül Propertius hatása a legjelentősebb Iuvenalis szatíráiban. Noha magát a szerzőt nem, „műzsáját”, Cynthiát név szerint is megemlíti a 6. szatíra bevezetésében, ahol Iuvenalis a mitológiai aranykor nőalakjaival állítja kontrasztba – Catullus Lesbiájával egyetemben – a Propertius szerelmi költeményeit ihlető nőt.¹¹

⁹ A 9. szatírában Naevolusnak rója fel Iuvenalis, hogy a templomok látogatását is a bujálkodásnak rendeli alá: *nuper enim, ut repeto, fanum Isis et Ganymedem / Pacis et advectae secreta Palatia matris / et Cererem (nam quo non prostat femina templo?) / notior Aufidio moechus celebrare solebas, / quodque taces, ipsos etiam inclinare maritos.* (Juv. 9,22–27) E szakasz mögött természetesen nem kell feltétlenül ovidiusi hatást keresnünk, de a 6. szatíra vizsgált szakaszában kimutatható *Ars Amatoria*-párhuzamok alapján nem is zárhatjuk ki ezt teljességgel.

¹⁰ Az ovidiusi hatást erősíti továbbá, hogy az *Ars Amatoria*-ban még egy alkalommal említésre kerül e két hely, immár nem a nő megtalálása, hanem az udvarlás kapcsán: a *porticusokról* a 491–496, a színházakról a 497–504. sorban szól a költő.

¹¹ Juv. 6,5–8: *silvestrem montana torum cum sterneret uxor / frondibus et culmo vicinarumque ferarum / pellibus, haut similis tibi, Cynthia, nec tibi, cuius / turbavit nitidos extinctus passer ocellos...*

Iuvenalis és Propertius – A kontraszteremtés egy eszköze a Szatírákban

Iuvenalis szatíráinak folytonosan visszatérő eleme a múlt és a jelen szembeállítása azzal a költői céllal, hogy a múltbéli példák még szemléletesebbé tegyék korának romlottságát. Ehhez olykor csupán a római történeti múltba nyúl vissza, így tesz például a 6. szatíra azon szakaszában, ahol a Hannibál korában élt nőket hozza fel pozitív példaként korának asszonyaival szemben,¹² máskor viszont a mitológiai múltat idézi fel, ahogy e szatíra nyitányában is. Az ellentét hangsúlyozásához a közismert korszakmítosz mellé Iuvenalis két, az irodalomban jártas befogadó számára ismert nőalakot választott. A szakasz kapcsán Jones megjegyzi: az aranykori nőkkel szembeállítva Iuvenalis nem csak e nőalakokat, hanem a hozzájuk kapcsolódó költészetet is erkölcsileg alacsonyrendűnek tünteti fel, ám ennek ellenére a szatíra előrehaladtával világos lesz, hogy valójában mennyire vonzódunk a Cynthiákhoz és Lesbiákhoz.¹³ Ez utóbbi, recepcióesztétikai szemponttal részletesen nem kívánok foglalkozni, mivel e vizsgálat keretei közt irreleváns, a szöveghely által teremtett feszültség viszont fontos adalék a iuvenalisi szatírák és az elégikus költészet viszonyának kérdéséhez.

A kutatás Propertius elégiáinak hatását a szatírák több szöveghelyén azonosította.¹⁴ E párhuzamok olykor nem többek egyszerű visszhangnál.¹⁵ A 8. szatíra egy ötsoros szakaszában Iuvenalis szemmel láthatólag Propertius két költeményéből is kölcsönöz egy-egy elemet.¹⁶ A *praeter maiorum cineres* kifejezés a propertiusi *testor maiorum cineres* (Prop. 4,11,37) visszhangja, s a *sidera testes* azonosítás szintén megjelenik egy elégiában: *sidera sunt testes* (Prop. 2,9,41). Mindkét kifejezésnek ez az egyetlen előfordulása a Iuvenalist megelőző római költészetből fennmaradt szövegekben, ami megerősíti a propertiusi hatás feltételezését.¹⁷ Ám a 8. szatíra e szöveghelye tartalmában egyik Propertius-helyhez sem köthető, a kontextus eltérő, s a „tanúsítás” motívuma sem egyezik teljesen, hiszen az idézett elégiákban a költő az ősök hamvait, illetve a csillagokat tanújául

¹² Juv. 6,287–291: *praestabat castas humilis fortuna Latinas / quondam, nec vitiis contingi parva sinebant / tecta labor somnique breves et vellere Tusco / vexatae duraeque manus ac proximus urbi / Hannibal et stantes Collina turre mariti.*

¹³ JONES (2007: 128–129).

¹⁴ A következő két párhuzam HIGHET (1951: 392) tanulmányából származik, ám ő nem tárgyalja azokat, csupán feltünteti a szöveghelyeket.

¹⁵ Iuvenalis és a korábbi irodalmi szövegek vizsgálatánál az allúziókat, párhuzamokat, szövegszerű egyezéseket öt kategóriába soroltam HIGHET (1951: 369–394) nyomán. Ő a következő kategóriákat állapítja meg: *parody, reminiscence, imitation, echo*. Ezek mellett megítélésem szerint ötödikként azt az esetet is el kell különítenünk, amikor Iuvenalis több különálló szöveghely kreatív újrafelhasználásával alkot meg egy kifejezést, költői képet. Ezek közül a leggyengébb kapcsolatot az *echo*, azaz visszhang jelenti, ebbe a kategóriába sorolhatjuk azokat a párhuzamokat, melyek mögött nem kell sem parodisztikus szándékot, sem allúziót, sem utánzást keresnünk, a költői hagyomány további szándék nélküli újrafelhasználásának tekinthetjük őket.

¹⁶ Juv. 8,146–150: *praeter maiorum cineres atque ossa volucris / carpento rapitur pinguis Lateranus, et ipse, / ipse rotam adstringit sufflamine mulio consul, / nocte quidem, sed Luna videt, sed sidera testes / intendunt oculos.*

¹⁷ A csillagok tanúként természetesen máshol is megjelennek a római költői hagyományban, elég csak Catullus 7. költeményét említeni, de a *sidera testes* azonosítás csak Propertiussnál és Iuvenalisnál található meg.

hívja, Iuvenalisnál viszont egy konkrét esemény szemtanúiként jelennek meg – azaz nem egyszerű utánzással, hanem a költői hagyományt újjáteremtő átvétellel van dolgunk. Mögöttes tartalmat viszont nem kereshetünk az áthallás hátterében.

A 13. szatíra egy szakasza szintén propertiusi hatást mutat: *nam scelus intra se tacitum qui cogitat ullum / facti crimen habet* (Juv. 13,209–210). Iuvenalis a spártai Glaucus Hérodotosnál (6,86) fennmaradt történetével illusztrálja a tételmondatot: a bűnt kitervelni ugyanúgy bűn, mint elkövetni. A *facti crimen habere* kifejezésnek egyetlen korábbi előfordulása azonosítható, Propertius 2. könyvében: *qui videt, is peccat: qui te non viderit ergo / non cupiet: facti lumina crimen habent* (Prop. 2,32,2). A két szöveghelyet természetesen összeköti az el nem követett bűn, s annak bűnös mivolta, így ez több egyszerű visszhangnál, Iuvenalis Propertiust imitálja e helyen. Az újító szándékot itt is felfedezhetjük a kontextus megváltozásával: a *crimen* Propertius szerelmi elégiájában szubjektív, a 13. szatírában viszont abszolút értelemben vett bűn.

Hűség, prostitúció, vallás, barátság

Egyes iuvenalisi szöveghelyek esetében nemcsak szövegszerű párhuzamot lehet kimutatni Propertius bizonyos elégiáival, hanem ennél mélyebb tartalom is azonosítható. A 9. szatíra zárlatában Naevolus beszéde vágyai kifejtését követően pesszimista fordulatot vesz, mint mondja, Fortuna éppúgy dugaszolja be fülét imáival szemben, ahogy Odysseus társai tették, hogy ne hallják a szirének énekét: *nam cum pro me Fortuna vocatur / adfexit ceras illa de nave petitas / quae Siculos cantus effugit remige surdo* (Juv. 9,148–150). Jones hívja fel a figyelmet arra, hogy e szakaszban Iuvenalis Propertius egy elégiájának segítségével idézi fel Homéroszt, hiszen a 3. szatírákönyv utolsó szavai, a *remige surdo* jelzős szerkezet, csak nála fordulnak elő Iuvenalis előtt – természetesen szintén homérosi kontextusban: *Sirenum surdo remige adisse lacus* (Prop. 3,12,34).¹⁸ Propertius e költeményben a címzett Postumus hazatérését vetíti előre, aki katonai szolgálatát követően második Odysseusként igyekszik haza feleségéhez.¹⁹ Így a számító és csapodár Naevolus monológjának végén a kötelességtudó és hűséges Postumus hazatérésének felidézése egyáltalán nem mondható helyénvalónak, az allúzió nem mentes a feszültségtől.²⁰

A 3. szatíra *interlocutora*, Umbricius több száz soron keresztül indokolja, miért döntött úgy, hogy Rómát elhagyván vidékre költözik. A problémák közt kiemelt helyen szerepel a Rómában élő nagyszámú külföldi, akik nem csak görög vidékekről, hanem a keleti provinciákból is tömegesen érkeznek: *non possum ferre, Quirites, / Graecam urbem. quamvis quota portio faecis Achaei? / iam pridem Syrus in Tiberim defluxit Orontes...* (Juv. 3,60–62) Az Orontes említése e helyen Propertius 2. könyvének egy elégiáját invokálja: *et quas Euphrates et quas mihi misit Orontes, / me iuerint...* (Prop. 2, 23, 21–22) A kapcsolatot erősíti, hogy Iuvenalis előtt ez a folyó egyetlen metonimikus említése a római költői

¹⁸ JONES (2007: 129).

¹⁹ RICHARDSON (2006: 369) szerint a költemény alaphelyzete bizonyos szinten mindenképpen fiktív, hiszen nincs tudomásunk arról, hogy a parthusok ellen ebben az időszakban római hadjárat indult volna.

²⁰ Nem érthetünk együtt JONES (2007: 129) véleményével, aki szerint a propertiusi kifejezés kontextusa, azaz Postumus hazatérése irreleváns. Az allúzió ugyanis épp a két férfi karaktere közti végletes különbségektől válik fontossá.

hagyományban. Propertius elégiájában az Orontes nem pejoratív kontextusban áll: a költő a keletről érkező prostituáltakat részesíti előnyben az előkelő származású római nőkkel szemben. Umbricius beszédében ezzel szemben a folyó említését követően a prostituáltakat az Orontes által hozott *faex* egyik összetevőjeként említi: *vexit et ad circum iussas prostare puellas* (Juv. 3,65). Az *Orontes* név használata által Propertius és Umbricius közt teremtett ellentétet Jones metapoétikai szintre emeli: az Umbricius beszédét motiváló elvek és nézetek elfogadásához épp arról a Propertius által fémjelzett költészetről kell a befogadónak lemondania, amire Iuvenalis emlékeztet az *Orontes* szóval.²¹ Meglátása véleményem szerint helyes, de a két szöveghely közti ellentét e szempont bevonása nélkül is egyértelmű.²²

A 2. szatíra zárlatának első szavaival kapcsolatban szintén jogosan merül fel a propertiusi allúzió lehetősége. A szatíra utolsó konkrét támadását (a gladiátorként parádézó Gracchusszal szembeni kirohanást) követően Iuvenalis azt fejtegeti, hogy éreznék magukat a köztársaságkor nagy római hősei az alvilágban, ha egy a szatíra célpontjaihoz hasonló férfi halotti árnya megérkezne közéjük.²³ E szakaszt Iuvenalis az *esse aliquos manes* (Juv. 2,149) szavakkal vezeti be, melyek Propertius egyik leghíresebb, Cynthiát búcsúztató elégiájának kezdőszavait idézik fel: *sunt aliquid manes...* (Prop. 4,7,1).²⁴ A párhuzam vitathatatlan, a két szöveghely közt mégis óriási a különbség. A Propertius-elégiát megalapozó, a tradicionális római hitvilággal összhangban álló kijelentés („Az árnyak léteznek...”) Iuvenalis szatírájában a gyermekek közül is csak a legkisebbek számára hihető dajkamesévé alacsonyodik le: *esse aliquos manes [...] nec pueri credunt, nisi nondum aere lavantur* (Juv. 2,149–151).²⁵ Így az allúzió az aranykori elégiaköltészetben megjelenő tradicionális, a szerelmét elvesztő költő számára vigaszul szolgáló hitvilágot állítja szembe Iuvenalis korának kiüresedett vallásosságával.²⁶

Végül vizsgáljunk meg egy párhuzamot, melyet nem két szöveghely, hanem két mű közt fedezhetünk fel. Littlewood a 12. szatírárt elemző tanulmányában hívja fel a

²¹ JONES (2007: 130).

²² A Iuvenalisra jellemző műfaji sokszínűség egy művön belül leginkább a 3. szatírában érhető tetten. A kutatás Umbricius beszédében az epigrammaköltészet – pl. WILSON (1898: 198–209), HIGHET (1951: 370–371; 387), COURTNEY (1980: *passim*) –, a történetírás – BRAUND (1990: 502–506) –, az eposzköltészet – pl. CONNORS (2005: 139–140), STALEY (2000: 91), BAINES (2003: 221–228) – és a retorikai irodalom – pl. DUNBABIN (1945: 11–12) – hatására is rámutatott, vagy legalábbis felvetette azt.

²³ Juv. 2,153–157: *Curius quid sentit et ambo / Scipiadae, quid Fabricius manesque Camilli, / quid Cremerae legio et Cannis consumpta iuventus, / tot bellorum animae, quotiens hinc talis ad illos / umbra venit?*

²⁴ JONES (2007: 130–131) azt a kérdést veti fel, hogy hogyan kapcsolható össze a Iuvenalis által ábrázolt erkölcsi romlás Propertius szerelmi történetével. Véleményem szerint az általa Postumus hazatérése kapcsán mondottak e párhuzam értékelésénél lesznek érvényesek: a Propertius-helyet nem a kontextus teszi fontossá az értelmezés szempontjából.

²⁵ Azaz csak a legfiatalabbak, akiknek még nem kellett fizetniük a nyilvános fürdők használatáért, vö. FERGUSON (1979: 133).

²⁶ BRAUND (1996: 161) Iuvenalis szavait szintén a vigasztalással állítja ellentétbe.

figyelmet arra, hogy a vers egyik lehetséges előképe Propertius 3. könyvének 7. elégiája.²⁷ A két költemény alaphelyzete azonos, a költő barátja elhajózott, az út kimenetele viszont eltérő, ami alapjaiban meghatározza a két verset: Iuvenalis barátja, Catullus hazatér, Paetus viszont a tengerbe vész. Továbbá a költemény kezdősora, *natali, Corvine, die mihi dulcior haec lux...* (Juv. 12,1), Horatius Maecenas születésnapjára írt ódáját invokálja: *iure sollemnis mihi sanctiorque / paene natali proprio...* (Hor. *carm.* 4,11,17–18).²⁸ A barátság központi szereppel bír mindhárom költeményben, ám minden esetben hangsúlyos a távolság, ami a költő és barátja világát elválasztja egymástól. Mint arra Littlewood rámutat, Iuvenalis költői pozíciója alapvetően eltér Horatiusétól, akinek nem kell saját költői terét elhagynia tőle (társadalmilag is) távol lévő barátja születésnapjának megünnepléséhez, s ugyanez igaz a gyászoló Propertiusra.²⁹ Iuvenalisnak ezzel szemben ki kell lépnie az első sorok által teremtett – s a szatírák hangvételéhez képest meglehetősen szokatlan – bukolikus idillből,³⁰ hogy egy tengeri viharon keresztül a Pacuvius-féle örökségajhászok köré érjen. A szatírák világában ez is hozzátartozik a barátsághoz: az igazi barátokkal, akik éppúgy gyászolták volna Catullust, ha nem tér haza, ahogy Propertius tette Paetus halála után, szembeállítva láthatjuk a *captatorokat*, akik az ilyen halálesetekből kívánják vagyონukat gyarapítani.

Az elégikus párhuzamok szerepe a szatírákban

Ahogy megfigyelhettük, Iuvenalis életművének egy-egy pontján egyértelmű utalásokat tesz Ovidiusra, illetve Propertiusra, ám önmagában egyik párhuzam értelmezése sem mentes a problémáktól. Azokat együttesen áttekintve viszont kirajzolódik az elégiaköltészet felhasználásának valódi célja. Ovidius olvasóját színházba küldi, hogy hölgyekkel ismerkedjen, akik azzal a céllal mennek oda, hogy a férfiak megnézzék őket.

²⁷ LITTLEWOOD (2007: 389–418). RICHARDSON (2006: 342) kiemel egy kapcsolódási pontot a két költemény közt – ám ezt nem kell feltétlenül közvetlen propertiusi hatásként értékelnünk: az elégia első sorában a költő megszemélyesített istenalakként szólítja meg a pénzt, Iuvenalis 1. szatírájában pedig a *Pecunia* istenalakként jelenik meg, aki még nem kapott templomot (Juv. 1,113–114).

²⁸ LITTLEWOOD (2007: 392) javasolja tanulmányában e három mű együttes vizsgálatát, mint írja, a barát távolléte is összeköti azokat: Propertius Paetusa vízbefúlt, Maecenas nincs jelen a Horatius ódában, s Catullus is távol van a 12. szatírában. Ez utóbbit SMITH (1989: 288–289) a megszólítás hiányára támaszkodva jelenti ki. Ehhez kapcsolódva érdemes megemlíteni, hogy mindhárom költemény első mondatában találunk *vocativust*, ám egyik sem a baráthoz szól: a Horatius-óda címzettje Phyllis, a 12. szatíráé Corvinus, míg Propertius a pénzt szólítja meg.

²⁹ LITTLEWOOD (2007: 413).

³⁰ A 12. szatíra nyitányául egy Iuvenalis költészetéhez képest meglehetősen szokatlan szakasz szolgál. Barátja hazatérését Iuvenalis a szöveghely tanúsága szerint szerény, de tiszteletre méltó áldozattal kívánja megünnepelni. Noha e szakasz sem mentes teljességgel a szatirikus elemektől (elég csak a 11. sort, a Hispullánál, a 6. szatírában megjelenő asszonyról is kövérebb bikát említeni), a gyepoltár, a hófehér bárány, a szilaj áldozati bika, az érett borjú, a bor és a szomszédos legelő említése az őszinte barátság központi értéke köré felépített szakaszban a pásztorköltészet világát idézik fel. Funkciója itt egyértelműen az, hogy a szatíra későbbi szakaszában megjelenő két másik közeggel, a kereskedőre lecsapó tengeri viharral, s az örökségvadászok által megmértelyezett római valósággal szemben ellenpólusként szolgáljon.

Iuvenalis és Propertius – A kontraszteremtés egy eszköze a Szatírákban

Iuvenalis ezzel szemben a 6. szatíra címzettjét óva inti a házasságtól, s vitatja, hogy a színházi *spectacula* közt céljainak megfelelő nőt találhat. Az allúzió tökéletesen kifejezi a nők szerepével és megítélésével kapcsolatos ellentétet kettejük költészetében. E szatírában Propertius Cynthiája a tiszta erkölcsű aranykori asszonyokkal szembeállított korabeli nők negatív példajaként jelenik meg, ami éles ellentétben áll Propertius e nőt bálványozó költészetével. A 9. szatírában együtt szemlélhetjük a iuvenalisi szatírák alakjainak mintapéldányát, az erkölcstelen Naevolust és az elégiák idealizáló világához tartozó, hűséges feleségéhez Odysseusként hazatérő Postumust. Az utazó hazatérésében reménykedő, halálát követően pedig gyászoló igazi barát alakja mellett a 12. szatíra a nyereségben reménykedő örökséghajhászokat jeleníti meg. A *manes*-párhuzam a tradicionális római hitvilágot, s Iuvenalis korának kiüresedett vallási életét állítja szembe egymással. Még a prostituáltakkal kapcsolatban is ellentét rajzolódik ki: Propertius vonzódik az Orontes által küldött lányokhoz, Umbricius viszont a Rómát elárasztó szír prostituáltak tömegére panaszkodik.

Világosan látható: Iuvenalis célja a kontrasztképzés. Szatíráinak Ovidius és Propertius szövegeivel folytatott párbeszédében folyamatosan ellentétbe állítja az elégiák idealizált, vagy legalábbis az általa ábrázoltnál feltétlenül ideálisabb világával korának valóságát. Célja tehát nem az elégikus szövegek parodizálása, ahogy azt gyakran teszi az epikus költészettel, hanem egyfajta vonatkoztatási pontként kezeli ezeket a művelt közönsége által minden bizonnyal jól ismert szövegeket, melyeket számos más eszközzel egyetemben arra használ, hogy Róma dekadenciáját a lehető leghatásosabban tudja ábrázolni.

IRODALOMJEGYZÉK

- ANDERSON 1982a = W. S. ANDERSON: *Studies in Book One of Juvenal*. In: *Essays on Roman Satire*. Princeton 1982, 197–254.
- ANDERSON 1982b = W. S. ANDERSON: *Juvenal and Quintilian*. In: *Essays on Roman Satire*. Princeton 1982, 396–486.
- BAINES 2003 = V. BAINES: *Umbricius' Bellum Ciuile: Juvenal, Satire 3*. G&R s.s. 50 (2003) 220–237.
- BRAUND 1990 = S. H. BRAUND: *Umbricius and the Frogs (Juvenal, Sat. 3.44-5)* CQ 40 (1990) 502–506.
- BRAUND 1996 = S. M. BRAUND (ed.): *Juvenal: Satires, Book I*. Cambridge 1996.
- CLAUSEN 1976 = W. V. CLAUSEN: *Juvenal and Virgil*. HSPh 80 (1976) 181–186.
- CONNORS 2005 = C. CONNORS: *Epic allusions in Roman satire*. In: K. Freudenburg (ed.): *The Cambridge Companion to Roman Satire*. Cambridge 2005, 123–145.
- COURTNEY 1980 = E. COURTNEY: *A Commentary on the Satires of Juvenal*. London 1980.
- DUNBABIN 1945 = R. L. DUNBABIN: *Juvenal, iii. 297-9*. CR 59 (1945) 11–12.
- FERGUSON 1979 = J. FERGUSON (ed.): *Juvenal: The Satires*. New York 1979.

FLACH 2011 = D. FLACH: *Sextus Propertius: Elegien. Kommentar*. Darmstadt 2011.

HIGHET 1951 = G. HIGHET: *Juvenal's Bookcase*. *AJPh* 72 (1951) 369–394.

JONES 2007 = F. JONES: *Juvenal and the Satiric Genre*. London 2007.

KEANE 2006 = C. KEANE: *Figuring Genre in Roman Satire*. Oxford 2006.

LITTLEWOOD 2007 = C. LITTLEWOOD: *Poetry and Friendship in Juvenal's Twelfth Satire*. *AJPh* 128 (2007) 389–418.

RICHARDSON 2006 = L. RICHARDSON (ed.): *Propertius: Elegies I-IV with introduction and commentary*. Oklahoma 2006.

SMITH 1989 = W. S. SMITH: *Greed and Sacrifice in Juvenal's Twelfth Satire*. *TAPhA* 119 (1989) 287–298.

STALEY 2000 = G. A. STALEY: *Juvenal's Third Satire: Umbricius' Rome, Virgil's Troy*. *MAAR* 45 (2000) 85–98.

WILSON 1998 = H. R. WILSON: *The Literary Influence of Martial upon Juvenal*. *AJPh* 19 (1898) 193–209.

WINKLER 1989 = M. WINKLER: *The Function of Epic in Juvenal's Satires*. In: C. Deroux (ed.): *Studies in Latin Literature and Roman History*, vol. 5. Bruxelles 1989, 414–443.

Juvenal and Propertius

In this paper, I present one aspect of my research on the mixture of genres in Juvenal's *Satires*. Until now, there have not been any comprehensive works published on this topic; previous studies have mainly focussed on Juvenal's treatment of the epic tradition, while the other genres, among them the elegy, have received much less attention so far. The role of the elegy is negligible in the literary criticism of the ancient satire as well as in Juvenal's works: he mentions the genre only once; however, he refers to Propertius and uses his and Ovid's texts in the *Satires*. Some of these textual parallels, of course, have no secondary meanings, and we don't have to discover any poetic intentions in their backgrounds, while other parallels have significance in the interpretation of a given *locus*. Examining these parallels and allusions together, we can show the existence of a coherent poetical concept behind Juvenal's use of the elegiac tradition that fits well into his whole œuvre.

HAJDÚ ATTILA

Az egyén szerepe a kyméi Ephoros világtörténeti munkájában Az athéni *hégemonia* kezdete és vége*

A Kr. e. 4. század történetírása az események tárgyilagossá elbeszélésén túlmutatva sokkal inkább a moralizálás és az etikai modellek leírása felé veszi az irányt. A *polis* keretei fellazulnak, az egyén jelentősége fokozatosan nő, ami a görög történetírásban is érezteti hatását. Az egyéni tettek és a vakszerencse (*Tyché*) kezdi átvenni az irányító szerepet a történelem alakulásában. Mindenezek a folyamatok a kis-ázsiai aiól Kyméből származó Ephoros (Kr. e. 405 (?)–Kr. e. 330 (?)) történeti munkájában is megmutatkoznak. Elfogadott az a nézet, hogy Ephoros a görög világ fejlődését *hégemoniák* sorozataként írta le, pontosan meghatározva azokat az etikai irányelveket, amelyek egy *politeia* sikerét vagy éppen bukását előidézhetik. Ephoros egy *hégemonia* hatalomra jutását és bukását az állam vezetőinek erkölcsi normáihoz, értékrendjéhez köthette. Dolgozatomban az athéni *hégemonia* egy-egy politikusának főbb jellemvonásait tárom fel az Ephoros-töredékek, Hérodotos, Thukydides, a kortárs szónoklattani művek (elsősorban Isokratés) és az Ephorossal kapcsolatba hozható Diodóros Sikeliótés világtörténeti munkájának 11–15. könyveinek segítségével.

INDEX NOMINUM: Aristeidés; Diodóros Sikeliótés; Hérodotos; Lykurgos; Lysandros; Pausanias; Periklés; Themistoklés; Thukydides; Xenophón

INDEX RERUM: Athén; *enkómion*; görög életrajz; *hégemonia*; *logos*; *paideia*; *politeia*; P. Oxy. 1610; szofisztika; Spárta

I.

A Kr. e. 4. században¹ a *polis*-rendszer felbomlása lehetővé tette, hogy a görög *historié* számára a thukydidesi modellt követő *Hellénika*² mellett új utak nyíljanak meg. Az írott dokumentumok folyamatos megjelenésével³ és az Isokratés által hangoztatott pánhellénizmus eszméjének⁴ terjedésével a történeti érdeklődés látómezeje is kiszélesedett: immáron nemcsak az *autopsia* által leírható közelmúlt állt a történeti kutatás középpontjában. Ezek a változások szükségessé tették a korai ión történetírók által

*A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2–11–1–2012–0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

¹ Az évszámok, ha külön nem jelezzük, Kr. e.-re vonatkoznak.

² MARINCOLA (2001: 106–107).

³ NÉMETH–SZILÁGYI – RITOÓK–SARKADY (2006: 652–653).

⁴ ALONZO-NÚÑEZ (1990: 175); LUCE (1997: 77).

Az egyén szerepe a kyméi Ephoros világtörténeti munkájában

kialakított, majd a Hérodotos és Thukydides által kidolgozott *opsis-akoé* ismeretelméleti rangsor megkérdőjelezését és újragondolását is.⁵

A makedón *hégemonia* korát megelőző kyméi Ephoros ilyen feltételek között óriási vállalkozásba fogott.⁶ A görög történetírásban először vetett papiruszra egy egységes nézőpontú, harminc könyvből álló világtörténeti munkát⁷ a Hérakleidák visszatérésétől II. Philippos koráig.⁸ Az egész ókort átívelő népszerűsége⁹ ellenére Ephoros műve nem

⁵ A görög és római történetírás ismeretelméleti háttéréről kitűnő összefoglalást nyújt: SCHEPENS (2007:39–55); MARINCOLA (1997: 63–85). Különösképpen Ephorosra fókuszál: PARMEGGIANI (2011: 696–703).

⁶ Az antik életrajzi hagyomány szinte semmi biztosat nem árul el Ephoros életéről. A ránk maradt *testimoniumok* nagy része ellentmondásos és visszakereshetetlen adatokat tartalmaznak. Parázsló vitát kavart a kutatásban, hogy vajon Ephoros III. Alexandros uralkodása elejét megélte-e (FGRHist 70 T 6 apud Plu. *De Stoic. Rep.* 20p. 1043D; F 217 apud Tert. *De an.* 46). A mai legelfogadottabb nézet szerint Ephoros valamikor 400 körül születhetett és 330 körül halhatott meg. A *Historiai* datálása hasonlóan problematikus. A műben kitapintható utalások (Epameinondas halála [362]; Damos városának Philippóra való átnevezése [356]; Perinthos ostroma [341]; Alexandros Thébai ostroma [335]) alapján keletkezése valamikor a 350-es és a 330-as évek közé tehető. A művet fia, Démophilos fejezte be és adta ki (FGRHist 70 T1 apud Suid. s. v. Ἐφίππος FGRHist T 9a apud D. S. 14,14,3). Erre vonatkozó legfontosabb szakirodalmak áttekintéséhez l. : SCHWARTZ (1909: 48–502); JACOBY II. C (1926: 24–25); BARBER (1935: 8–13) NIESE (1909: 170–178).

⁷ Ephoros a hérodotosi koncepció örököseként írta meg egyetemes világtörténetét. Mindkettejük élettörténetében közös vonás, hogy a görög és a keleti világ határán születtek. Ám Ephoros kezét már a tudatosság-elve vezérelte. A *Historiai*t mintegy „szemléltetőeszközként” az olvasó nevelésének a szolgálatába kívánta állítani. Erről részletesebben lesz még szó dolgozatunkban. FORNARA szerint a korszakban az antikvárius, földrajzi és történeti ismeretek felhalmozódása megérte a szintézisre és az egységesítésre. A korabeli művelt társadalmi réteg – amely egyben a *Historiai* célközönsége is volt – sarkalta Ephorost világtörténeti munkájának megalkotására FORNARA (1983: 42–43). Az Ephorosról és az egyetemes történelem műfajáról bővebben: ALONZO-NÚÑEZ (1990: 173–177); ALONZO-NÚÑEZ (2002: 35–42); BURDE (1974: 17–24); MARINCOLA (2007: 172–174); a helytörténetírással összevetve: CLARKE (2008: 96–107).

⁸ A *Historiai* időbeli kereteiről szintén egymásnak ellentmondó hagyományok maradtak fent: A *Suda*-lexikon szócikkében Ephoros Trója elesétől saját koráig tárgyalta az akkori világ történetét (FGRHist 70 T1 apud Suid. s. v. Ἐφίππος). Diodóros Sikeliótés utalása szerint a Hérakleidák visszatérésétől II. Philippos perithosi ostromáig (341) tart világtörténete (FGRHist 70 T10 apud D. S. 14,76,5). Ellenben Alexandriai Kelemen úgy tartja, hogy Ephoros 735 év eseménytörténetét összegzi a Héraklész fiak visszatérésétől Euainetos *archónsága*ig (335/4) (FGRHist 70 F 223 apud Clem. Alex. *Strom.* 1,135,1) CLARKE (2008: 97).

⁹ Ephoros sikerességét mi sem bizonyítja jobban, hogy Macrobius a „notissimus scriptor historiarum” jelzővel illette (FGRHist 70 F 20a apud Macr. 5,18,6–8). A FGRHist 70 T 34-es *testimonium* apud LISTEN D. GRIECH. PROFANSCHRIFTST. tab. C 51 szerint Ephoros tagja a tíz legnépszerűbb történetírók kánonjának: ἱστορικολί<ι>· Θουκυδίδης· Ἡρόδοτος· Ξενοφῶν· Φίλιστος· Θεόπομπος· Ἐφωρος· Ἀναξίμενης· Καλλισθένης· Ἑλλάνικος· Πολύβιος.

maradt ránk, művéből mindössze 238 *fragmentum*ot és 34 *testimonium*ot ismerünk.¹⁰ A töredékes hagyomány ellenére a kutatók úgy vélik, hogy Ephoros egyetemes történeti munkája egyfajta paradigmaváltásként értékelhető a görög historiográfiában. Tekintsük át, melyek történetírói *praxis*ának legfontosabb jegyei.

A szakirodalom alapján Ephoros *Historiai* címet viselő munkája alatt már nem pusztán a hérodotosi tudakozódást vagy kutatást, hanem a mai értelemben használatos történeti művét értjük.¹¹ A szerző a korábbi történetírói hagyomány nyomdokain haladva talán a *Historiai* első nagyobb *prooimion*jában fogalmazta meg legfőbb történetírói elveit.¹² A vállalkozás nagyságára tekintettel – elődeit részben felhasználva,¹³ részben túlmutatva rajtuk – szükségesnek érezte, hogy történeti művét új módszertani alapokra fektettesse. A következő *fragmentum* (FGRHIST 70 F 9 apud Harp. s. v. ἀρχαίως) e tételmondatokat őrizte meg:

(...)Ἐφορος δ' ἐν τῇ <α> τῶν Ἱστοριῶν τρόπον τινὰ ἐξηγήσατο, <ἐν ᾧ> φησὶ περὶ τῶν ἀρχαίων πραγμάτων τοὺς νεωτέρους διεξέρχεσθαι· <« περὶ μὲν γὰρ τῶν καθ' ἡμᾶς γεγενημένων »> φησὶ <« τοὺς ἀκριβέστατα λέγοντας πιστοτάτους ἡγούμεθα, περὶ δὲ τῶν παλαιῶν τοὺς οὕτω διεξιόντας ἀπιθανωτάτους εἶναι νομίζομεν, ὑπολαμβάνοντες οὕτε τὰς πράξεις ἀπάσας οὕτε τῶν λόγων τοὺς πλείστους εἰκὸς εἶναι μνημονεύσεσθαι δια τοσούτων, »>

Ephoros bevezetőjében a régmúlt eseményeit (τῶν παλαιῶν)¹⁴ rekonstruáló fiatalabb (τοὺς νεωτέρους) történetírói generációt szólítja meg. A források részletességét szem előtt tartva különbséget tesz közvetlen és közvetett beszámoló között; az előbbit szavahihetőnek, míg az utóbbit megbízhatatlannak véli.¹⁵ A szövegből nem világos, pontosan mit értetett az

¹⁰ Ephoros-*fragmentum*okat tartalmazó gyűjtemények: a töredékeket első ízben MEIER MARX publikálta 1815-ben, melyet KARL OTFRIED MÜLLER 1853-as gyűjteménye követett; 1926-ban FELIX JACOBY adta ki a töredékeket monumentális gyűjteményében: JACOBY II A (1926: 37–109); újabban a Brill Kiadónak a Brill's New Jacoby projekt keretében VICTOR PARKER készítette el a töredékek korszerű angol nyelvű fordítását és kommentárjában aktualizálta az Ephoros-filológia kérdéseit: PARKER (2013).

¹¹ SCHEPENS (2007: 50).

¹² JACOBY II. C (1926: 43).

¹³ PARMEGGIANI amellet érvel, hogy Ephoros történetírói módszere szorosan kapcsolódik Thukydides *Archaiologiájában* leírtakéhoz. Ephoros tudatosan és félreérthetetlenül verseng Thukydides-szel. L. bővebben: PARMEGGIANI (1999: 107–125).

¹⁴ Felmerült az a kérdés is, hogy Ephoros vajon a τῶν παλαιῶν alatt pontosan mit értetett. Támpontot adhat Thukydides, aki a τὰ παλαιὰ kifejezést a peloponnésosi háború előtti eseményekre vonatkoztatta (Th. 1,20,1). Vajon Ephoros a kifejezéssel a Hérakleidák visszatérése előtti eseményekre célzott? Nehéz eldönteni. Köztudott, hogy Ephoros teljesen mellőzte a mitológiai történetek feljegyzését: MARINCOLA (2007: 173); ugyanakkor a töredékek között találunk Héraklész személyére és tetteire való utalást, mely egyértelműen a mítoszok világába vezet vissza (FGRHIST 70 F 13 apud Theon *Prog.* 2p.67,8; F 14 apud Scol. A. R. 1,1168; F 15 apud Scol. A. R. 1,1289). A pontos szöveg ismerete nélkül biztos választ adni nem lehet. A szöveg első felében a καθ' ἡμᾶς kifejezés azt sugallja, hogy Ephoros a kortárs és nem-kortárs történelem között tesz különbséget. BARBER (1935: 27); MARINCOLA (1997: 70 33. jz).

¹⁵ MARINCOLA (1997: 70); MARINCOLA (2007: 173).

ἀκριβέστατα alatt. A kifejezés pontosabb meghatározásához egy Polybios által megőrzött másik *fragmentum* nyújt segítséget. Polybios a Timaios történetírása ellen felhozott érvei között egyetért Ephoros azon nézetével, hogy „ha lehetőség kínálkozik” az információszerzés legjobb módszere az *autopsia*.¹⁶ Egy hosszú időszakot felölelő egyetemes történelem megírása közben azonban nehéz ennek a kíváncsiságnak következetesen megfelelni. Ephoros ezt jól tudta és felismerte e kutatási módszer korlátait. Ennek ellenére ezt a történetírói eljárást tartotta a legkövetendőbbnek.¹⁷ A történetíró ez esetben nem lehet mindent tudó, ellentétben az epikus költővel, aki a Múzsza sugallatára válik a régmúlt eseményeinek valódi szemtanújává.¹⁸

Ephoros igyekezett a régi idők eseményeinek elbeszéléséhez is mindig a legpontosabb (ἀκριβέστατα) beszámolókat használni, melyek szerzői szemtanúi voltak a történeteknek;¹⁹ a kyméi történetíró emellett forráskutatást is végzett.²⁰ Az általa kidolgozott történetírói módszertan az újdonság erejével hatott, hiszen egy meglévő történeti hagyományra reflektált, sőt kritikát gyakorolt felette.²¹

Ephoros más tekintetben is újszerű volt: sok esetben eltért az általunk ismert történeti hagyománytól, és más megvilágításba helyezte a görög történelem egy-egy eseményét vagy személyiségét. Guido Schepens joggal nevezi az ephorosi *Historiai*t a görög történeti irodalom „Vulgata-változatának.”²²

Ennek a magyarázatát részint széleskörű forráshasználatában érhetjük tetten,²³ részint pedig abban, hogy Ephoros (és Theopompos) történetírását Isokratés *paideia*-eszménye és *rhétorikája* erőteljesen befolyásolta.²⁴ Lássuk, hogyan. A *hogyan* kérdésre

¹⁶ ὁ μὲν γὰρ Ἐφορός φησιν, εἰ δυνατόν ἦν αὐτοὺς (sc. τοὺς τὰς συντάξεις πραγματευομένους) παρῆναι πᾶσι τοῖς πράγμασι, ταύτην ἂν διαφέρειν πολὺ τῶν ἐμπειρῶν (FGRHist 70 F 110 apud Plb. 12,27,7). Az elsődleges források (feliratok, szokások rögzítése, régészeti adatok) felkutatása csak *autopsia* révén végezhető el. Ez az eljárás jól adatolható az ión történetírás kezdeteitől fogva. A fennmaradt *testimoniumok* és töredékek alapján Ephoros csak egyszer tehetett látogatást Athénban (FGRH70 T 4 apud Plu. Vit. X or. 839). Több utazását a hagyomány nem említi. Az erre vonatkozó beszámolókból az is elképzelhető, hogy nem is hagyta el Hellas területét. Athénnal (FGRHist 70 F 31b apud Str. 9,3,11–12) és az Égei-tenger szigetvilágával (FGRHist 70 F 11 apud Ath. 3,66p. 105 D; F 120 apud Schol. E. Ph. 7) szembeni szimpátiája a *fragmentumokból* világos. Ezek célozhatnak valamiféle személyes élményre, *autopsiára* is SCHEPENS (1977: 105 61. jz.).

¹⁷ Vö. Isokratés álláspontjával: az *akoé* fontosabb az *opsis*nál (Isoc. *Panath.* 149–150) MARINCOLA (1997: 276–279); AVENARIUS (1956: 81–85).

¹⁸ SCHEPENS (2007: 40).

¹⁹ MARINCOLA (2007: 173); SCHEPENS (1977: 113).

²⁰ SCHEPENS (1977: 104–105).

²¹ SCHEPENS (2007: 50).

²² SCHEPENS (1977: 96–97).

²³ Erről részletes tájékoztatást ad: JACOBY II C (1926: 31–32); BARBER (1935: 113–137); SCHEPENS (1977: 102–103).

²⁴ Ephoros retorikai történetírásról: PARMEGGIANI (2011: 34–65); tágabban: Ephoros, Theopompos és Isokratés kapcsolatához: FLOWER (1994: 42–62).

Polybiosnál találunk választ, aki az alábbi töredékben az ephorosi történetírás sajátos jellegéről beszél (FGRHIST 70 T 23 apud Plb. 12,28,10):

ὁ γὰρ Ἐφορός παρ' ὅλην τὴν πραγματείαν θαυμάσιος ὢν καὶ κατὰ τὴν φράσιν καὶ κατὰ τὸν χειρισμὸν καὶ κατὰ τὴν ἐπίνοιαν τῶν λημμάτων, δεινότατος ἔστιν ἐν ταῖς παρεκβάσει καὶ ταῖς ἀφ' αὐτοῦ γνωμολογίαις, καὶ συλλήβδην ὅταν πού τὸν ἐπιμετροῦντα λόγον διατίθεται....(F 111).

Polybios kiemeli, hogy Ephoros ismertségét leginkább a kitérők (παρεκβάσεις), az aforizmák (γνωμολογίαι), egyszóval az ἐπιμετροῦντες λόγοι alkalmazásának köszönhetette. Nehéz pontosan megmondani, milyen jelentéssel bírtak ezek a fogalmak Ephoros eredeti szövegében.

Már Jacoby is úgy magyarázta a töredéket, hogy Ephoros történetírására a politikai érdeklődés teljes hiánya a jellemző. Ennek helyére a kyméi történetíró inkább etikai fogalmakat állított, amelyek egyértelműen Isokratés hatását mutatják.²⁵ A szakirodalom szerint az ephorosi ἐπιμετροῦντες λόγοι nem más, mint egy-egy fontos személyiségről moralizáló hangnemben megfogalmazott összegzések füzére.²⁶

Ephoros tehát az eseményeket az egyéni értékrendek és az emberi természet etikai oldaláról igyekezett megközelíteni. Ez a szemlélet nem új keletű a görög történetírásban. A szofisták és talán a hippokratési iskola tanításának hatására Thukydides már foglalkozott ezzel a kérdéskörrel. Az athéni historikus az események mélyére tekintve az emberi természet alapvonásait festette le, és a *physis anthrópinét* speciális okozati tényezőként jelenítette meg művében. Thukydides elképzelése szerint az emberi alaptermészet nyers erejének egyedül a *polis* által biztosított törvények (*nomoi*) szabhatnak gátat.²⁷ Ephoros Thukydideshez hasonlóan a görög történelmet formáló nagy személyiségek jellemének beható elemzésével kívánta gondolkodásra ösztönözni olvasóit – méghozzá korábban soha nem látott mértékben.²⁸

A műbe beiktatott beszédek szintén morális nézeteket közvetíthettek. A fennmaradt töredékek sajnos nem őriztek meg egyetlenegy történeti kontextusban elhangozhatott beszédet sem, ezért ezek tartalmára vonatkozólag csak feltételezésekre hagyatkozhatunk.²⁹ Csupán annyit tudunk, amennyit Polybios egy helyen állít, tudniillik

²⁵ JACOBY II C (1926: 23).

²⁶ PARKER (2013: KOMM. F 123).

²⁷ Vö. Th. 3. 82; 84. A thukydidesi *physis anthrópinéról* l. részletesebben: REINHOLD (1985: 21–26).

²⁸ JACOBY II. C (1926: 23).

²⁹ Plutarchos különös kritikája Ephoros beszédeivel kapcsolatban (FGRHIST 70 T 21 apud Plu. *Praec. Rei. Publ. Ger.* 6p. 803 B) egy Thukydides utáni olvasó igényeire hívja fel a figyelmet, tudniillik a közbeszúrt beszédeket a Thukydides által lefektetett módon kell a történetírásban alkalmazni, ezeket elsősorban a hadvezérek szájába adva a csaták előtt. Ephoros közbeiktatott beszédeire csak a közvetett hagyományból tudunk következtetni. E tekintetben *locus classicus* Diodóros Sikeliótésnél a syrakusai Nikolaos népgyűlés előtt tartott beszéde a szicíliai hadjárat athéni foglyairól, amelyet biztosan Ephorostól vett át. (D. S. 13,20,1–27) PARKER (2013: KOMM. T 21); POWNALL (2004: 140–141).

Az egyén szerepe a kyméi Ephoros világtörténeti munkájában

hogy Ephoros határozott választóvonalat húzott a történetírás és *epideiktikus* szónoklás közé, és a *historiét* magasabb rendűnek határozta meg szónoklásnál.³⁰ Mindazonáltal szinte biztosra vehető, hogy etikai véleményalkotásában – érveléstechnikai szempontból – a retorika eszköztárát használta fel.³¹

Barber szerint Ephoros, ahogyan Isokratés is, elsősorban a művészi kidolgozottságra helyezte a hangsúlyt,³² de a kyméi historikus figyelmen kívül hagyta, hogy ami a szónok kezében a meggyőzés legitim eszköze, az a történetíróban veszélyes játékszer.³³ A kutatók Ephorosra sokáig mint a történeti hitelességgel mit sem törődő történetíróra tekintettek, akinek történetírása az ékesszólás bűvkörébe került. Laqueur híressé vált summázata is ezt az értéktételezt szemlélteti, azaz Ephoros egy-egy történeti könyve tulajdonképpen Isokratés részletesen kidolgozott történeti és *epideiktikus excursusainak* feleltethető meg.³⁴

Holott a görög historiográfiában ez valódi újdonság. A samosi Duris tragikus történetírásának mintájára John Marincola Ephoros és Theopompos nevéhez találóan a retorikus történetírás³⁵ fogalmát párosította, amely a *logos rhētorikos* működésével a közerkölcsöket akarta befolyásolni.³⁶

Elképzelhető, hogy történetírónk ezt a szándékát történetírói programjában is közreadta. Ismét módszertani elveihez kell visszatérnünk. Jól ismert, hogy Ephoros minden egyes könyvét bevezetővel látta el,³⁷ ahol saját történetírói módszertanának ismertetése mellett valószínűleg az emberi morállal kapcsolatos egyetemes és örökérvényű igazságról is értekezett.³⁸ Laqueur részletes vizsgálatai alapján a kutatásban többé-kevésbé tartja magát az az álláspont, hogy Diodóros könyvének *prooimionjai* Ephoros *praefatioi* nyomán készültek.³⁹

A szicíliai történetíró első könyvének *prooimionjában* az egyetemes történetírás didaktikus funkciójáról beszél. A történelem ugyanis képes arra, hogy közvetlen tapasztalás nélkül tanítsa az embereket és vezesse őket cselekedeteikben.⁴⁰ A történetírás

³⁰ FGRHIST 70 F 111 apud Plb. 12,28,8–12.

³¹ PARKER (2013: KOMM. T 23); POWNALL (2004: 140).

³² LAQUEUR, aki Diodóros és Isokratés szövegeinek vizsgálatán keresztül is következtetni próbált Ephoros művének eredeti koncepciójára, kimutatta, hogy Diodóros a 15. könyvének eleje nem más, mint Isokratés *Panathénaikosának* egyes *caputjainak* (53–55; 57–58) stilisztikailag átdolgozott változata a spártai uralom bukásának okairól LAQUEUR (1911a: 344–345).

³³ BARBER (1935: 78).

³⁴ LAQUEUR (1911a: 345).

³⁵ MARINCOLA (2001: 111–112).

³⁶ LAQUEUR (1911a: 343).

³⁷ MARINCOLA (2007: 172).

³⁸ LAQUEUR (1911a: 344).

³⁹ A kérdésben állást foglalni e dolgozatban nem tudunk. A vitához l. a legfontosabb irodalmat: LAQUEUR (1911b: 161–206); BARBER (1935: 68–74); SACKS (1982:434–443).

⁴⁰ ἡ μὲν γὰρ ἐκ τῆς πείρας ἐκάστου μάθησις μετὰ πολλῶν πόνων καὶ κινδύνων ποιεῖ τῶν χρησίμων ἕκαστα διαγινώσκειν, καὶ διὰ τοῦτο τῶν ἡρώων ὁ πολυπειρότατος μετὰ μεγάλων

célja az, hogy morális *paradeigmák* tárháza legyen nemcsak erényes, dicsőséges, hanem a gyalázatos tettek vonatkozásában is.⁴¹

Összegezve eddigi gondolatainkat: a 4. század történetírása más célokat tűz ki, inkább a moralizálás és az etikai modellek leírása felé veszi az irányt, semmint az események pusztán tárgyilagos elbeszélése felé. Az egyén kerül a figyelem középpontjába. A görög történetírás új elemmel, a jellemábrázolás előtérbe kerülésével gazdagodott. A jelenség magyarázata magától értetődik. A görög világ új vezetőit nem kötik a *polis* zárt keretei. Az athéni *hégemonia* birodalmi eszménye is minden bizonnyal új távlatokat nyitott és mintául szolgált az új hatalom gyakorlóinak. Az egyén és közösség eddigi harmóniája megbomlik, az utóbbi érdekei fokozatosan háttérbe szorulnak. A történetírásban a vezetők erényei, bűnei és az egyre nagyobb jelentőséggel bíró *Tyché*⁴² válnak a történelem menetét befolyásoló tényezőkké.⁴³

Az erények (*aretai*) és vétkek (*kakia*) bemutatását kiválóan szemléltetik az anekdoták,⁴⁴ melyekről ismeretes, hogy élvezhetőek önmagukban is vagy egy életrajz részeként, egy-egy jellegzetes tulajdonság illusztrálására. Az anekdota kezdetei az 5. század irodalmához nyúlnak vissza, majd Aristotelész iskolája és a peripatetikusok etikája nyomán egészen a plutarchosi *biographia* kialakulásához vezetnek el.⁴⁵ De kétségtelen, hogy ennek nyomai Theopomposnál⁴⁶ és Ephorosnál⁴⁷ is kitapinthatóak.⁴⁸

ἀτυχημάτων πολλῶν ἀνθρώπων ἴδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνω· ἡ δὲ διὰ τῆς ἱστορίας περιγινομένην σύνεσις τῶν ἀλλοτρίων ἀποτευγμάτων τε καὶ κατορθωμάτων ἀπείρατον κακῶν ἔχει τὴν διδασκαλίαν (D. S. 1.1.2–5.).

⁴¹ Ezt a moralizáló irányvonalat a 15. könyv bevezetője is mutatja:

Παρ' ὅλην τὴν πραγματείαν εἰωθότες χρῆσθαι τῇ συνήθει τῆς ἱστορίας παρρησία, καὶ τοῖς μὲν ἀγαθοῖς ἀνδράσιν ἐπὶ τῶν καλῶν ἔργων τὸν δίκαιον ἐπιλέγειν ἔπαινον, τοὺς δὲ φαύλους, ὅταν ἔξαμαρτάνωσιν, ἀξιοῦν δικαίας ἐπιτιμῆσεως, διὰ τοῦ τοιοῦτου τρόπου νομίζομεν τοὺς μὲν εὖ πεφυκότες πρὸς ἀρετὴν τῷ διὰ τῆς δόξης ἀθανατισμῷ προτρέψεσθαι ταῖς καλλίσταις ἐγχειρεῖν πράξεσι, τοὺς δὲ τὴν ἐναντίαν ἔχοντας διάθεσιν ταῖς ἀρροπούσαις βλασφημίαις ἀποτρέψειν τῆς ἐπὶ τὴν κακίαν ὁρμῆς. (D. S. 15.1.1.1–10.) L.: AVENARIUS (1956: 159).

⁴² *Tyché* jelenléte a történeti eseményeknél már Ephorosnál is kitapintható. Annak ellenére, hogy a töredékek szinte semmit sem mondanak erről (kiv. FGRHist 70 F 63 apud St. Byz. s. v. Πάρος). Diodóros munkájából viszont valamelyest következtetni tudunk, hogy Ephoros az emberi sorsot befolyásoló képzetéről miképp vélekedett: l. részletesebben: STYLIANOU (1998: 13–14).

⁴³ STYLIANOU (1998: 112–113); REINHOLD (1985: 26).

⁴⁴ Vö. Plu. *Alex.* 1,2,1–6.

⁴⁵ MOMIGLIANO (1993: 68–69); HOMEYER (1962: 75).

⁴⁶ A *Hellénikák* mintájára Theopompos műve központjául II. Philippos alakját és tetteit állította, és e köré szervezte az elbeszélését. Ez az elrendezés már minden bizonnyal utat mutatott a Nagy Sándor személye körül kialakult történeti irodalomnak is MARINCOLA (2001: 107). Theopompos művét BLANKENSHIP az életrajzi történetírás kategóriájába sorolta. Szerepe a *biographia* kialakulásában vitathatatlan BLANKENSHIP (2009: 80).

⁴⁷ Már JACOBY is megjegyezte az anekdotikus betétek jelenlétét a kyméi historikus munkájában JACOBY II C (1926: 23).

⁴⁸ MOMIGLIANO (1993: 72).

Az egyén szerepe a kyméi Ephoros világtörténeti munkájában

A műfaj sokrétűségét már feltérképezték. A kutatás a *biographia* számos kulcsfontosságú tényezőjére hívta fel a figyelmet.⁴⁹ A teljesség igénye nélkül említsünk meg néhány kiemelkedő mérföldkövet. Az életrajz-irodalmat Hérodotostól⁵⁰ a thasosi Stésimbrotos,⁵¹ chiosi Ión⁵² műveinek és a sókratikus filozófiai irodalom (Platón, Xenophón)⁵³ hatásán át egészen az *enkómionig*⁵⁴ bezárólag mind-mind alakították és befolyásolták. Ezzel talán valamelyest érzékeltetni tudjuk azt a sokszínű műfaji egyveleget, amely összeérett formájában elvezet minket a görög nyelvű *biographia* létrejöttéig. Az életrajzi irodalom történetében a 4. század jelentős állomás. A következőkben ezt Ephoros példáján igyekszünk szemléltetni.

A *fragmentumok* mellett Diodóros Sikeliótés világtörténeti munkáját is bevonjuk vizsgálatainkba. Az Ephoros-filológia szerves részét képezik Diodóros *Történeti Könyvtárának* 11–15. (esetleg még a 16.) könyvei, melyek kiváló terepet nyújtanak a vizsgálódáshoz, hiszen összefüggő szöveget adnak a kezünkbe. A filológusok egyetértenek abban, hogy Diodóros e könyvek megírásához Ephorost használta. Kérdéses azonban, hogy *hogyan és milyen mértékben*. Abban már különbözőek a vélemények, hogy

⁴⁹ A *biographia* részletes 5. századi költői és prózai előzmények áttekintéséhez: MOMIGLIANO (1993: 23–42). A történetírás és a *biographia* viszonyához: I. GENTILI–CERRI (1983: 1–63), MOMIGLIANO (1993: 8–22).

⁵⁰ HOMEYER szerint Hérodotos a görög vezetőkkel ellentétben a perzsa királyok és velük kapcsolatban álló görögök életútját hosszasan, hasonló szempontok szerint (eredet, fiatalkor, tettek, haláluk) tárgyalja HOMEYER (1962: 75–85).

⁵¹ A thasosi Stésimbrotos a demokrácia-ellenes politikai csoportok nézeteiből építkező éles hangú pamfletje *Themistokléről, Thukydidészről és Periklészről* szintúgy megkerülhetetlen. Műfaji meghatározása mind a mai napig vitatott. A fennmaradt töredékek azt sugallják, hogy a jellembrázolásra és a személyes vonásokra helyezte a hangsúlyt. Anekdotikus elemek segítségével mindhárom politikust, mint magánembert mutatja be, különös tekintettel nevelkedésükre, a családi és nemi életükre. Plutarchos felhasználta mindhárom politikus életrajzának megírásához. A kutatástörténethez l. bővebben: MOMIGLIANO (1993: 30); FGRHIST 107 F 1–9 apud Plut. *Them.* 2,24,4; *Cim.* 4,6; 14; 16,1; 16,5; *Per.* 26,2; 8,9; 13,14; FGRHIST 107 F 10 apud Ath. 13 *de Pericl.* 13,14; ENGELS (1998: 50–77).

⁵² A chiosi Ión *Epidémiai* c. emlékirata híres emberekről (pl. Sophoklés: FGRHIST 392 F6; Periklés: FGRHIST 392 F 15, F 16; Themistoklés: FGRHIST 392 F 11; F 13; Sókratés és Archelaos: FGRHIST 392 F 9) szóló anekdota-fűzér KATSAROS (2013: BIOGRAPH. ESSAY). MOMIGLIANO szerint Ión műve az önéletrajzírás jegyeit is magán viseli MOMIGLIANO (1993: 30). Az életrajzi irodalom kialakulásában betöltött szerepéhez l. PELLING (2007: 75–109); GEDDES (2007: 110–138).

⁵³ MOMIGLIANO (1993: 46–47; 52–54).

⁵⁴ MOMIGLIANO (1993: 49–51) Isokratés az *Evagorasban* bevallja (Isoc. *Evag.* 8.), hogy tisztában van a feladat nehézségével: Οἷδα μὲν οὖν ὅτι χαλεπὸν ἐστὶν ὃ μέλλω ποιεῖν, mivel a prózában megírt *enkómionja* elsőként szakít a szofista hagyománnyal: περὶ μὲν γὰρ ἄλλον πολλῶν καὶ παντοδαπῶν λέγειν τολμῶσιν οἱ περὶ τὴν φιλοσοφίαν ὄντες, περὶ τῶν τοιούτων οὐδεὶς πῶποτ' αὐτῶν συγγράφειν ἐπεχείρησεν. Az athéni szónok a mitológiai témákkal szakítva ezt a dicsőítő beszédét már kortársához írja. A műfaj már a 4. században is nagy népszerűségnek örvend STYLIANOU (1998: 6).

Diodóros e könyvek megszerkesztésénél kizárólag a *Historiait* használta-e forrásként⁵⁵ vagy kivonatolva és más forrásokkal kiegészítve örökítette-e át az utókornak.⁵⁶

Ennek ellenére a szóban forgó könyvek jól példázzák az egyén irányába történő hangsúlyeltolódást. Schwarz Diodórosról írott szócikkében a következő listával érzékeltette, hogy az 1. századi görög történetíró fent említett könyveiben a történeti személyek és tetteik milyen fontos szerepet is töltenek be. A filológus állítja: Diodóros ezeket a betéteket bizonyosan Ephorostól vette át:

- 11. könyv 11: Leónidas *aristeiája* Thermopylainál
- 11. könyv 44–47: Pausanias elítélése, Aristeidés dicsérete
- 11. könyv 58–59: Themistoklés-*enkómion*
- 11. könyv 82: Myrónidés győzelme az első peloponnésosi háború idején Oinophytánál
- 15. könyv 81: Pelopidas méltatása
- 15. könyv 39 és 88: Epameinondas dicsérete⁵⁷

Az *enkómion*ok valóban szembeötlőek. Diodóros könyveiben továbblapozva jól látszik, hogy a 18–20. könyvben eltűnnek a moralizáló vonások, a 21–40 könyveiben ismét visszatérnek. Kézenfekvő az a magyarázat, hogy Diodóros forrásai közül némelyik nem etikai perspektívából tárgyalja az eseményeket.⁵⁸ Ám más nézőpontok is megfontolásra érdemesek.

Rögtön feltűnik, hogy a katalógusban *hiatus* mutatkozik a 11. és 15. könyv között. Schwartz fenti *enkómion*-elosztását csak azzal indokolhatjuk, hogy Ephoros a perzsa háborúk, a *Pentékontaetia* és a thébai uralom idejéből emelt ki politikusokat. A listában nem szerepelnek a 12–14. könyv történeti szereplői, más szóval a peloponnésosi háborút és a korai 4. század eseményeit meghatározó személyek.⁵⁹

Tartsuk szem előtt, hogy Diodóros saját korának igényeire figyelve akár szabadon is átalakíthatta Ephoros isokratési alapokon nyugvó *psogos* és *epainos* kategóriáit: azaz ami Ephorosnak dicsérendőnek vagy elítélendőnek minősült, már korántsem biztos, hogy Diodóros számára is az volt.⁶⁰

Diodóros, való igaz, segíthet Ephoros *Historiai*ának megismerésében. Azonban nem árt az óvatosság. Az általa felhasznált forrásokat az 1. században élt történetíró saját értékítélete alapján alakíthatta át, nyelviileg pedig saját stílusában formálta újra.⁶¹

⁵⁵ HOLZAPFEL (1879: 1–46); VOLQUARDSSEN (1868: 52–66).

⁵⁶ SCHWARTZ (1905: 679); WICKERSHAM (1994: 164).

⁵⁷ SCHWARTZ (1905: 681).

⁵⁸ Hasonló *enkómion*-betétek: Lucretia (D. S. 10,21); Philopoimén (D. S. 29,18), Hannibal (D. S. 29,19), Caesar (D. S. 32,27,3). Kimutatható, hogy Diodóros 28–32. könyve Polybios történeti munkáján alapszik, aki a történetírást szintúgy a tanítás szolgálatába állította. Ezekben a könyvekben megjelenő dicsérek Polybiostól származnak és pontosan az ephorosi formát követik STYLIANOU (1998: 8).

⁵⁹ WICKERSHAM (1994: 170–171).

⁶⁰ STYLIANOU (1998: 9–10).

⁶¹ WICKERSHAM (1994: 151); VOLQUARDSSEN (1868: 26–28).

Következésképpen Diodóros Ephoroson alapuló könyveit kizárólag a *fragmentumok* és az Ephorossal kortárs szövegekkel kiegészítve szabad vizsgálni.

A listához még egy lényegi megjegyzés. A filológus felsorolásában egyértelműen a *laudatio*k jutnak főszerephez. Pausanias az egyetlen történeti személy, akinek gyűlöletes és zsarnoki viselkedése hangsúlyozásra kerül. A diodórosi *praefatio* gondolatai alapján nincs okunk azt feltételezni, hogy a negatív politikus-portrék erkölcsi megítélése kevésbé lett volna jelentéktelen, mint a dicső tetteket véghez vivő egyéneké. Sőt, ha felidézzük az erre vonatkozó sorokat, talán morális-pedagógiai szempontból sokkal inkább fajsúlyosnak hatnak a hitvány cselekedetek, hiszen ezek bemutatásával éppen a bűnre való vágytól akarja az emberiséget visszatartani (ἀποτρέψειν τῆς ἐπὶ τὴν κακίαν ὁρμῆς).

A korszakban a negatív ábrázolásmód korántsem egyedi jelenség. Ephoros kortársa, a chiosi Theopompos is jól szemlélteti ezt. Hasonló moralizáló elveket fogalmazva meg, főhősét, a makedón Philippost elítélte és negatív színben tüntette fel.⁶² Amikor Lukianos az *epainos-psogos* mértékletes alkalmazására int, jó alkalom számára, hogy pellengére állítsa a chiosi történetírót, aki „zsémbesen mindenben hibát keres, s abban leli az örömét, hogy történelem helyett vádbeszédet ír” (Ford. Kapintánffy István).⁶³

A fentiek alapján úgy gondoljuk, hogy Diodóros szövege jó kiindulópont Ephoros történetírásának megismeréséhez, de nem az *egyetlen* kiindulópont. Diodóros elbeszélésének egyoldalú elemzése számos csapdát rejt magában, hiszen a *fragmentumok* és Diodóros Sikeliótés elbeszélése között akadnak eltérések.⁶⁴ Annyi bizonyos, hogy a szicíliai történetíró használta Ephorost, de ahhoz, hogy teljesebb képet kapjunk a kyméi történetíró munkájáról, a korábban már említett forráscsoportok vizsgálata is szükséges.

Ami pedig a Schwartz-féle névjegyzéket illeti, úgy véljük, az nem teljes; a töredékek és a fenti megállapítások fényében további politikus-portrékkal bővíthető. Dolgozatunknak ez az egyik fő célkitűzése.

II.

Ephoros munkájának didaktikus vonásai jól jellemzik a szerzőnek az egyénhez és az államberendezkedéshez való viszonyát, s egyszersmind rávilágíthatnak a 4. század politikai gondolkodására is. Úgy tűnik, történetírónkat felmenthetjük Jacoby azon vádja alól, hogy a *Historia*iból hiányzik a politikai látásmód és az érdeklődés. A felmentés mellett szól a FGRHIST 70 F 149-es töredék (apud Str. 10,4,16), melyben Ephoros a krétai és spártai alkotmányról és azok intézményrendszeréről értekezik, s ezekhez az „alapító atyákat” a spártai Lykurgost, a krétai Minóst és Rhadamanthyst is szorosan hozzárendeli.

⁶² Theopompos Philippost negatív tulajdonságokkal ábrázolja. Érzékeltessük, hogy miféle jelzőkkel is illette a makedón királyt, aki βωμολόχος (FGRHIST 115 F 162); ἄκρητος (FGRHIST 115 F 27); ἀκόλαστος (FGRHIST 115 F 236); πολπότης (FGRHIST 115 F 282); ἄπληστος καὶ πολτελής (FGRHIST 115 F 224). További tájékozódáshoz: FLOWER (1994: 98–115); SHRIMPTON (1977: 123–144).

⁶³ Luk. *Hist. Conscr.* 59.

⁶⁴ WICKERSHAM (1994: 164–165).

Jacobynek csupán annyiban volt igaza, hogy az ephorosi *Historiai* nem egy konkrét városállam politikatörténetét vagy annak politikai nézőpontját kínálja. Ám éppen ennek hiánya teszi történeti munkáját a szó valódi értelmében egyetemessé. A *Historiai* az egész görögséghez szól, nem csupán a szűken vett *polis* polgárához.

A következőkben megvizsgáljuk, melyek a *Historiai* vázát jelentő építőkövek,⁶⁵ s Ephoros hogyan, miféle elgondolás alapján fésülte egybe a történeti eseményeket.

Luciano Canfora a *hégemonia* görög történetírásban betöltött szerepéről tett megállapításával célszerű kezdenünk. A kutató szerint Thukydides *Archaiológiája* teremti meg azt a hagyományt, melyet követve a későbbi történetírók – elsősorban Xenophón, Theopompos és Ephoros – elbeszéléseiket a hatalmi viszonyok átrendeződése köré szervezik.⁶⁶

John Wickersham *Hegemony and Greek Historians* című monográfiája éppúgy figyelemreméltó eredményekkel kecsegtet. A kutató már Hérodotoszal kezdődően kimutat a *hégemonia* mint történetírói koncepció iránti élénk érdeklődést. Könyvének utolsó fejezetét a kyméi historikusnak szentelve megállapítja, hogy Ephoros volt az első történetíró, aki a *hégemoniára* mint problémára tekintett, és azt érdemesnek tartotta egy átfogóbb kifejtésre.⁶⁷

Tehát a mai kutatás állása szerint az első világtörténet az egymást követő *hégemoniák* ábrázolása során akarta a görög világ fejlődését szemléltetni,⁶⁸ melyre kiváltképp a FGRHIST 70 F 118-as (apud Str. 8,5,5) és a F 119-es *fragmentumok* (apud Str. 9,2,2) világítanak rá. Nem kizárt, hogy éppen a makedón vezetés volt az ösztönző erő történetírónk számára, hogy megírja a görög *hégemonia* egységes szempontú történetét.⁶⁹ A töredékekből Wickersham arra a következtetésre jut, hogy Ephorosnál – Thukydideszel ellentétben – az *arché* és *hégemonia* fogalmai már szinonimák.⁷⁰ Nézzük meg közelebről Ephoros *hégemoniáról* alkotott elképzeléseit.

⁶⁵ A Diodóros által megfogalmazott talányos, Ephoros rendezőelvére vonatkozó *kata genos* kifejezéshez (D. S. 5,1,4) l.: DREWS (1963: 244–255).

⁶⁶ CANFORA (1999: 26–43).

⁶⁷ WICKERSHAM (1994: 127).

⁶⁸ ALONZO-NÚÑEZ (1990: 175); POWNALL (2004: 141).

⁶⁹ ALONZO-NÚÑEZ (1990: 177).

⁷⁰ A *hégemonia* egy szövetségben betöltött vezető pozíciót jelent. Thukydidesnél számos példát találunk erre: 1. Spárta vezetésével indított háború a Perzsa birodalom ellen. 2. Spárta örökébe léve Athén veszi át a *hégemonia* szerepét 3. Spárta és szövetségeseinek rendszere 4. Korinthos és szövetségesei Epidamnos vezetésével Kerkyra ellen. 5. Nikias békéje után Argos helyzete. 6. Egész Hellas *hégemoniája*. 7. Athén birodalmi státusza. Thukydides a *hégemoniát* és a tradicionális szövetséges rendszereket is fontos témának tartja. Emellé az *archét* új fogalomként hozza be. Spárta a perzsa háborúk idején betöltött vezetői szerepe készíti elő Athén jövőbeli hatalmát. Thukydides az *Archaiológiában* leírja, hogy Athén *dynamisa* a flottájában és anyagi forrásaiban rejlik. Ezek segítségével tud az athéni *hégemonia* birodalomná (*arché*) alakulni. Másképpen megfogalmazva: a *hégemonia* mindig utat enged egy másiknak, amely mindeközben önmagát *archévá* alakítja. Hogy Thukydides ezt hogyan

Az egyén szerepe a kyméi Ephoros világtörténeti munkájában

Ephoros szerint ahhoz, hogy egy állam vezető pozícióba kerüljön, nemcsak megfelelő földrajzi adottságok,⁷¹ hanem bizonyos etikai tényezők is szükségesek. Ez utóbbiak mind Isokratéstől kölcsönzött fogalmak: a *paideia* és *agógé*-eszmé, a *homonoia*, *logos* és az *eusebeia*. A *politeia* jólétét ezek az erények biztosítják, ezek révén tud az állam *hégemoniá*ként is működni.⁷² Ám a hatalom megtartása nem könnyű feladat. Ephoros nemcsak a felemelkedésről, hanem a *hégemonia* bukásának okairól is részletes magyarázatot adott.⁷³ Elsősorban a *paideia* feladásában és *pleonexia-tryphé* káros hatásaiban definiálta a hatalom elvesztését.⁷⁴

De kik e morális elvek valódi mozgatói? A felsorolt fogalmak szintén az egyén irányába terelnek minket, kiknek tevékenysége az állam sorsától elválaszthatatlan, voltaképp függnek egymástól. Ephoros egy *hégemonia* felemelkedését és bukását vezetőinek erkölcsi normáihoz, értékrendjéhez kötötte.⁷⁵ Ezt a gondolatot megerősíteni látszik Platón is a *Törvények* negyedik könyvének egyik szöveghelyén, ahol az ideális *politeia* megalkotását a vezető egyén cselekedeteitől teszi függővé:

ὥσαύτως δὲ καὶ συμπάσης δυνάμεως ὁ αὐτὸς περί λόγος ὡς ὅταν εἰς ταῦτον τῷ φρονεῖν τε καὶ σωφρονεῖν ἢ μεγίστη δύναμις ἐν ἀνθρώπῳ συμπέσῃ, τότε πολιτείας τῆς ἀρίστης καὶ νόμων τῶν τοιούτων φύεται γένεσις, ἄλλως δὲ οὐ μή ποτε γένηται.⁷⁶

A továbbiakban Ephoros *hégemoniáról* alkotott elgondolását Spárta példáján keresztül illusztráljuk. A kyméi történetíró öt évszázados vezetői hatalmat adott Spárta kezébe: Λυκούργῳ τὴν πολιτείαν ἐπέτρεψαν (...) μόνον τῶν Ἑλλήνων καὶ γῆς καὶ θαλάττης ἐπῆρξαν (...) ἕως ἀφείλοντο αὐτοὺς τὴν ἡγεμονίαν Θηβαῖοι (...).⁷⁷ A delphoi jósdá által szentesített lykurgosi *Rhétra* Spártát jól működő *politeiá*vá emeli, ezáltal tud lakóinak *eleutheriá*t biztosítani. Vezető pozíciójának záloga tehát a lykurgosi szigorú *agógé*, melyből az *andreia* és a *homonoia* eszménye sugárzik. Ezen etikai szabályok betartása a mértékletesség medrében tartják a spártai államot, így képes megőrizni vezető pozícióját. Ám idővel Spárta enged a tengeri *arché*val együtt járó *tryphé*, *rhathymia* és a *pleonexia*

értékelte? Az athéni történetíró szerint ez vezetett a peloponnésosi háború kirobbanásához. Az *arché* pozitív és dicső eszméit egyedül Periklés testesíti meg WICKERSHAM (1994: 29–79).

⁷¹ Boiótia esete a FGRHist 70 F 119-es töredékben (apud Str. 9,2,2) jól példázza azt is, hogy Ephoros miként vélekedik a történetírás és földrajz kapcsolatáról. Boiótia kiváló kikötőhelyeivel és tengereivel alkalmas arra, hogy kereskedelem révén *hégemoniá*vá szerveződjön, de nem használta ki az adottságait. A szövegben egyetlen egy vezető egyéniség sem szerepel. Nem foglalkoztak a *paideiá*val és az emberi kapcsolatokkal, csak a kardforgatással: BARBER (1935: 27–28); POWNALL (2004: 131).

⁷² BLANKENSHIP (2009: 16–17).

⁷³ A gazdagság és a túlzott jólét, mint „bágyasztó” erő már Hérodotosznál előkerül. A történetírás atyjánál a *koros-hybris-até* azok az összetevők, amelyek egy-egy birodalom bukásához vezetnek. Ephoros *tryphé*-használatát megfeleltethető ennek BLANKENSHIP (2009: 13–14); LUCE (1997: 55–56).

⁷⁴ Milétos a túlzott költekezés, a luxus, *hédoné* következtében veszítette el vezető pozícióját a Hellésponton (FGrHist 70 F 183 apud Ath. 12, 26 p. 523 E).

⁷⁵ BURDE (1974: 20).

⁷⁶ Pl. Leg. 711e–712a.

⁷⁷ FGRHist 70 F 118 apud Str. 8,5,5.

csábító erejének.⁷⁸ A pénz és a vagyon hatalma megrepeszti Spárta sziklaszilárd, lykurgosi alapokon nyugvó uralmi pozícióját. Ezen az úton haladva jutunk el egészen Leuktraig.⁷⁹

Az *exemplum* jól szemlélteti történetírónk a *hégemonia* tárgyalásánál alkalmazott sémáját és úgy sejtjük, hogy minden egyes görög nagyhatalom mögött hasonló morális alapokra épülő vázat kell keresnünk.⁸⁰ Ephoros e morális fogalmakat természetesen itt is az állam életét meghatározó személyekkel társította, azaz Spárta hatalmi pozíciójának megszilárdítását illetve hanyatlását egy-egy vezető politikus-hadvezér személyével hozta összefüggésbe. Nézzük meg közelebbről, kik is ők.

A FGRHIST 70 F 118-as (apud Str. 8,5,5) töredékben először Lykurgos névvel találkozunk, akinek alakja már az ókorban is a mítosz és a valóság határán lebegett.⁸¹ A *Historiai* az első olyan történeti munka, amely Lykurgos igazi történelmi jelentőségét kidomborította. A szakirodalom megjegyzi, hogy Ephoros volt az első, aki a mítoszokkal övezett törvényhozó életrajzát lejegyezte.⁸² Emellett Ephoros leírásában neve egyet jelent az ideális spártai uralkodóval. A korábbi történeti hagyományban ugyan fontos a személye, de Spárta Hellas feletti pozíciójának megalapozását nem a névvel fémjelezték.⁸³ Ephorosnak itt még a mester, Isokratés álláspontja sem volt meggyőző. Az athéni szónok szemében a törvényhozó nem több egyszerű epigonnál, aki a spártai *politeiát* és politikai intézményeit Athén mintájára teremtette meg.⁸⁴

Xenophón Janus-arcúnak mutatkozik a spártai törvényhozó alakjának ábrázolásában. Történeti témájú munkáiban a korábbi történetírói hagyomány nyomvonalán halad. Lykurgos nem kerül elő sem az *Anabasis*, sem a *Hellénika* könyveiben. Ábrázolásában Spárta felemelkedése földrajzi adottságainak volt köszönhető,⁸⁵ bukásának *aitionja* az isteni rend megsértése volt.⁸⁶ A spártai államférfi portréja filozófiai és elméleti írásaiban más megközelítésben tárul az olvasó elé. Az *Apomnémonematában* Xenophón a többi görög városállamtól megkülönböztetett helyen kezeli a Lykurgos által megalapított spártai uralmat.⁸⁷ Még szembetűnőbbek Lykurgos érdemei a *Lakedaimoniön Politeia* című államelméleti munkájában. A spártai hatalom megteremtésén túl Spárta mindenfajta

⁷⁸ Teljesen megegyező magyarázat található Isokratésnél. vö. Isoc. *De pace* 95.

⁷⁹ Vö. D. S. 7,12,5; 8; 11,50; 14,2,1; 14,10; 15,1,3–4; 15,5; 15,19,4; FGRHIST 70 F 149 apud Str. 10,4,16; FGRHIST 70 F 118 apud Str. 8,5,5; FGRHIST 70 F 205 apud Plut. *Lys.* 17; STYLIANOU (1998: 112–113).

⁸⁰ Thébai *hégemoniájához*: WICKERSHAM (1994: 124–125; 158–160).

⁸¹ L. összefoglalva szakirodalmi tájékoztatóval: BLANKENSHIP (2009: 24. 47 jgy.); MEYER (1886: 560–591).

⁸² BLANKENSHIP (2009: 42).

⁸³ Hdt. 1,65–66; Thukydides például egyszer sem említi név szerint a spártai államférfit, sőt a spártai *politeiára* is meglehetősen keveset szentel (Th. 1,18), inkább a *stasis*ből *eunomiába* történő váltásra helyezi a hangsúlyt, mindezt anélkül, hogy a reformokat végrehajtó Lykurgos érdemeit felfedné BLANKENSHIP (2009: 28–29).

⁸⁴ Isoc. *Panath.* 153–154.

⁸⁵ X. *HG.* 7,1,8–11.

⁸⁶ X. *HG.* 5,3,27–41.

⁸⁷ X. *Mem.* 4,4,15.

politikai, katonai és társadalmi struktúráját Lykurgos nevéhez köti.⁸⁸ Kétségtelen, hogy Ephoros Xenophón e munkáját maga is olvasta és felhasználta Lykurgos portréjának megrajzolásához.⁸⁹ A töredékekből egyértelmű, hogy a kyméi történetíró a Xenophón által leírtakhoz csatlakozott, leírása szinte megegyező a spártai törvényhozó xenophóni ábrázolásával. Itt ő a spártai *politeia* atyja, központi szereplője a *hégemonia* megalapozásának.⁹⁰ Mutassuk ki ezeket szövegszerűen: (...) ἐπεὶ δ' οὖν Λυκούργῳ τὴν πολιτείαν ἐπέτρεψαν, τοσοῦτον ὑπερεβάλλοντο τοὺς ἄλλους, ὥστε μόνοι τῶν Ἑλλήνων καὶ γῆς καὶ θαλάττης ἐπῆρξαν(...)⁹¹ A FGRHIST 70 F 148-as töredékben (apud Plb. 6,45–46) Lykurgos képes felismerni a Spártát ért kihívásokat és megoldást keresni a problémákra: δυνεῖν γὰρ ὄντων δι' ὧν σώζεται πολίτευμα πᾶν, τῆς πρὸς τοὺς πολεμίους ἀνδρείας καὶ τῆς πρὸς σφᾶς αὐτοὺς ὁμονοίας (...).⁹² Ezekről a gondoktól megszabadulva a spártaiak képesek megerősödni, tetterős és a legjobban működő állammá válni egész Hellasban: ἤ καὶ Λακεδαιμονίους, ἐκτὸς ὄντας τῶν κακῶν τούτων, κάλλιστα τῶν Ἑλλήνων τὰ πρὸς σφᾶς αὐτοὺς πολιτεύεσθαι καὶ συμφρονεῖν.⁹³

Ephoros a spártai törvényhozót a mítoszok világából egyértelműen történeti síkra helyezte át.⁹⁴ A FGRHIST 70 F 149-es *fragmentum* (apud Str. 10,4,18–19) e tekintetben a legrészletesebb: szó esik születésének pontos dátumáról,⁹⁵ a spártai palotában zajló családi történeteiről,⁹⁶ krétai, egyiptomi, chiosi utazásairól mint az ősi törvényhozó személyekkel összefüggésbe hozható toposzról,⁹⁷ személyes kapcsolatairól (Rhadadamanthys, Minós⁹⁸ és Homéros),⁹⁹ végül a delphoi jósdánál tett látogatásáról, amely isteni jóváhagyással szentesítette Spárta új *politeiáját*.¹⁰⁰

⁸⁸ X. Lac. 1,1–2 ;11,1–10; 14,1–7.

⁸⁹ BLANKENSHIP (2009: 42).

⁹⁰ Ephoros itt szembemegy Hellanikos azon elképzelésével, hogy a spártai politikai struktúra kiépítése Proklész és Eurysthenész lenne köthető. Történetírónk mindemellett reflektál más, nem lykurgosi hagyományokra is, mint a száműzetésbe kényszerülő Pausanias által megszerkesztett pamfletre PARKER (2013: KOMM. F 118); WICKERSHAM (1994: 127).

⁹¹ FGRHIST 70 F 118 apud Str. 8,5,5.

⁹² Plb. 46,7.

⁹³ Plb. 46,8.

⁹⁴ FGRHIST 70 F 31a; 32; 34 apud Theon *Prog.* 95,23–96,4.

⁹⁵ Str. 10,4,18,6–7: Λυκούργον δ' ὁμολογεῖσθαι παρὰ πάντων ἔκτον ἀπὸ Προκλέους γεγενῆσθαι(...).

vö. FGRHIST 70 F 173 apud Schol. Pi. P 1 120b.

⁹⁶ Str. 10,4,19,2–12.

⁹⁷ Str. 10,4,19,12–19: ἀπῆρεν εἰς Κρήτην (...) γενόμενον δὲ καὶ ἐν Αἰγύπτῳ καὶ καταμαθόντα καὶ τὰ ἐκεῖ νόμιμα, ἐντυχόντα δ', ὥς φασί τινες, καὶ Ὀμήρῳ διατρίβοντι ἐν Χίῳ (FGRHIST 70 F 103).

⁹⁸ Terjedelmi kereteink nem engedik meg, hogy róluk részletesen szóljunk. Lykurgoshoz hasonló jelentőségűek. A krétai *politeia* szülőatyjai (*nomothétai*). Rhadamanthys karakterét szintén új formába öntötte: a *spatium mythicum*-ból a *spatium historicum*-ba helyezte. További tájékozódáshoz: BLANKENSHIP (2009: 49–64).

⁹⁹ Str.10,4,19,14–16: (...) ἱστορήσαντα δὲ παρ' αὐτοῦ τὸν τρόπον, ὃν Παδάμανθος τε πρότερον καὶ ὕστερον Μίνως (...) továbbá FGRHIST 70 F 174 vö. Hdt 2,177.

¹⁰⁰ FGRHIST 70 F 174 apud Clem. Al. *Strom.* 1,170,3; Str. 10,4,19,14–16. vö. Hdt. 1,65.

Haláláról Ailianos tudósít bennünket, aki Ephorosra hivatkozva azt állítja (FGRHIST 70 F 175 apud Ael. VH 13,23), hogy Ephoros előadásában a spártai államférfi életét éhségtől meggyötörtén Spártától távol, száműzetésben fejezte be:

Λυκούργος ὁ Λακεδαιμόνιος ὁ Εὐνόμου παῖς δικάους βουλευθεὶς ἀποφῆναι Λακεδαιμονίους, ὑπὲρ τούτου γε οὐ καλοὺς τοὺς μισθοὺς ἠρύσατο. (...) λέγει δὲ Ἐφορος αὐτὸν λιμῷ διακαρτερήσαντα ἐν φυγῇ ἀποθανεῖν.

A szövegnek egy másik olvasata is van: ebben a moralizáló történetírás ismert jegyei kerülnek ismét előtérbe. Elképzelhető, hogy Ephoros Lykurgosról szóló elbeszélését itt is felhasználta egy örökérvényű erkölcsi tétel bizonyítására? Pownall felvetése mindenestre elgondolkodtató. A *Historia*iból ez az egyetlen *locus*, ahol tetten érhető a Polybios által oly nagyra értékelt ephorosi aforizma. Nem zárható ki, hogy történetírónk, amikor Lykurgos életének utolsó szakaszához érkezett, ezzel az *paradeigmával* igazolta az emberi vágyak hiábavalóságának témakörében megfogalmazott *maximáját*, hiszen Lykurgos városállamának lakóit igazságossá szerette volna tenni, de a spártaiak, akikkel ő annyi jót cselekedett, hálátlanul nem viszonzták azt.¹⁰¹

Mint láttuk, Ephoros világtörténetében mind Lykurgos életrajzi és politikai tevékenysége, mind a spártai *hégemonia* létrejöttének körülményei kiemelt témák lehettek. Valószínűsítjük, hogy Lykurgos államépítő tevékenysége mellett Spárta uralmának záróakkordja is éppoly fontos téma volt. A következőkben ezt a kérdést igyekszünk jobban megközelíteni.

Diodóros is beszámol 15. könyvének nyitányában a spártai uralom hanyatlásának okairól. Elbeszélésében azonban nem nevesít senkit, csupán általános következtetéseket von le a bukást előidéző okokról. Szóba kerül, hogy a spártaiak mostani nemzedéke erőszakosan és rosszindulatúan viseltetik a szövetségesei iránt: βιαίως καὶ χαλεπῶς χρώμενοι τοῖς συμμάχοις,¹⁰² igazságtalan és fennhéjázó háborúkat visel a hellénekkel: πολέμους ἀδίκους καὶ ὑπερηφάνους ἐνιστάμενοι πρὸς τοὺς Ἕλληνας.¹⁰³ Spárta bukása így nem ok nélküli: a lakedaimóniak a jogtalanságot elszenvedők haragját (τὸ μῖσος τῶν ἀδικουμένων)¹⁰⁴ vonták magukra, ami büntetés a korábbi igazságtalan és bűnös cselekedeteik miatt.¹⁰⁵

Valószínű, hogy Ephoros Spárta bukását konkrétan nem a leuktrai csatamezőhöz kötötte. Köztudott, hogy e döntő ütközet törte derékba Spárta uralmát, a stafétabotot Thébai vette át. Történetírónk sokkal korábbi időre nyúlt vissza, és az összeomlás kiváltó okait feltehetően személyes indítékok köré szervezte. Kiindulópontként Schwartz katalógusát érdemes felidéznünk. A portrék közül azonnal kitűnik a plataiai hős,

¹⁰¹ POWNALL (2004: 140).

¹⁰² D. S. 15,1,3, 11–12.

¹⁰³ D. S. 15,1,3,12–13.

¹⁰⁴ D. S. 15, 1,4,2.

¹⁰⁵ Másutt a spártaiak túlkapásai játszottak döntő szerepet: τὸ μὲν γὰρ πρῶτον ἐν Λεύκτροις ἡττηθέντες πολλοὺς ἀπώλεσαν τῶν πολιτῶν, ἐν οἷς καὶ ὁ βασιλεὺς αὐτῶν Κλεόμβροτος ἔπεσε· μετὰ δὲ ταῦτα περὶ Μαντίνειαν πολεμήσαντες τοῖς ὅλοις ἐσφάλησαν καὶ τὴν ἡγεμονίαν ἀνεπίστως ἀπέβαλον. ἀγαθὴ γὰρ ἡ τύχη τοὺς μέγα φρονούντας παραδόξως σφῆλαι καὶ διδάξει μὴδεν ἄγαν κατελιπίζειν (D. S. 15,33,3).

Az egyén szerepe a kyméi Ephoros világtörténeti munkájában

Pausanias negatív ábrázolása, ezt Diodóros feltételezhetően Ephorostól vette át. A diodórosi elítélő ábrázolás a FGRHIST 70 F 189-es töredékkel (apud Plu. *De Herod. Mal.* 5p.855F) is párba állítható:

περὶ Θεμιστοκλέους Ἐφορος μὲν εἰπών, ὅτι τὴν Πausανίου προδοσίαν ἔγνω καὶ τὰ πρoσσόμενα πρὸς τοὺς βασιλέως στρατηγούς, <« ἄλλ' οὐκ ἐπείσθη », > φησὶν, <« οὐδὲ προσεδέξατο κοινουμένοι καὶ παρακαλοῦντος αὐτὸν ἐπὶ τὰς <αὐτάς> ἐλπίδας. » >
Θουκυδίδης (1,35) δὲ καὶ τὸ παράπαν τὸν λόγον τοῦτον ὡς κατεγνώκως παρήκεν.

Ephoros szerint Pausanias hazaárulása tény, mely Themistoklés előtt is ismert volt. A töredékben a spártai hadvezér Themistoklést próbálta ugyanerre sarkallni, de az athéni politikus hajlíthatatlannak mutatkozott.

Diodóros sem hagyta szó nélkül Pausanias árulását és hitvány cselekedeteit. A szicíliai történetíró a Plataiánál győztes hadvezér jellemét erkölcsi ítésként értékelte. Bukását abban látta, hogy „sikerei dicsfényében úszva elutasította a spártai nevelést, utánózta a perzsák féktelenségét és fényűzését. (...) De a saját hitványsága miatt nem csak ő részesült méltó büntetésben, hanem ő okolható azért is, hogy polgártársai elveszítették a tenger feletti *hégemoniát*.”¹⁰⁶

Úgy tűnik, nem kell tovább nyomoznunk. Pausanias a lykurgosi *agógé* eltiprójaként és a fényűző keleti szokások híveként teljesen szembehelyezkedik a konzervatív spártai társadalommal. Tetteinek súlyos következménye kihatással van a közösségre. Az államépítő Lykurgosnak tökéletes ellentéte.

Ephoros/Diodóros beszámolója úgy látszik, zavarba ejthet bennünket, hiszen a Strabón által megőrzött töredékben (FGRHIST 70 F 118 apud Str. 8,5,5) azt olvastuk, hogy már Lykurgosnál megkezdődik a spártai *hégemonia*, mely egészen Leuktráig töretlen. Ezzel szemben itt azt találjuk, hogy a spártai uralom Pausaniasnál hirtelenjében megszakad. A töredékeket tovább vizsgálva bizonytalanságunk még tovább fokozódik, ugyanis a spártai vezetés kudarcára vonatkozó adataink száma még tovább nő.¹⁰⁷ Pausaniashoz hasonló történelmi szereplő lép be az elbeszélésbe. Időben a peloponnésosi háború végéhez ugrottunk.

¹⁰⁶ ἐπαρθείς γὰρ ταῖς εὐτυχίαις τὴν μὲν Λακωνικὴν ἀγωγὴν ἐστύγησε, τὴν δὲ τῶν Περσῶν ἀκολασίαν καὶ τρυφὴν ἐμιμήσατο. (...) Ἀλλὰ γὰρ αὐτὸς μὲν διὰ τὴν ἰδίαν κακίαν οὐ μόνον τῆς ἀξίας ἔτυχε τιμωρίας, ἀλλὰ καὶ τοῖς πολίταις αἴτιος κατέστη τοῦ τὴν κατὰ θάλατταν ἡγεμονίαν ἀποβαλεῖν. (D. S. 11,46,3,1–5; 4,1–4).

¹⁰⁷ Derkyllidas alakja még beleillhet a sorba (FGRHIST 70 F 71 apud Ath. 11, 101 p. 500 C). A spártaiak Sisypchosnak nevezték: ἐκαλεῖτο δὲ καὶ Δερκυλλίδας ὁ Λακεδαιμόνιος Σίσυφος, (...) <« Λακεδαιμόνιοι ἀντὶ Θίμβρωνος Δερκυλλίδαν ἔπεμψαν εἰς τὴν Ἀσίαν, ἀκούοντες ὅτι πάντα πράττειν εἰώθασιν οἱ περὶ τὴν Ἀσίαν βάρβαροι μετὰ ἀπάτης καὶ δόλου. διόπερ Δερκυλλίδαν ἔπεμψαν ἥκιστα νομίζοντες ἑξαπατηθῆσεσθαι· ἦν γὰρ οὐδὲν ἐν τῷ τρόπῳ Λακωνικὸν οὐδ' ἀπλοῦν ἔχων, ἀλλὰ πολὺ τὸ πανοῦργον καὶ τὸ θηριῶδες. διὸ καὶ Σίσυφον αὐτὸν οἱ Λακεδαιμόνιοι προσηγόρευον. » >

A hadvezér jellemét nem a spártai értékek, sokkal inkább a furfang és a vadság határozza meg. Xenophón szűkszavúan nyilatkozik Derkyllidásról, akit a mála μηχανητικός jelzővel illet. (X. HG. 3,1,8) WICKERSHAM (1994: 146–147).

A háború végkimenetelében a spártai Lysandros¹⁰⁸ bravúros taktikája egyértelműen Spárta oldalára billentette a mérleg nyelvét. Az Aigispotamoinál lezajlott ütközet után nyilvánvalóvá vált: Athén elvesztette a háborút, és Spárta hatalmi dominanciája előtt megnyílhatott az út.

A hadvezér a Hérakleidák leszármazottja volt, de nem volt tagja egyik uralkodói dinasztiának sem. Mégis, ez a kapcsolat már önmagában is teret enged szerepének hangsúlyozására, hiszen Héraklés fiai fontos szereplői Ephoros világtörténetének.¹⁰⁹ Plutarchos siet a segítségünkre, aki a hadvezér életrajzában Ephoros Lysandros-portréjának főbb jegyeit is áthagyományozta.

A töredékek alapján megállapíthatjuk, hogy Ephoros Lysandros portréja megrajzolásakor kimondatlanul Lykurgos alakját lebegtetve olvasója előtt. Nem titkolt szándéka lehetett, hogy így még szembetűnőbb legyen a két jellem közötti kontraszt. Történetírónk mindvégig azt a benyomást keltette, hogy Lysandros az *imitatio Lycurgi* szellemében cselekszik, ugyanazokat az állomásokat járja be. Ellenben a spártai *naumarchos* érdekei más diktálnak. Az egyén és közösség érdekei feszülnek egymásnak, pontosabban a lykurgosi szigorú *politeia* és a személyes érdekek ellentéte. Tekintsük át ezeket a pontokat.

Lysandros valódi céljait jól megvilágítja a spártai *politeiáról* meggyőző érvekkel és körmönfontan (πιθανῶς καὶ πανούργως) megírt beszéde (περὶ τῆς πολιτείας λόγος).¹¹⁰ Ephoros szerint Pausaniashoz hasonlóan Lysandros a lykurgosi *politeia* tanait semmibe vette, uralkodói dinasztiáit megtagadta. Legáhítottabb vágya volt, hogy kikövesse magának a királyi címhez vezető utat: ὥς χρῆ τῶν Εὐρυπλωντιδῶν καὶ Ἀγιάδων τὴν βασιλείαν ἀφελόμενους εἰς μέσον θεῖναι καὶ ποιεῖσθαι τὴν αἵρεσιν ἐκ τῶν ἀρίστων, (...).¹¹¹

Diodóros beszámolója ezen a ponton nem segít, ugyanis a szicíliai történetíró eltér a Plutarchos által megőrzött hagyománytól. Ahogyan arra már utaltunk, a töredékekkel szemben Diodóros Spárta bukását nem Lysandroshoz köti, igaz ugyan, hogy tud hatalomátvételi szándékáról,¹¹² de neve ebben az összefüggésben nem kerül elő.¹¹³

A hadvezér tervének kivitelezéséhez jól tudja, szükség lesz az új *politeia* isteni jóváhagyására is. Ennek érdekében az ókori világ legismertebb jósdáit keresi fel.¹¹⁴ Semmit sem bíz a véletlenre, olyannyira, hogy az isteni legitimációért cserébe a megvesztegetés eszközétől sem riad vissza:¹¹⁵ Ἐφορος μὲν οὖν φησιν αὐτὸν (sc. Λύσανδρον), ὥς τὴν τε Πυθίαν ἐπιχειρήσας διαφθεῖραι καὶ τὰς Δωδωνίδας αὐτοῖς ἀναπεύθων διὰ Φερεκλέους (?)

¹⁰⁸ Jó összefoglalás Lysandroshoz: SMITH (1948: 145–156); PRENTICE (1934: 37–42).

¹⁰⁹ Plu. *Lys.* 2,1 vö. FGRHist 70 F 15 apud St. Byz. s. v. Δυνάμεις.

¹¹⁰ Diodóros Sikeliótés is tud a hadvezér halála után előkerült dokumentumról, de részletesen nem tér ki rá (D. S. 14,13,8).

¹¹¹ FGRHist 70 F 207 apud Plu. *Lys.* 30,3–5.

¹¹² D. S. 14,13,1–8.

¹¹³ D. S. 15,33,3.

¹¹⁴ WICKERSHAM (1994: 148–149).

¹¹⁵ BLANKENSHIP (2009: 45).

Az egyén szerepe a kyméi Ephoros világtörténeti munkájában

ἀπέτυχεν, εἰς Ἀμμωνος ἀναβῆναι καὶ διαλέγεσθαι τοῖς προφήταις πολὺ χρυσίον διδόντα· (...)¹¹⁶

Lysandros a pénz hatalmának bűvkörében megkísérel arany- és ezüstpénzt is behozni Spártába. A gazdagsággal együtt járó *tryphé* veszélyezteti a *politeia* jólétéből eredő *homonoíát* és az *andreiát*. Athénnaal szemben folytatott háborúja során Lysandros úgy érzi, hogy saját jólétét is megalapozhatja. Gylikpos személye közvetlenül jó alkalmat teremt erre. Lysandros megparancsolja neki, hogy vigye a pénzt Athénból Spártába. Gylikpos valószínűsíthető megvesztegetésével Lysandros jelentős vagyronra tesz szert. Mindemögött ama szándéka is húzódhat, hogy értékálló arany- és ezüstpénz bevezetését kísérelje meg Spártában.¹¹⁷ Csakhogy Apolló óva int a pénz szeretetétől. A benne rejlő veszélyekre és az állam jólétét veszélyeztető következményeire Lykurgost egykor Delphoiból érkező jóslat is figyelmeztette:

Ὅτι ὁ αὐτὸς Λυκοῦργος ἤνεγκε χρησμὸν ἐκ Δελφῶν περὶ τῆς φιλαργυρίας τὸν ἐν παροιμίας μέρει μνημονευόμενον,

ἀ φιλοχρηματία Σπάρταν ὀλεῖ, ἄλλο δὲ οὐδέν. (...) ¹¹⁸

Spártában így nem is csoda, ha Lysandros terve valódi félelmet vált ki.¹¹⁹ A reakciókat alant olvashatjuk (FGRHIST 70 F 205 apud Plu. *Lys.* 17,1–2):

(...) οἱ δὲ φρονιμῶτατοι τῶν Σπαρτατῶν οὐχ ἤκιστα καὶ διὰ τοῦτο τὴν τοῦ νομίματος ἰσχὺν φοβηθέντες (...) τὸν τε Λύσανδρον ἐλοιδοροῦν καὶ διεμαρτύραντο τοῖς ἐφόροις ἀποδιοπομπεῖσθαι πᾶν τὸ ἀργύριον καὶ τὸ χρυσίον ὥσπερ κῆρας ἐπαγωγίμους· οἱ δὲ προὔθεσαν γνώμην. καὶ Θεόπομπος (115 F 332) μὲν φησι Σκιραφίδαν, Ἐφορος δὲ Φλογίδαν εἶναι τὸν ἀποφηνάμενον, ὥς οὐ χρὴ προσδέχεσθαι νόμισμα χρυσοῦν καὶ ἀργυροῦν εἰς τὴν πόλιν, ἀλλὰ χρῆσθαι τῷ πατρίῳ (...)

Bocsássuk előre a fejezet összegzését. Spárta vezetői hatalmának vázlatos áttekintésével kimutattuk, hogy Ephoros meghatározott etikai fogalmak mentén haladt beszámolójában. Az egyén-*politeia-hégemonia* kapcsolatrendszer valóban nyomon követhető. A lykurgosi rendszer létjogosultsága úgy tűnik, több ízben megkérdőjeleződött. Ez nem csupán a 4. század elejére igaz, jelei már a száműzött Pausaniasnál megmutatkozhattak. Ezeket Ephoros nem hagyja szó nélkül, s meglehet, hogy Lykurgos alakját éppen e hagyományokkal szemben igyekezett megerősíteni.¹²⁰

Természetesen Lysandros közvetlenül nem okolható a Leuktránál történt katonai kudarc miatt. Ephoros visszatekintésében sokkal korábbról kezdte az okok keresését. Történetírónk a spártai állam és az egyén Lykurgos által megteremtett harmonikus kapcsolatában látta a sikertörténet kulcsát. Bukását nem másban, mint a *politeia* természetének megváltozásában határozta meg. Diodóros és a FGRHIST 70 F 189-es töredék alapján már Pausanias neve is felmerül, de a Plutarchos által megőrzött töredékek egyértelműen Lysandroshoz vezetnek. Vajon Ephoros valamiféle fokozatokban

¹¹⁶ FGRHIST 70 F 206 apud Plu. *Lys.* 25,2–4 vö. D. S. 14,13,4–5.

¹¹⁷ Pénz bevezetéséről még: D. S. 14,10,1.

¹¹⁸ D. S. 7,12,5.

¹¹⁹ Erről bővebben: PARKER (2013: KOMM. F 205)

¹²⁰ WICKERSHAM (1994: 148–149)

gondolkozott a spártai vezetés elvesztéséről? A problémakört kis időre hagyjuk függőben, a későbbiekben még visszatérünk rá.

Ephoros történeti szereplőivel nemrégiben Blankenship foglalkozott doktori dolgozatában. Munkáját mi is haszonnal forgattuk, hiszen a kutató is azt kívánta bizonyítani, hogy az egyén az ephorosi világtörténetben kiemelkedő helyet foglal el. De nem haszontalan, ha dolgozatával kapcsolatos módszertani észrevételeinket itt és most megteesszük.

Először is, a kutató nem indokolta meg, miért éppen a *Historiai* ezen történeti szereplőire (ti. Lykurgosra, Minósra és Rhadamantysra, Lysandrosra, Epameinondasra) esett a választása. E nélkül Blankenship arcképcsarnoka az esetlegesség látszatát kelti. Másrészt, a kutató vizsgálati módszertana nem terjedt tovább annál, hogy a felsorolt történeti szereplőkről szóló Ephoros-*fragmentum*okat és a történetírói hagyományt ütköztetve nyomatékosítsa a kyméi történetíró teljesen más típusú jellemábrázolását. Bár tény, kiindulópontja a töredékes hagyomány volt. Vizsgálataiban nem tért ki Ephoros történeti szereplőinek egymással és a *hégemoniával* feltárható kapcsolataira sem. Holott már maga is figyelte arra, hogy a spártai *hégemonia* két szereplője, Lykurgos és Lysandros párba állítható egymással.

A kutató Athén történeti szereplőit szinte teljesen mellőzte dolgozatából. Egyedül Periklész kerül szóba disszertációjának bevezetőjében, de nem másért, mint hogy a kérdést felvesse.¹²¹

A következő oldalakon ezen a vonalon indulunk tovább, és Athén politikusait állítjuk vizsgálódásaink középpontjába. Az ephorosi koncepcióból kiindulva először is azokat a kereteket kell biztosítanunk, melyek között az athéni politikusok bizonyos etikai elveknek megfelelően az események mozgatórugóivá válhatnak. Az első feladatunk, hogy megrajzoljuk az athéni *hégemonia* szóba jöhető határait.

III.

Blankenship talán joggal nem foglalkozott részletesen az Athén történelmében szerepet játszó politikus-portrékkal. A korábban idézett FGRHist 70 F 118-as *fragmentum* (apud Str. 8,5,5) alapján azt kell feltételeznünk, hogy Ephoros nem taglalta az athéni *hégemonia* történetét. Holott a Schwarz-féle listában számos athéni szereplő neve felmerült.

A töredéket eddig csak Lykurgos kapcsán idéztük. Ám Strabón – Ephorosra hivatkozva – katalógusszerűen felsorolja, hogy a görög *oikumené* vezető nagyhatalma tengeren és szárazföldön (καὶ γῆς καὶ θαλάττης) először Spárta, melynek uralma a Lykurgostól egészen 371-ig tart, majd Thébai és esetleg Makedónia is vezető szerephez jut. A töredék sehol sem említi Athént, ami arra enged következtetni, hogy szerzőnk teljes egészében átsiklik az 5. századi athéni *hégemonia* tárgyalása felett.¹²²

¹²¹ BLANKENSHIP (2009: 45)

¹²² WICKERSHAM (1994: 122).

Az egyén szerepe a kyméi Ephoros világtörténeti munkájában

(...) ἐπεὶ δ' οὖν Λυκούργῳ τὴν πολιτείαν ἐπέτρεψαν, τοσοῦτον ὑπερεβάλλοντο τοὺς ἄλλους, ὥστε μόνοι τῶν Ἑλλήνων καὶ γῆς καὶ θαλάττης ἐπῆρξαν, διετέλεσαν τε ἄρχοντες τῶν Ἑλληνῶν, ἕως ἀφείλοντο αὐτοὺς τὴν ἡγεμονίαν Θηβαῖοι, καὶ μετ' ἐκείνους εὐθὺς Μακεδόνες (...)

Jogosan tehetjük fel a kérdést, vajon miért fosztotta meg Ephoros Athént vezetői hatalmától? Ha Ephoros nem rögzítette az athéni *hégemoniát*, akkor arra nyomós oka van. A hibát másrésztől a közvetett hagyomány felületességében kereshetjük, ami nem közvetítette pontosan Ephoros gondolatait.¹²³ A következőkben ennek eredünk utána, és az utóbbi megállapítás mellett igyekszünk érvelni.

A strabóni töredék spártai *hégemoniával* kapcsolatos megállapítása már önmagában is szokatlan. A görög történetírói hagyományban a peloponnésosi háborúig nincs adatunk egy Hellas feletti spártai uralomról. Az igaz, hogy a perzsa háború idején rövid ideig vezetői szerepkörre tesz szert, ami némiképp a töredékben foglaltak mellett szól, de hosszú időszakot átívelő vezetői pozícióról nem beszélhetünk. Hasonlóan problematikus Spárta tengeri uralmáról beszélni.¹²⁴ Thukydides ezt szintén nem támogatja, sőt mi több, mindvégig csak Athén tengeri hatalmának igazolására összpontosít.

Athén hatalmi pozíciójától való megfosztásáról a korabeli 4. századi szerzők útbaigazíthatnak. Aristotelés *Rhétorikájában* találó szójátékkal mutatott rá az *arché* jelentésének kétértelműségére. A szöveghely jól tükrözi, miképpen gondolkozott a 4. századi Athén az 5. századi *hégemoniáról*: (...) Ἀθηναίοις τὴν τῆς θαλάττης ἀρχὴν μὴ ἀρχὴν εἶναι τῶν κακῶν· ὄνασθαι γάρ. ἢ ὥσπερ Ἰσοκράτης τὴν ἀρχὴν τῇ πόλει ἀρχὴν εἶναι τῶν κακῶν.¹²⁵

Chambers részletekben gazdag elemzése rámutatott, hogy a korabeli irodalomban az athéni uralomról kialakult kép szerfelett hullámmzó volt. Az elitélő és idealizált leírások a jellemzőek Isokratéstől kezdve Xenophónon át Aristotelésig.¹²⁶ Az elemzett szövegekben

¹²³ WICKERSHAM (1994: 169).

¹²⁴ WICKERSHAM (1994: 122–123).

¹²⁵ Arist. *Rh.* 3,11,7 (1412b).

¹²⁶ CHAMBERS által elemzett szövegrészletek azt sugallják, hogy ez a hullámmzó megítélés a 4. század politikai eseménysorától függve változott, jócskán túlmutatva az egyszerű politikai szimpátián. Az idealizált Athén képe a 4. század elején még tartja magát. Ekkor ugyanis ismét felcsillan az athéni hatalom feléledésének a reménye a második athéni konföderáció megalakulásával (378). Jól érzékelteti ezt Isokratés, aki 380-ban megírt *Panegyrikosában* Athénnek ismét bizalmat szavazna és a várost a perzsák elleni nagy hellén koalíció vezetőjének bízna meg. *Panegyrikosában* az ősi Athén erényeivel kezdi: Καίτοι χρὴ τοὺς εὐλόγως μέγα φρονοῦντας καὶ περὶ τῆς ἡγεμονίας δικαίως ἀμφισβητοῦντας καὶ τῶν πατρίων πολλακίς μεμνημένους (...) (Isoc. *Panegyricus* 25,3–5). Athént ezek teszik alkalmassá a *hégemonia* birtoklására: τοιαύτην τὴν ἀρχὴν τοῦ γένους ἔχοντας μεμνημένους (...) (Isoc. *Panegyricus* 25,5–6). Ugyanebben a művében Athén 5. századi uralmát mintegy kronosi aranykorkért festi le (Isoc. *Panath.* 100–105; 107). Egy-két gondolat kiemelésével érzékeltessük ezt: Athén a hellének beleegyezésével állt a *hégemonia* élén, egyetértésben támogatták a demokráciát, szövetségeseivel egyenlő félként bánt. A realisabb és sokkal kritikusabb kép a szövetség háború idején jelenik meg, amikor legfőbb szövetségesei elfordulnak Athéntől, amely a szövetség felbomlását eredményezi. Ezzel egy időben az athéni

viszont szó sem esik arról, hogy megkérdőjelezték volna az athéni *hégemonia* létét, azt csupán minőségében értékelték. Már önmagában bizonyíték erejű, hogy a 4. században élt Ephoros nem térhetett el ettől.

Nem elhanyagolható annak a szempontnak a figyelembe vétele sem, hogy történetírónk mennyire elfogult a forrásaival. Szem előtt tartandó, hogy a kyméi történetíró korántsem a tacitusi *sine ira et studio*-elv érvényesítésére törekedett.¹²⁷ Ez alól Athén sem kivétel. A szakirodalom szerint Ephoros Isokratés tanítványaként Athén elkötelezett híve volt, meg lehet, maga a város is meghatározó állomás volt életében.¹²⁸ Ez nem pusztán politikai elfogultság, inkább egyfajta tisztelet Hellas kulturális és művészeti központja iránt.¹²⁹

A töredékes hagyomány¹³⁰ mellett Diodóros Sikeliótés is támogatja elméletünket. A szicíliai historikus a 11–13. könyvben a 480–404 közötti görög történéseket jegyezte le. Ephoros beszámolója minden bizonnyal ott van e sorok mögött, s igen termékeny példatárát adja kezünkbe Athén irányában érzett részrehajlását illetően. Kritikai észrevétel szinte alig akad.¹³¹ Ez Spártára nem mondható el.¹³²

A 12. könyv elején egy magasztos hangvételű betétet találunk, amely számot ad Athén kulturális fölényéből eredő sikereiről:

„Ugyanis ettől fogva ötven éven át Hellas nagy előrelépést tett a boldogság felé. Ebben az időben a jólét gyarapította a művészeteket és a legnagyobb művészekről megemlékeztek, akik között ott van Pheidias, a szobrász. Hasonlóképpen a nevelésben is fejlődés történt. Az egész görögség nagy becsben tartotta a filozófiát és *rhétorikát*, de kiváltképp igaz ez az athéniakra. A filozófusok közül Sókratésről, Platónról, Aristotelésről, a szónokok közül Periklésről, Isokratésről és tanítványairól emlékezünk meg. Hasonlóan említésre méltóak azok a férfiak, akik hadvezéri tudásuk miatt váltak ismerté: Miltiadés, Themistoklés, Aristeidés, Kimón, Myrónidés és sokan mások, akikről hosszasan lehetne írni. Tehát leginkább az athéniak jutottak előbbre a hírnevükkel és a bátorságukkal, nevük ismertté vált szinte az egész lakott világon. Odáig nőtt a hatalmuk, hogy lakedaimóniak és a peloponnésosiak nélkül saját erőből győzték le a tengeren és szárazföldön a nagy perzsa

szónoknak is megváltozik a véleménye. Isokratés 356-ra datálható 9. levelében Spártát jelölte ki a vezetésre, majd 346–338 között már Makedónia bírja a bizalmát. Az *Archadamos*-ban az 5. századi athéniakat, mint *δεσπότες* jellemzi (42–43), akik hatalmukat politikájuk önkényessége miatt veszítették el. A *Béke* című beszédében az athéni uralom egyenértékű a *tyrannisszal*, *pleonexiá*ként aposztrofálja a városállam politikáját (83,92). A 4. század második felében marad az alapvetően kritikus kép, de kezdenek visszaszivárogni az idealizált elemek. Ezt a tendenciát mutatja Isokratés *Panathénaikos* beszéde is CHAMBERS (1975: 177–191); WICKERSHAM (1994: 137).

¹²⁷ Ephoros részrehajlását részletesen elemzi: BARBER (1935: 84–105); Kymével kapcsolatban: SAMUEL (1968: 375–388).

¹²⁸ BARBER (1935: 88).

¹²⁹ STYLIANOU (1998: 115).

¹³⁰ FGRHist 70 F 31b apud Str. 9,3, 11–12; F 63 apud St. Byz. s. v. Πάρος ; F 189 apud Plu. *De Herod. mal.* 5 p. 855 F; F 198 apud St. Byz. s. v. Βούδορον.

¹³¹ D. S. 11, 70, 1–4; 12, 75, 2,4; 13,102,5;15, 23,4; 15,29,8.

¹³² L. részletes példákkal: STYLIANOU (1998: 115–117).

Az egyén szerepe a kyméi Ephoros világtörténeti munkájában

haderőt, ily módon szegényítették meg a perzsák messze földön híres uralmát és a megegyezés alapján kénytelenek voltak felszabadítani Ázsia minden városát.”¹³³

A szöveghely igen tanulságos. A bevezető szavak a *Pentékontaetia* időszakának értékelését ígérik. Mégsem ezt kapjuk. Rögtön szemet szúr, hogy a történetíró által felsorakoztatott szereplők jócskán szétfeszítik a 479–431 közötti időszak kereteit. A pontatlan adatkezelésre két magyarázat kínálkozik. Az egyik szerint a kései 5. századi és kora 4. századi szereplők egy későbbi interpoláció révén kerültek a diodórosi szövegbe, így a betoldott szöveg íróját terheli a felelősség, amiért nem volt tisztában a szereplők pontos datálásával.¹³⁴

Diodóros pontatlanságában más tényező is szerepet játszhatott. A történetíró kapcsán köztudott, hogy nem stílusával és pontosságával vívta ki az utókor tiszteletét, hanem az általa áthagyományozott – máshonnan alig ismert – történeti munkák miatt. Diodóros ugyanis, mint a legtöbb ókori történetíró, gyakran csak az emlékezetére hagyatkozott, az eredeti elbeszélést rövidítette, kivonatolta. Itt is erről van szó, túlzottan összesűríthette az általa felhasznált beszámolót, nem figyelve azok kronológiai részleteire. De bárhogyan is, Athén dicsőítése nyilvánvaló. Eközben nyomatékosítanunk sem árt, Diodóros 12. könyvében járunk, amely a kutatások szerint Ephoros munkája alapján készül(hetett).

Jól látszik, Athén vezetői pozíciója vitathatatlan, presztízst egyértelműen a Xerxés ellen vívott háború alapozta meg. Hogy Ephoros beszámolója ihlette valóban e sorokat? Az a meglátásunk, hogy a *paideia*-eszme szerepének kiemelése ezt erősítheti meg. A *paideia* vonalán elindulva a filozófia és a szónoklattan sajátosan Athénhoz köthető diszciplínák, erre utal Diodóros. Ezek kulcsfontosságúak az athéni *politeia* felemelkedésében is. Lássuk, miképpen.

Isokratés részletesen kifejti a *philosophia-paideia-logos* Athénhoz fűződő kapcsolatát.¹³⁵ Az athéni szónok a filozófia a városra és közösségre tett jótékony hatásairól beszél:

ἡ πάντα ταῦτα συνεξεῖρε καὶ συγκατεσκεύασεν καὶ πρὸς τε τὰς πράξεις ἡμᾶς ἐπαίδευσεν καὶ πρὸς ἀλλήλους ἐπράυνε καὶ τῶν συμφορῶν τὰς τε δι' ἀμαθίαν καὶ τὰς

¹³³ ἀπὸ τούτων γὰρ τῶν χρόνων ἐπὶ ἑτῇ πεντήκοντα πολλὴν ἐπίδοσιν ἔλαβεν ἡ Ἑλλὰς πρὸς τὴν εὐδαιμονίαν. ἐν τούτοις γὰρ τοῖς χρόνοις αἱ τε τέχναι διὰ τὴν εὐπορίαν ἠϋξήθησαν, καὶ τότε μέγιστοι μνημονεύονται τεχνῖται γεγονέναι, ὧν ἔστι Φειδίας ὁ ἀγαλαματοποιός· ὁμοίως δὲ καὶ τὰ κατὰ τὴν παιδείαν ἐπὶ πολὺ προέβη, καὶ φιλοσοφία προετιμήθη καὶ ῥητορικὴ παρὰ πᾶσι μὲν Ἕλλησι, μάλιστα δὲ Ἀθηναίοις. φιλόσοφοι μὲν γὰρ οἱ περὶ τὸν Σωκράτη καὶ Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλην, ῥήτορες δὲ Περικλῆς καὶ Ἰσοκράτης καὶ οἱ τούτου μαθηταί· ὁμοίως δὲ καὶ ἄνδρες ἐπὶ στρατηγίᾳ διαβεβοημένοι, Μιλτιάδης, Θεμιστοκλῆς, Ἀριστείδης, Κίμων, Μυρωνίδης καὶ ἕτεροι πλείονες, περὶ ὧν μακρὸν ἂν εἴη γράφειν. μάλιστα δὲ Ἀθηναῖοι τῇ τε δόξῃ καὶ ἀνδρείᾳ προκόψαντες διωρομάσθησαν καθ' ὅλην σχεδὸν τὴν οἰκουμένην· ἐπὶ τοσοῦτο γὰρ τὴν ἡγεμονίαν ἠϋξησαν, ὥστε ἄνευ Λακεδαιμονίων καὶ Πελοποννησίων ἰδίᾳ μεγάλας δυνάμεις Περσικὰς καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν κατηγωνίσαντο, καὶ τὴν περιβόητον Περσῶν ἡγεμονίαν ἐπὶ τοσοῦτον ἐταπείνωσαν, ὥστε ἀναγκάσαι πάσας τὰς κατὰ τὴν Ἀσίαν πόλεις ἐλευθερῶσαι κατὰ συνθήκας (D.S. 12,1,4,1–12,2,1).

¹³⁴ GREEN (2010: 94. 3 jz.).

¹³⁵ WICKERSHAM (1994: 139).

ἐξ ἀνάγκης γιγνομένης διεῖλεν καὶ τὰς μὲν φυλάξασθαι, τὰς δὲ καλῶς ἐνεργεῖν ἐδίδαξεν, (...) ¹³⁶

A bölcselet megszületése Athénhoz köthető: Φιλοσοφίαν (...) ἡ πόλις ἡμῶν κατέδειξεν, ¹³⁷ de a szónok rögtön hozzá teszi, hogy a város éppúgy a *logos*t is nagy becsben tartotta. Ezek ismeretére minden ember vágyakozva és irigykedve tekint. ¹³⁸ A szépen és művészien megkomponált beszéd azonban kevesek kiváltsága. Ez az alkotás (ἔργον) csak egy helyesen gondolkodó elméé lehet: ἀλλὰ ψυχῆς εὖ φρονούσης ἔργον ὄντας. ¹³⁹ Az ékesszólás birtokosai befolyásosak a saját városukban (ἐν ταῖς αὐτῶν δυναμένους), sőt más városállamok által is megbecsültek (ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἐντίμους ὄντας). ¹⁴⁰ Athén éppen ezért egész Hellas iskolájává vált: ὥσθ' οἱ ταύτης μαθηταὶ τῶν ἄλλων διδάσκαλοι γεγόνασιν (...). ¹⁴¹

Összegezve, Isokratés *Panegyrikos*ában kulturális kiválóságai miatt is alkalmasnak tartotta Athént a vezetői szerepre. Ahogyan Spárta esetében, Ephoros akár a *paideia*-fogalom köré is szervezhette Athén uralmát, kiemelve a *logos* és *philosophia* eszméit, mint Athén lényegi meghatározóit. Azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Diodóros fentebb idézett athéni értékelése Ephoros *paideia*-felfogásának nyomait viseli magán – ezt Isokratésszel is igazolni tudjuk.

A továbbiakban a *hégemonia* megalapozójának személyére próbálunk fényt deríteni. A *logos* meggyőző erejének kiemelése egyértelműen az athéni demokrácia színtereit idézi fel bennünk. Ily módon a *hégemonia* megteremtését a Xerxés elleni háború politikusaihoz kell kötnünk, ami a szicíliai történetíró 11. könyvéhez vezet vissza.

Idézzük fel a Schwartz által felállított politikus-portrékat. A lista alapján láthatóan bőven akad választék: a 11. könyvben az athéni politikus-hadvezérek, Aristeidés, Themistoklés, Myrónidés a főszereplők, s a történetíró mindegyiküket pozitívan értékeli. Aristeidésszel összehasonlítva (ἐκ παραθέσεως) kerül elő a korábban már emlegetett plataiai győztes, Pausanias is (11, 44–47). Mindez beleágyazva Themistoklés tetteinek a tárgyalásába. Először Aristeidésnél célszerű kezdenünk.

Diodóros beszámolójában Aristeidés az ephorosi *homiliát* és *homoiániát* sugározza: ἡ Ἀριστείδου στρατηγία παρὰ τοῖς συμμαχοῖς θεωρουμένη, καὶ διὰ τὴν εἰς τοὺς ὑποτεταγμένους ὁμιλίαν καὶ τὰς ἄλλας ἀρετάς (...). ¹⁴² A szövetségesek Aristeidést csodálva és mindenben készségesen engedelmeskedve neki elérték, hogy harc nélkül kapja meg a tenger feletti uralmat. ¹⁴³ Feddhetetlenségéért az „Igazságos” (δίκαιος) melléknévvel

¹³⁶ Isoc. *Panegyricus* 47,1–5.

¹³⁷ Isoc. *Panegyricus* 47,1;5–6.

¹³⁸ Isoc. *Panegyricus* 47, 6–7. Vö. A *logos* erejéről és funkciójáról: Isoc. *Nicocles* 3, 5–9; Isoc. *Antidosis* 15,273; Xen. *Mem.* 4,3.

¹³⁹ Isoc. *Panegyricus* 48,7–9.

¹⁴⁰ Isoc. *Panath.* 49,7–9.

¹⁴¹ Isoc. *Panath.* 50,3–4.

¹⁴² D. S. 11, 46,4,4–7.

¹⁴³ Ἀριστείδην δὲ θαυμάζοντες καὶ πάντα προθύμως ὑπακούοντες ἐποίησαν χωρὶς κινδύνου παραλαβεῖν τὴν κατὰ θάλατταν ἀρχήν. D. S. 11,46,5,3–5.

Az egyén szerepe a kyméi Ephoros világtörténeti munkájában

is illették.¹⁴⁴ Aristeidésnek mindezek mellett kulcsfontosságú szerepe volt a délosi szövetség megalapításában. Felismerte a kedvező alkalmat, hogy a Xerxés elleni háborúban Spárta vezető szerepét – Pausanias árulása miatt – Athén vegye át. Diodóros beszámol, hogy Aristeidés gyűlést tartott szövetségeseivel. A gyűlésen megállapodtak, hogy Délos szigetét jelölik ki közös kincstárunknak, ahová elhelyezték minden összegyűjtött pénzüket. Ha egy háború újra a küszöbön állna, amelyet gyaníthatóan a perzsák kezdeményeznek majd, adót fognak kivetni erejükhez mérten minden városállamra.¹⁴⁵

Az összehasonlításból más is következik. Egyértelműen a *translatio imperii* képzetére utal a következő mondat. A hatalom Spárta kezéből Pausanias vétkei (*kakia*) miatt átszúszik Athén kezébe, ami Aristeidés kiválóságának (*areté*) érdeme:

ὕφ' ἔνα δὲ καὶ τὸν αὐτὸν καιρὸν ἢ μὲν τοῦ Πανσανίου κακία τῆς κατὰ θάλατταν ἡγεμονίας ἐστέρησε τοὺς πολίτας, ἢ Ἀριστείδου δὲ κατὰ πᾶν ἀρετὴ τὰς Ἀθήνας τὴν οὐκ οὖσαν στρατηγίαν ἐποίησε κτήσασθαι.¹⁴⁶

Nem vitás, Athén hatalomra jutását Aristeidés indította útnak. Az etikai irányelvek a meghatározóak. A hatalom birtoklását és elvesztését az *aretai* és a *kakia* döntik el. Csakhogy Aristeidés kapcsán csupán Diodórosra támaszkodhatunk, Ephoros *corp*usában nem maradt fenn töredék Aristeidés tetteiről.

A kérdés már csak az, hogy egyedül neki tulajdonítható-e ez a kezdeményezés. Nem mehetünk el a beszámoló elrendezése mellett, ami a thyukydidési híres első könyvbeli kitérőt juttatja az eszünkbe. Izgalmas a kérdésfelvetés, hogy e *dispositio* kinek az érdeme? Diodórosé vagy esetleg már Ephorosé? Az az érzésünk, hogy Aristeidés *virtusa* csak a nagy rivális, Themistoklés sikerei kapcsán kerül az elbeszélés sodrásába. A továbbiakban az ő személyét vizsgáljuk.

A FGRHIST 70 F 191-es sorszámmal ellátott, Oxyrhynchos homokjából előkerült papirusztöredék (*P. Oxy.* 1610) érdekes adalékokkal szolgál a *Pentékontaetia* időszakáról.¹⁴⁷ A töredék szerzője mind a mai napig nem tisztázott. Ennek ellenére megfogalmazódtak és tartják magukat az olyan felvetések is, hogy a papiruszon található elbeszélés a kyméi Ephoros *Historiai*ából származik vagy egy ismeretlen szerző *epitoméja* e műből.¹⁴⁸ A vita eldöntésére nem vállalkozhatunk itt és most. Mindenesetre tény, hogy Jacoby is feldolgozta a töredéket.

¹⁴⁴ D. S. 11,47,2,5–6.

¹⁴⁵ εὐθὺς οὖν ὁ μὲν Ἀριστείδης συνεβούλευε τοῖς συμμάχοις ἅπασιν κοινὴν ἄγουσι σύνοδον ἀποδείξει [τὴν] Δῆλον κοινὸν ταμειῖον, καὶ τὰ χρήματα πάντα τὰ συναγόμενα εἰς ταύτην κατατίθεσθαι, πρὸς δὲ τὸν ἀπὸ τῶν Περσῶν ὑποπτευόμενον πόλεμον τάξει φόρον ταῖς πόλεσι πᾶσαις κατὰ δύναμιν, (...) D. S. 11,47,1,1–5.

¹⁴⁶ D. S. 11,47,3,1–5.

¹⁴⁷ Az egész töredékhez I. JUHÁSZ (2008: 26–39).

¹⁴⁸ A töredék szerzőségéhez: GRENDEL-HUNT (1919: 98–127); AFRICA (1962: 86–89); RUBINCAM (1976: 357–366); WICKERSHAM (1994: 120–122); PARKER (2013: KOMM. F 191).

A töredékeket publikáló Grenfell és Hunt Ephoros szerzősége mellett érvelt. A *fragmentumok* helyreállításához Diodóros Sikeliótés 11. könyvének egyes fejezeteit hívták segítségül. Az vitathatatlan, hogy a Diodóros és a papirusztöredék közötti szoros kapcsolat viszonylag jól látható, kimutathatóak szó szerinti egyezések.¹⁴⁹ Nézzük a dolgozatunk szempontjából idevágó frg. 1+3–5. töredékeket:

frg. 1:].ὰν κ[.... |]ι ποτε
τ.[.. |].την ` .τ[.... |]νι.[..ἀνα] | γ[κ]αῖόν [ἐ]στιν [.....] | εἰ[ς] τὰ
τότε π[ερὶ τοῦ] | Θεμιστοκλέο[υς. λέ]γουσι δ' οἱ μὲν ὅ[τι ὑπέ] | μνησεν αὐτ.[ὸν ὦν] |
περί τε τῆς ν[αυμα] | χίας γ[εφύρας] | προ]ήγγειλε· π[ερὶ μὲν | τῇ]σ. ναυ-
μαχ[ίας ... | ..].α.[.....

frg. 3:].ε[...ω[...].ἐκ[εἶνον] | μ.ἐν ὑπὸ τῆς πόλε[ως] | ἡττ[η]μασμένον, τ[ῆν] | δὲ πόλιν
διὰ τ[ὰς] ε[κ]είνου πράξει[ι]ς τῆς μεγίστης τιμῆς ὑπὸ | τῶν Ἑλλήνων ἀξι[ω]θεῖσαν·
ἢ μεγάλην | [ἡγεμονί]αν (?) οἶον τ..

frg. 4 – 5: σο]φ[ωτάτην καὶ] | [δικαι]οτά[την] (?) ... |]τα[τ]η[ν] κ[αὶ] | χαλεπ[ω]-
τάτην [γενο]μένην πρὸς ἐκεῖνον. | οἱ δ' ὑ[πο]λαμβάνου[σιν] | ὅτι εἰ[πε]ρ ἐβουλή[θη] |
ἐκδο]ῦναι (?) τῇ[ν] ἡγε[μονί]αν ἀπα[....

Az első *fragmentum*ból alig olvasható ki valami, de tisztán kivehető Themistoklés neve. A töredékek közül ez a legkérdésesebb, ez az egy nem mutat egyezéseket Diodórosszal.¹⁵⁰ A harmadik *fragmentum*ban a szerző megjegyzi: „ő nem volt tisztelt a város által, de éppen az ő tettei miatt érdemelte ki a hellének nagy becsülését, amely nagyhatalmat (...)” Esetleg az athéni Themistoklés tette Athént vezető nagyhatalommá (ἡγεμονί[αν]), ezért a hellének nagy megbecsülését (τῆς μεγίστης τιμῆς) is kívánta?

A négyes és ötös töredék vélhetően már Themistoklés száműzetésének körülményeit tárgyalja. Themistoklés hiába tett annyi jót városával, az mégis elárulta: „a legbölcsebb és a legigazságosabb volt, ez a város lett... leg... és legveszélyesebb a számára. Mások azonban azt gondolják, hogy ha szándékában állt volna a hatalmat rábízni.”

Láthatjuk, az oxyrynchosi papirusz az athéni *hégemonia* kezdeteit/meglétét valószínűleg Themistoklésszel kapcsolja össze. Ez szintén egy merőben új megközelítés. Sem Hérodotos, sem Thukydides *expressis verbis* nem támasztja alá ezt az elképzelést, habár az athéni történetírónál a hadvezér által kezdeményezett flottaépítés vagy az Athén valódi *dynamis*át megtestesítő hajóhad leírása a peloponnésosi háború történetének többször hangoztatott *locus classicus*-ai közé tartozik.¹⁵¹

¹⁴⁹ WICKERSHAM (1994: 121).

¹⁵⁰ Talán a perzsa nagykirály és Themistoklés levelezéséről szólhat a töredék? vö. Th. 1,137. Az első *fragmentum*hoz l. PARKER (2013: KOMM.F 191).

¹⁵¹ Az athéni történetíró az athéniaiak szájába adva a *hégemoniára* való alkalmasságukat tárja fel az olvasó előtt (1,73–75). Az athéniaiak a hatalmat erkölcsi és mentális tulajdonságaikkal képesek megszerezni. A vezetőik intelligenciája, az athéni nép bátorsága, veszéllyel szembeni vállalásaik jutatják őket hatalmi pozícióba, melyet a *xynesis*, *gnómé*, *prothymia*, *tolmé*

Az egyén szerepe a kyméi Ephoros világtörténeti munkájában

A papirusztöredék viszont Diodóros mondatával cseng össze, mely szerint Themistoklés már a perzsa háborúk idején megfosztotta a spártaiakat az Eurybiados vezényelt tengeri hatalomtól:

τίς γὰρ ἕτερος, τῆς Σπάρτης πλέον ἰσχυούσης καὶ τοῦ ναυτικοῦ τὴν ἡγεμονίαν ἔχοντος Εὐρυβιάδου τοῦ Σπαρτιάτου, ταῖς ἰδίαις πράξεσιν ἀφείλετο τῆς Σπάρτης ταύτην τὴν δόξαν;¹⁵²

Aristeidészhez hasonlóan Ephoros/Diodóros most a salamisi győztes kapcsán beszél a hatalom átruházódásáról. De hogy példánk ne tűnjék egyedinek, érdemes még egy-két gondolatot kiragadnunk.

A szicíliai történetíró a 11. könyv 41. fejezetétől Themistoklés érdemeire koncentrál. Rögtön bevezetésekor a hadvezér erőnyeit dicséri, melyeket az egész görögség elismer: ἐπὶ δὲ τούτων Θεμιστοκλῆς διὰ τὴν στατηγίαν καὶ ἀγχίνοιαν ἀποδοχῆς ἔτυχεν οὐ μόνον παρὰ τοῖς πολίταις, ἀλλὰ καὶ παρὰ πᾶσι τοῖς Ἕλλησι.¹⁵³

A megbecsüléstől övezett Themistoklés egy rendkívül ambiciózus vállalkozásba kezd. Athén kikötőjének, Peiraeusnak a kiépítésével akarja elérni, hogy Athén ütőképes tengeri hatalommá váljon: διὸ καὶ μετεωριζόμενος ἐπὶ τῇ δόξῃ πολὺ μείζοσιν ἄλλαις ἐπιβολαῖς ἐχρήσατο πρὸς αὔξησιν ἡγεμονίας ἀνηκούσαις τῇ πατρίδι. (...) ἤλπιζεν οὖν τούτου προσγενομένου τοῖς Ἀθηναίοις δυνήσεσθαι τὴν πόλιν ἀντιποιήσασθαι τῆς κατὰ θάλατταν ἡγεμονίας.¹⁵⁴

S nem utolsó szempont, Themistoklés a *logos* képességével is felvértezve a *démot* is maga mellett tudhatja: ἔπεισε δὲ τὸν δῆμον καθ' ἕκαστον ἐνιαυτὸν πρὸς ταῖς ὑπαρχούσαις ναυσὶν εἴκοσι τριῆρεις προσκατασκευάζειν, καὶ τοὺς μετοίκους καὶ τοὺς τεχνίτας ἀτελεῖς ποιῆσαι, ὅπως ὄχλος πολὺς πανταχόθεν εἰς τὴν πόλιν κατέλθῃ καὶ πλείους τέχνας κατασκευάσωσιν εὐχερῶς.¹⁵⁵

És hogy mennyivel más Ephoros/Diodóros Themistoklés-portréja Thukydidészhez képest? Történetírónk jelentős mértékben felerősíti a politikus bukását Spárta közreműködését, és tompítja Athén felelősségét.¹⁵⁶ Themistoklés értékelésével zárja Ephoros/Diodóros a politikus életútját bemutató szakaszt, mely a *laudatio* hangnemét üti meg. Idézzünk belőle:

Ἡμεῖς δὲ παρέσμεν ἐπὶ τὴν τελευταίαν ἀνδρὸς μεγίστου τῶν Ἑλλήνων, περὶ οὗ πολλοὶ διαμφισβητοῦσι, πότερον οὗτος ἀδικήσας τὴν πατρίδα καὶ τοὺς ἄλλους Ἕλληνας ἐφυγεν εἰς Πέρσας, ἢ τοῦναντίον ἢ τε πόλις καὶ πάντες οἱ Ἕλληνες εὐεργετηθέντες

szavatolnak. Kezükben fegyverré válik a flotta, ez Athén valódi *dynamisa*, amelynek ereje a háború elején még Athén győzelmét ígéri. GOMME kommentárjában kiemeli, hogy az ἐσβάντες ἔς τὰς ναῦς visszatérő, már-már közhelyszámba menő formula Themistoklés érdemeire utal: Th. 1,73,4; 1,75,2; 74,4 továbbá 1, 91,5; 93,6 GOMME (1959: 235); WINCHERSHAM (1994: 43).

¹⁵² D. S. 11,59,1.

¹⁵³ D. S. 11, 41,1,4–5.

¹⁵⁴ D. S. 11,41,2,1–3; 41,3,1–3.

¹⁵⁵ D. S. 11,43,3,1–6.

¹⁵⁶ A lakedaimóniak heves támadásai Themistoklés ellen, majd ők számúzik Hellasból is. D.S.11,54; 56,2–4. Vö. Th.1,136–137,2.

μεγάλα τῆς μὲν χάριτος ἐπελάθοντο, τὸν δ' εὐεργέτην ἤγαγον αὐτῶν ἀδίκως εἰς τοὺς ἐσχάτους κινδύνους. εἰ δέ τις χωρὶς φθόνου τήν τε φύσιν τάνδρως καὶ τὰς πράξεις ἐξετάζοι μετ' ἀκριβείας, εὐρήσει πάντων ὧν μνημονεύομεν ἀμφοτέροις τοῖς εἰρημένοις πεπωτεκότα. διὸ καὶ θαυμάσειεν ἂν τις εἰκότως, εἰ στερῆσαι σφᾶς αὐτοὺς ἀνδρὸς τοιούτου τὴν φύσιν ἠθέλησαν.¹⁵⁷

Az *enkómion*-betét zárása egyben feleleveníti Lykurgos élettörténetének zárómondatait is. Természetesen nem felejtettük el, hogy Lykurgos a görög világ archaikus korszakának törvényhozóját testesíti meg. Másrészről, hogy Ephoros keze alatt kerül át a mítoszok világából a *spatium historicum*-ba. Mégis, a két egyén méltatásában közös metszéspontok vannak.

A narratívában ismét a száműzetés, a városba vetett hit és a *doxa* kérdéskörei kerülnek elő. Ephoros/Diodóros számot ad a politikus életéről, de a végső szót nem a történetíró mondja ki. Csupán felkínálja az alternatívákat. Döntsön az olvasó. Themistoklés értékelésénél ismét az ephorosi moralizáló történetírás nyomai tárulnak fel. Idézzük fel e sorokat:

„Vajon valóban ő ártott hazájának és más helléneknek, hogy Perzsiában keresett menedéket? Vagy éppen ellenkezőleg. A városa és az egész görögség nagy jótéteményekben részesülve elfeledte hálájukat kifejezni neki, és jótévőjüket gaz módon belerántották a legnagyobb veszedelembe.”

A Strabón által közvetített *fragmentum* elvitatja Athén vezetői szerephez való jogát. Ennek dacára, az előbbieken azt próbáltuk alátámasztani, hogy Ephoros Athén *hégemoniájával* is foglalkozott a *Historiai*-ban. A töredékek e tekintetben hallgatnak, így Isokratés és Diodóros szövegén keresztül igyekeztünk Ephoroshoz eljutni, és rekonstruálni Ephoros athéni *paideiáról* alkotott elképzeléseit. Ugyancsak igyekeztünk körvonalazni az athéni *hégemonia* megteremtéséért síkra szálló politikus(ok) portréját. A többes szám nem véletlen. Rögtön két név is felmerül. Diodóros szövege alapján az egyik jelölt a délosi szövetséget életre hívó Aristeidész. Ismét kiemeljük, hogy ezen kijelentését nem szembesíthetjük erre vonatkozó Ephoros-*fragmentumokkal*.

Diodóros és a *P. Oxy.* 1610-es töredék párhuzamos olvasása tanúsítja, hogy Themistoklés is jelölt az Athén Hellas feletti hatalmának megszervezésében. Szerzője homályossága miatt az oxyrynchosi töredék Wickersham szerint már arra sem perdöntő bizonyíték, hogy Ephoros a vezető nagyhatalmak között Athént is szerepeltette volna.¹⁵⁸ A [ἡγεμονί]αν csakugyan mindkét esetben csak kiegészítés. Bizonyító ereje önmagában csekély. Viszont más megközelítésben az athéni *hégemoniával* és kezdeményezőinek létjogosultságával kapcsolatos elképzelés mégis tartható.

Az a benyomásunk, hogy Themistoklés és Lykurgos között párhuzam húzható. Ephoros erkölcsi útmutatásként némiképp tudatosan utalhatott a spártai és az athéni hatalom megalapítójának közös életútjára. Diodórosnál Themistoklés nagyszabású építkezései és hadvezéri sikerei révén éri el a tengeri uralom megszerzését. Diodóros

¹⁵⁷ D. S. 11,58,4,1–11,58,5,5.

¹⁵⁸ WINCHERSHAM (1994: 122). Ezt a nézetet osztotta POWNALL (2004: 132) is.

(Ephoros?) ebbe a narratívába (11,41–50) illesztette be – mintegy a thukydidési *comparatio* allúziójaként – Pausanias és Aristeidész összevetését. Themistoklész majd rövid kitérő után az 54–59-es fejezetekben tér vissza utolsó éveinek történetével és *virtus*ának méltatásával. Pausanias árulása mindenestre lehetőséget ad Athénnek, hogy az öt évszázados spártai uralom megtörjön, és Athén vegye át a vezetés stafétáját Aristeidész és/vagy Themistoklész személyében. Utóbbi mellett további adalék szólhat.

A FGRHIST 70 F 189-es töredék (apud Plu. *De Herod. Mal.* 5p.855F) Themistoklész és Pausaniast egymás mellett szerepelteti. Mint láttuk, Diodórosnál szintúgy nem elválaszthatóak. Ismét Thukydidész híres, első könyvébe beiktatott *excursus*át kell megvizsgálnunk, melyet a 4. századi olvasó szintén ismert.

Az athéni historikus itt félretette rövid időre az egzakt katonai és politikai történetírást, s mintha Hérodotos hangján szólalna meg.¹⁵⁹ A thukydidési betétnek fontos üzenete van. Számos elképzelés született, hogy a görög perzsa háború legnagyobb athéni és spártai hőse milyen szerepet tölt be az athéni történetíró elbeszélésében. John Marincola például a perzsa invázió legnagyobb hőseit Periklésznek, Alkibiadésznek, Lysandrosnak a tulajdonképpeni prototípusaiként értelmezte.¹⁶⁰

Hogy Ephoros ismerhette-e ezt az *excursus*at arról nincs kétségünk. Ez további érvként szolgál az Aristeidész-Pausanias-Themistoklész összevetés thukydidési visszhangjához is. Történetírónk szándékosan Thukydidész *Historiai*ára replikázott. Gyanítható, hogy Ephoros Thukydidésszel folytatott – Mészáros Tamástól kölcsönzött fogalmat használva – *aszinkron aemulatio*s technikájáról van szó.¹⁶¹ A következőkben ezt fogjuk közelebbről meghatározni. Vizsgálatainkban Pausanias szerepe itt véget ért. A továbbiakban Thukydidész Themistoklész-Periklész „tengelye” felé fordulunk.

Thukydidész nem titkolt szándéka, hogy kidomborítsa a Periklész és Themistoklész között a párhuzamot.¹⁶² A Themistoklész-*excursus* voltaképp felvezeti Periklész első beszédét (Th. 1,140–144). Periklész itt a nagy háború stratégiáját készül az athéniaknak előadni. A biztos győzelmet az athéni flotta erejében látja, abban a flottában, amit még Themistoklész alapozott meg, és amellyel Salamisnál sikeresen felülkerekedtek a barbár hordák felett. Világos, hogy Thukydidész Periklész nyilvánvalóan a salamiszi győztes, Themistoklész nyomdokaiba léptette.¹⁶³ Thukydidész nemcsak a dicső évekről számolt be, száműzetésének

¹⁵⁹ CARTWRIGHT – WARNER (1997: 80).

¹⁶⁰ MARINCOLA (2001: 70–71). Az *excursus* további értelmezéséről bővebben: KONISHI (1970: 52–69); TRACY (2009: 60).

¹⁶¹ Szóbeli közlés: *Az athéni tyrannis kezdete és vége: Kylon és a zsarnokölők*, 2010. október 18., Szeged (Az Ökörtudományi Társaság Szegedi Tagozatának szervezésében elhangzott előadás).

¹⁶² TRACY (2009: 58).

¹⁶³ A fiatal Periklész Themistoklészsel saját politikai karrierjét akarta előremozdítani. A feliratos anyagok említik, hogy Periklész vállalta magára Aischylos 472-ben bemutatott *Perzsák* c. drámájának teljes anyagi kötelezettségét (IG II² 2318 10), hogy az athéniak kollektív emlékezetében felidézze, hogy mennyi mindent köszönhetnek Themistoklésznek. A kronológiai adatok bizonytalansága ellenére a darab bemutatása nagyjából egybeeshetett

évei éppúgy előkerültek (1,135–138). E szavak finoman, de félreérthetetlenül Periklésre is vonatkoztak. Thukydidés Periklés híveként nyíltan sohasem illette kritikával az athéni demokrácia intézményét megtestesítő államférfit.

Ephoros, hogy elődjét felülmúlja, éppen a thukydidési Themistoklés-Periklés *synkrisis*t bontotta meg. Így tudatosította olvasójában, hogy kinek az elbeszélésével kíván versenyre szállni. Periklést a 4. század közönsége már egészen más funkcióban látta viszont. Ezzel érkeztünk vizsgálataink utolsó nagyobb állomásához.

Ephoros valószínűleg a 13. könyvben¹⁶⁴ kezdte el a peloponnésosi háború vagy, ahogyan még ő maga nevezhette, az archidamosi háború történetét.¹⁶⁵ Diodóros a 12. könyvben Korinthos és Kerkyra konfliktusának kifejtése után elérte azt a pontot, ahol Thukydidés műve elkezdődött.¹⁶⁶ Ezt követően vázlatosan ismertette a peloponnésosi háború okait, melyeket a beszámoló végén a kyméi Ephorosra hivatkozva állított. Ephoros/Diodóros elbeszélésében maga Periklés sodorta az athéniakat a nagy háborúba.¹⁶⁷

Tagadhatatlan, hogy Ephoros Thukydidést használta elsődleges forrásként a háborús események taglalásához.¹⁶⁸ Azonban elődje beszámolóját kiegészítve és bírálva más szempontok mentén építi fel a háborús okok láncolatát. Ephoros az Athén és Spárta között dúló háború színterei mögött Periklés indítékait jelölte meg, melyek Thukydidés ἀληθεστάτη πρόφασις-val állnak ellentétben, tudniillik, hogy τοὺς Ἀθηναίους ἡγοῦμαι μεγάλους γιγνομένους καὶ φόβον παρέχοντας τοῖς Λακεδαιμονίοις ἀναγκάσαι ἐς τὸ πολεμεῖν.¹⁶⁹ Ephorossal ellentétben Thukydidés ezt a vezérfonalat végigvezetve katonai és politikai történetírás megalkotását tűzte ki célul, s nem keresett személyes okokat.¹⁷⁰

Ephoros egyik leghosszabb *fragmentum*-át (FGRHIST 70 F 196 apud D. S. 12,38–41) az áttekinthetőség kedvéért röviden ismertetjük:

12,38,1: Diodóros bevezető szavai a peloponnésosi háborúról, indoklás a háborúhoz vezető okok tárgyalásáról.

12, 38,2–4: A délosi szövetség pénzét Athénba szállítják és megőrzését Periklésre bízzák. Ám az államférfi a pénz legnagyobb részét saját magára (ἰδίαι) költötte, ennek okán nem tudott

Themistoklés osztrakizálásával. TRACY (2009: 58–60); További értelmezés: RHODES (2006: 532–533).

¹⁶⁴ Konszenzus az egyes könyvek tartalmára vonatkozóan sincs. Erről l. bővebben: SCHWARTZ (1907: 4–6); JACOBY II. C (1926: 27–30); BARBER (1935: 173–174); PARKER (2013: BIOGRAPH. ESSAY) PARMEGGIANI szerint Ephoros nem húzott határvonalat a peloponnésosi háború okai és a *Pentékontaetia* között. Így a 12–13. könyvek eseményei közé nem húzható ilyen éles cezúra: PARMEGGIANI (2011: 416).

¹⁶⁵ FGRHIST 70 F 197 apud Harp. s. v. Ἀρχιδάμειος πόλεμος.

¹⁶⁶ D. S. 12,37.

¹⁶⁷ GRIBBLE (2006: 441).

¹⁶⁸ JACOBY II C. (1926: 31); BARBER (1935: 123); SCHWARZ (1907: 13–14). Thukydidés recepciója Ephorosnál l. bővebben: NICOLAI (2006: 713–714); GOMME (1959: 44–45); HORNBLLOWER (2011: 302–303).

¹⁶⁹ Th. 1,23,6.

¹⁷⁰ GRIBBLE (2006: 441).

Az egyén szerepe a kyméi Ephoros világtörténeti munkájában

elszámolni a rábízott vagyonnal (38,2) és inkább betegséget színlelve ágynak dőlt. Alkibiadésnek, unokaöccsének tanácsát megfogadva úgy dönt, háborúba sodorja az athéniakat, hogy így terelje el polgártársainak figyelmét és kerülje el az elszámoltatást (38,3–4).¹⁷¹

12, 39,1–3: E szándékát Diodóros szerint a véletlen (αὐτόματον) is segítette. Lássuk, miként. Periklész ellenségei, hogy az államférfi vezetői helyzetét megingassák, közvetlen környezetét vették célba. Athéna Parthenos szobrát készítő Pheidiaszt azzal vádolták, hogy a „szent vagyont” egy jó részét eltulajdonította. A szobrász története itt véget is ér, további sorsáról már nem tudunk meg semmit. A szofista Anaxagorasszal, az államférfi tanárával hasonló a helyzet: csak arról értesülünk, hogy *asebeia*-val rágalmazták meg. Jóllehet, mások állnak a bírák előtt, a vádbeszédek Periklész ellen szólnak. Ezért az államférfi szorult helyzetében arra az elhatározásra jut, hogy megrendült politikai helyzetét egy háború lángra lobbantásával szilárdítja meg.

12, 39,4: Az athéniak kezdeményezésére hozott néphatározattal – melynek hátterében nem kizárt, hogy maga Periklész állt¹⁷² – a megaraiakat kiűzik az athéni *agoráról* és kikötőkből. A megaraiak ezt követően Spártához fordulnak jogorvoslatért. A megaraiak kérésének eleget téve azok válaszul ultimátumot küldenek Athénnek. Felszólítják a várost: vagy eltörlik a határozatot, vagy Spárta szövetségeseivel együtt háborút indít Athén ellen.

12, 39,5–40,5: Ephoros itt egyértelműen Thukydidést parafrázálta (vö. Th. 1,139–144; 2,13). Periklész a népgyűlésen a megarai határozat megtartása mellett érvel. A hadvezér józanul mérlegelve az erőviszonyokat *enumeratiót* tart a város anyagi készletéről és katonai felszereltségéről. Véggökövetkezése az, hogy ha háborúra kerül sor, Athén legyőzi ellenfelét. Szónoklata révén (λόγου δεινότης) a hadvezér végül meggyőzte az athéniakat, hogy a határozatot ne vonják vissza.

12, 40,6: A háború így elkerülhetetlenné vált. Diodóros, hogy az eddigieket alátámassza, Aristophanész és Eupolis műveiből is idéz néhány sort, majd elbeszélését forrásának megnevezésével zárja:

12, 41,1: „Tehát Ephoros szerint a peloponnésosi háborúnak valami ilyen okai voltak” (Αἱ τῶν τοιαυτῶν τινες).

A másodkézből tolmácsolt szövegben az egyes gondolatmenetek közötti kapcsolódási pontok elmosódottak. Kimutathatóak *lacunák*, az úton-útfélen használt *genitivus absolutusos* szerkezetek a szöveg összesűritésére engednek következtetni.¹⁷³ Mindezek miatt Diodóros

¹⁷¹ Az Alkibiadés-anekdota továbbéléséhez: Aristodem.16,4; V. Max. 3, 1, ext. 3 és Plu. Alc. 7, majd a bizánci kor *scholion*-irodalmában is l. CONNOR (1960: 59).

¹⁷² Ephoros/Diodóros konkrétan nem mondja ki, hogy maga Periklész a megarai *pséphisma* kezdeményezője. Diodóros szövege mellett nagy segítségünk a 4. század végén élő Aristodémosz is, aki a peloponnésosi háború kitörésének elbeszélésekor Thukydidész és Ephoros munkáját használta fel, Diodórosnál részletek tekintetében pontosabb is. Aristodémosznál egyértelműen Periklész játszik szerepet a határozat megszületésénél (1,16: βουλόμενος ἐκκλῖναι τὰς κρίσεις ἐπολιτεύσατο τὸν πόλεμον τοῦτον, γράψας τὸ κατὰ Μεγαρέων ψήφισμα). Arra következtethetünk, hogy ez Ephorosnál is így szerepelhetett, mindezt Aristophanész erre vonatkozó idézete is tanúsít. A hagyományról l. részletesebben: CONNOR (1960: 82–168).

¹⁷³ PARMEGGIANI (2011: 417).

szövege meglehetősen nehézkes és összefüggéstelen. A szövegközi ellentmondások,¹⁷⁴ a szereplők hirtelen fel- és eltűnése és Periklész hullámozó megítélése¹⁷⁵ alapján Friedrich Vogel arra a következtetésre jutott, hogy Diodóros Ephoros mellett más forrásból is dolgozhatott, pontosabban, hogy a 38. fejezetben leírtak nem Ephoros műve alapján készültek. Ezt a nézetet osztotta Jacoby és Barber is.¹⁷⁶

A kutatás azóta már felülvizsgálta Vogel nézetét, és ma már az az elfogadott álláspont, hogy a beszámoló az elejétől a végéig mégiscsak Ephoros tollán születhetett. Már a német filológus is helyesen vette észre, hogy a 38. és 39–40. *caput*ok között bizonyos kifejezések sokszor megismétlődnek.¹⁷⁷ Ez nem diodórosi sajátosság, hanem Diodóroson keresztül itt Ephoros sajátos stílusát érhetjük tetten. A *fragmentum*ok és Diodóros között másutt szintén kimutathatóak ilyen párhuzamokat.¹⁷⁸ Schwartz szerint Ephoros volt az első, aki bevezette az elbeszélés megkettőződésének (*Verdopplung*) elvét, pontosabban azt az irodalmi fogást, hogy történetíróknak különböző kontextusban kétszer (vagy háromszor) elbeszélte ugyanazt az eseményt, mindeközben hasonló kifejezéseket használt.¹⁷⁹ A nyelvi egyezések már önmagában alátámasztják, hogy a peloponnésosi háború kitöréséről szóló diodórosi beszámoló teljes egészében Ephorostól származik.¹⁸⁰

¹⁷⁴ A délosi szövetség pénzének pontos összegéről nem egységes szövegünk. A 38,2-ben az összeg 8000 talentum, de a 40,2 *caput*ban már 10000 talentum (Ez utóbbi adat szerepel még a 12. könyv 54,3. és 13. könyv 21,3. *caput*jaiban is). Párhuzamként, Thukydidész 9700 talentumra becsüli a szövetség pénzét (Th. 2,13,3). Nem árt szem előtt tartanunk, hogy Ephoros-*corpus*ban előfordul, hogy számadatokat gyakran hibásan rögzítettek (vö. FGRHIST 70 F 218 apud Plb. 12,4a,3). Így a legésszerűbb magyarázat a hibás hagyományozódásban keresendő. Ennek ellenére, Isokratész (Isoc. *De pace* 126) a szent vagyont leszámítva 8000 talentumról beszél, amely egybeesik Diodóros 38. fejezetében leírtakéval VOGEL (1889: 535), PARKER (2013: KOMM. F 196). Erről bővebben még: MERITT–WADE–GERY–MCGREGOR (1949: 121–127). VOGEL másik fontos megjegyzése Periklész *patronikonjának* következtelen használatára vonatkozott. Diodóros a 11,85,1-ban Periklész ezzel együtt vezeti be. 12,38-ban ezt elhagyva csak Periklész nevét említi, de a 39,1-nél ismét az atya nevével együtt szerepel: VOGEL (1889: 534–535).

¹⁷⁵ A 38. *caput*ban Periklész ábrázolása sokkal negatívabb, mint a következő fejezetben: VOGEL (1889: 535–536).

¹⁷⁶ JACOBY II C (1926: 31); BARBER (1935: 107).

¹⁷⁷ Az ismétlődések egy része Periklész meggyőző beszédképessége köré csoportosítható. 38,2: οὗτος δ' ἦν εὐγενεῖαι καὶ δόξει καὶ λόγου δεινότητι πολὺ προέχων τῶν πολιτῶν. 39,5: ὁ Περικλῆς, δεινότητι λόγων πολὺ διαφέρων ἀπάντων τῶν πολιτῶν (...). Továbbá: 40,5: διὰ τὴν δεινότητα τοῦ λόγου. Másik ismétlődő kifejezés „a nagy háborúba belesodorni”: 38,4: ἐμβαλεῖν εἰς μέγαν πόλεμον; 39,3: ἐμβαλεῖν εἰς μέγαν πόλεμον. VOGEL (1889: 535).

¹⁷⁸ Aigina ostromáról Ephoros két egymástól különböző kontextusban is beszámolt, amelyet a FGRHIST 70 F 76-os (apud St. Byz. s. v. Φοινίκαιον) és a FGRHIST 70 F 115-ös *fragmentum* (apud Str. 8,3,33) őrzött meg. Diodórosnál már kétszer szerepel (az egyik 464-ben D.S. 11,70,2–3, míg a második 459-ben D. S. 11,78,3–4, ez utóbbihoz l. Th. 1,195,2–4), amely arra enged következtetni, hogy a szicíliai történetíró szétbontva két külön ostromnak értelmezte azokat PARKER (2013: KOMM. F 196).

¹⁷⁹ SCHWARTZ (1909: 15).

¹⁸⁰ CONNOR más megközelítésben jutott ugyanerre az eredményre. Disszertációjában a háború kitöréséről szóló ephorosi hagyomány konstans továbbélését Diodóros mellett a bizánci

Az egyén szerepe a kyméi Ephoros világtörténeti munkájában

A szöveg következetlenségei miatt Diodórosszal pörölhetünk. A történetíró vagy az ephorosi szöveg elrendezésben volt figyelmetlen, vagy emlékezőtehetsége hagyta cserben.¹⁸¹ Bizonytalanságát nem is rejtette véka alá, amikor a beszámolója végén az okokat nem az ἀκριβεια mércéjével adta meg, hanem határozatlan névmással csupán körvonalazta a háborúhoz vezető ephorosi okokat.

Az Ephoros-töredék tehát felfűzhető egy következetes vezérfonalra. A *fragmentum* sorra veszi a korabeli Athén politikai életét meghatározó problémákat. Az athéni pénzügyek topikája az első, amely dolgozatunk egyik sarokpontja is.¹⁸² Ephoros egy másik töredékében (FGRHIST 70 F 193 apud Schol. Ar. Nu. 859) beszámolt arról, hogy az elsikkasztott pénz körül már az úgynevezett első peloponnésosi háború idején is heves viták folytak: tudniillik arról, hogy Periklés a spártaiak királyát, Pleistoanaxot megvesztegette:

Περικλῆς πολλῶν ὄντων χρημάτων ἐν τῇ ἀκροπόλει εἰς τὸν πόλεμον τὰ πλεῖστα ἀνάλωσε. φασὶ δέ, ὅτι καὶ λογισμοὺς διδοὺς τάλαντα εἴκοσιν ἀπλῶς εἰς τὸ δέον ἀνηλωκέναι. φησὶ δὲ Ἐφωρος ὅτι μετὰ ταῦτα μαθόντες οἱ Λακεδαιμόνιοι Κλεανδρίδην μὲν ἐδήμεισαν, Πλειστονάκτα δὲ <ι> τάλαντοισι ἐζημίωσαν, ὑπολαβόντες δωροκῆσαντας αὐτοὺς διὰ τὸ φείσασθαι τῆς λοιπῆς Ἀθηναίων γῆς ὑπὸ τῶν περὶ τὸν Περικλέα, μὴ θελήσαντα γυμνῶς εἰπεῖν ὅτι 'δέδωκα τοῖς Λακεδαιμονίων βασιλεῦσι τὸ ἐνδεές'.

A szöveg egységessége mellett szól a háromszor visszatérő λόγου δεινότης kifejezés is.¹⁸³ Már Thukydidész sem mulasztotta el szóba hozni, hogy Periklés „szavai és tettei révén a legbefolyásosabb” (Ford.: Muraközy Gyula).¹⁸⁴ Diodóros 12. könyvének elején, Athén dicséretében a szónokok között említette Periklést. A politikus sikerének kulcsa félelmetes szónoki képességében rejlik. Köztudott, hogy Periklés a szofista mozgalom patrónusa,¹⁸⁵ így nem csoda, ha a politikusra a „csaló”, „szókiforgató” szónok képe is rávetült. A δεινός jelzőből képzett δεινότης pejoratív értelemben szerepel Ephorosnál is, forrásvidékét a korabeli ókomédia költészetben találjuk.

A következőkben a negatív Periklés-portré nyomába eredünk. Minták pedig akadnak. Hérodotosznál és az oxyrynchosi *Hellénika* szerzőjénél találunk olyan *exemplumokat*, amelyek az egyén személyes motivációiból kiobbantott háborúról szólnak.¹⁸⁶ Ezek mellett Ephorosnak szüksége volt egy közvetlen Periklés-ellenes

Maximos Plaudésnél, Ióannés Tzetzésnél és Thukydidész-scholionoknál is kimutatta CONNOR (1960: 1–18).

¹⁸¹ Aristodémosnál az elbeszélés sorrend éppen fordított: a diodórosi 39–40-es fejezetek elbeszélésével kezd, végül a 38-as *caputból* emel át bizonyos elemeket PARKER (2013: KOMM. F 196).

¹⁸² PARMEGGIANI (2011: 425).

¹⁸³ PARMEGGIANI (2011: 419).

¹⁸⁴ Th. 1,139,4.

¹⁸⁵ KERFELD (2003: 25).

¹⁸⁶ A görög történetírás atyja már művének nyitányában a görög-perzsa háború eredetét egyének „magánakció-sorozataként” írja le. Az ötödik és hatodik könyvében az egyének felé fordul, politikai állásfoglalást mellőzve dicséri azok érdemeit. A periklési történethez hasonló

invektívára is, hogy az athéni *imperiumot* megtestesítő politikust egyszerű háborús uszító képében festhesse le.

Az első kézenfekvő forráscsoportnak Isokratés szónoki beszédei látszanak. Viszont itt hiába keressük a negatív Periklész-alakot. Az athéni politikusnak csak dicsérő szavak jutnak, erkölcsi megítélésekor a σωφρονέστατος, δικαιοτάτος és a σοφώτατος jelzőket használja.¹⁸⁷ Isokratés egy másik helyen Periklész állami pénzügyekről való gondoskodását dicséri szembeállítva a későbbi demagógokkal: οὐκ ἐπὶ τὸν ἴδιον χρηματισμὸν ὥρμησεν, ἀλλὰ τὸν μὲν οἶκον ἐλάττω τὸν αὐτοῦ κατέλιπεν ἢ παρὰ τοῦ πατρὸς παρέλαβεν.¹⁸⁸

A vizsgálatba Thukydidész szintén érdemes belevonnunk. A peloponnésosi háború írója Ephoros leírásával ellenkező képet festett az athéni államférfiről.¹⁸⁹ Periklész a *pronoia* eszményét képviseli. A Periklész által előírányzott stratégia Athén győzelmét szavatolta volna, ám utódai nem a politikus által kijelölt úton haladtak. Ez a Periklész mindvégig késznek mutatkozik arra, hogy személyes érdekeit alárendelje a közjónak, finánciális kérdésekben feddhetetlennek mutatkozzék.¹⁹⁰ Személyes indítékait – ha vannak is – Thukydidész eltitkolta, nincs szó a Periklész körét ért támadásokról, az életrajzi vonatkozásokat az athéni történetíró szinte teljesen mellőzte.

Csak hogy a demokratikus berendezkedésnek akadnak hibái, s ezt Thukydidész is tudta.¹⁹¹ Mészáros Tamás nemrégiben hangsúlyozta, hogy az athéni történetírónak Periklész szájába adott híres halotti beszédét, mint a demokrácia intézményének dicséretét, árnyalni kell. Tanulmányában meggyőzően érvel amellett, hogy a beszéd egyes elemei arra utalnak,

körülményeket olvashatunk a görög-perzsa háború előestéjén fellobbanó ión lázadásról. A lázadásra helytelen lenne egyfajta „nemzeti” töltetű felkelésként tekintünk. Hérodotos a felkelés kirobbanásának Histiaios és Aristagoras személyes indítékait jelölte meg, de igazi okát nem tárja fel olvasói előtt EHRENBURG (1973: 98). Milétos városának tyrannosa, Aristagoras a periklési ékesszólás birtokosa PARMEGGIANI (2011: 438–439). A felkeléséhez szövetségeket keresve az athéniaikat is felkereste. Az népgyűlésen „fűt-fát ígérgetett az athéniaiknak”, végül meggyőzte őket, hogy segítsék a milétosiaikat a perzsákkal szemben (Hdt. 5,97). A párhuzam szembeötlő Hérodotos és Ephoros között: mindkét történetben egy sorsfordító háború előestéjén találjuk magunkat. A közösséget népamító beszéddel megtevesztik (διαβάλλειν), hogy az egyéni érdekeiket érvényesíteni tudják. Az oxyrhynchosi *Hellénika* írója mutat Periklész indítékaival hasonló vonásokat (FGRHist 66 F 1 col. II. 2–3 [P. Oxy. 842]). A korinthosi háború kirobbantásához vezető okokat nem a perzsák hosszú távú stratégiája, vagy Agésilaos hazahívása alapozta meg, hanem a személyes érdekek, pontosabban a meggazdagodás alkalmá. Az elbeszélés a perzsák által megbízott rhodosi Timokratés köré épül, akit megvesztegetés céljából küldenek a görög vezetőkhez, hogy városaik csatlakozzanak egy Spárta ellen tervezett háborúhoz PARKER (2013: KOMM. F 196).

¹⁸⁷ Isoc. *De bigis* 28,6–8.

¹⁸⁸ Isoc. *De Pace* 126.

¹⁸⁹ Thukydidész idealizált Periklész ábrázolásához tömör összefoglalás: SCHUBERT (1994: 11–16).

¹⁹⁰ Th. 2,65,8, GRIBBLE (2006: 455–458).

¹⁹¹ ERBSE vizsgálatai Thukydidész saját, a beszédeiről szóló állítására irányult (Th. 1,22). A kutató szerint a ὥς δ' ἄν kezdetű mondatban az ἄν modális partikula nem potenciális, hanem irreális értelmű, amely egészen más megvilágításba helyezheti a thukydidészi beszédek (köztük a négy Periklész szájába adott beszéd) tartalmát ERBSE (1953: 57).

Periklés tisztában volt a demokrácia hibáival.¹⁹² De Thukydidés nyíltan nem bírálta Athén vezető politikusát.¹⁹³

Harmadik forráscsoportunk a korabeli komédiaköltészet.¹⁹⁴ Itt kristályosodnak ki igazán a Periklés-ellenes politikai csoportok és a *démos* nézetei. A fennmaradt töredékek tanúsága szerint a komédia színpadán Periklés már a 440-es évektől központi téma volt.¹⁹⁵ Telekleidés, Hermippos, Kratinos komédiáiban gyávának,¹⁹⁶ háborús uszítónak¹⁹⁷ Zeusszal¹⁹⁸ való párhuzamba állítása után μέγιστος τύραννος-ként¹⁹⁹ emlegették a politikust. A három forráscsoport arról tanúskodik, hogy az 5. századi athéni politika színpadán kell keresnünk Ephoros negatív Periklés-portréját, ahol parázsló vita folyt a felelősség kérdését illetően, és mint láttuk, a kérdésre eltérő válaszokat adtak.

Ephoros alighanem a komédiaköltők magyarázatát fogadta el.²⁰⁰ Az ókomédia világában a személyek elleni invektívák, személyes motívumok a fontosak, tehát Ephoros ezt tekintette kiindulópontjának Periklés alakjának megformálásakor.²⁰¹ A komédiairodalom történeti forrásként kezelése már a 4. századtól bevett gyakorlatnak számított,²⁰² s mindazonáltal a kyméi történetíró saját módszertani elveinek is megfelelt. A komédia szerzői Periklésszel egyidősek, beszámolóik így az ἀκριβέστατα kategóriájába sorolhatóak. Ephoros a politikus bűnösségét Aristophanés *Acharnaibeliék* és Eupolis *ΔΗΜΟΙ* c. komédiája szöveghelyeivel igazolta,²⁰³ azokat történeti forrásokként kezelte, és mintegy „hivatkozásként” illesztette beszámolója végére.

Előrebocsátva az összegzést: Thukydidés nyomán Ephoros olvasóközönsége ismerte azokat a politikai okokat, amelyek 431-ban a háborúhoz vezettek. Ephoros éppen

¹⁹² MÉSZÁROS (2010: 61–72).

¹⁹³ Thukydidés közvetlenül a háború előtt egyetlen egyszer tesz utalást Periklés bűnösségére. A spártaiak a kylóni vérbűntől való megtisztulásra szólították fel az athéniaiakat, pontosabban, hogy távolítsák el az anyai ágon az Alkmeónida nemzetségből származó Periklést, aki a rokoni kapcsolatai révén válik a háború okozójává (Th. 1,127).

¹⁹⁴ SCHUBERT (1994: 5–9).

¹⁹⁵ Részletes elemzéshez: RUSTEN (2006: 547–588).

¹⁹⁶ Hermipp. Frg. 47.

¹⁹⁷ Ar. Ach. 425.

¹⁹⁸ Telec. Frg. 42; 44; Ar. Ach. 530.

¹⁹⁹ A homérosi fellegettorlaszoló Zeus-kép parodisztikus változata: Cratin. Frg. 240; 241.

²⁰⁰ K. J. DOVER amellett érvelt, hogy Ephoros félreértelmezte az Aristophanés korabeli politikai komédia valódi mondanivalóját. Ez abból következhetett, hogy Ephoros nem a klasszikus Athén miliójében született. A politikától való elidegenedése, a történeti igazság és fikció közötti határ elmosódása vezetett odáig, hogy történetíró az anekdotákat, rágalmakat és pletykákat valós történeti tényekként kezelte DOVER (1988: 50).

²⁰¹ Ez az eljárás viszont nem szokatlan. Ephoros kortársa, Theopompos a *Philippikájának* 10. könyvében kitérőt tesz és az 5. századi athéni demagóg politikusokra tekint vissza. Theopompos kiinduló forrásai ugyanúgy a komédia- és a pamfletirodalom HOSE (2006: 682).

²⁰² RUSTEN (2006: 556–557)

²⁰³ Ephoros ókomédia idézeteihez (különösképpen az Eupolis-szöveghely problematikájához) I. PARKER (2013: KOMM. F 196); CONNOR (1960: 63–71).

ezért Thukydidéstől eltérő válaszokat keresett. Alighanem azért, mert a görög gondolkodásmódban az élet minden területére kiterjedő agonisztikus személet²⁰⁴ ösztönözte Ephorost, hogy túlszárnyalja Thukydidés írói teljesítményét és felülírja a háború Thukydidés által lefektetett ἀληθεστάτη πρόφασις-át. Ebben a versengésben még a mester, Isokratés is alulmarad, hiszen láttuk, hogy teljesen ellentétben áll egymással kettejük Periklésről alkotott véleménye.

Ephoros a komédia-irodalom felhasználásával a Thukydidés Periklését mint nyilvános vezetői funkcióban lévő szereplőt „magánemberre” fokozta le. Ephoros Periklése saját céljait tekinti elsőrendűnek a közösséggel szemben, s hogy a számonkérést elkerülje, betegséget színlel. Unokaöccse tanácsára végig a háború kirobbantásán spekulál és mindent el is követ, hogy az elszámoltatást elkerülje. Ez az ábrázolásmód sehogyan sem egyeztethető össze a Thukydidés által lefestett Periklés-képpel. Ephoros történetében felborul a demokrácia eszméjén nyugvó város-polgár-vezető közötti egyensúly: az önző célokat hajszoló magánszemély, Periklés, a városi szférába befurakodva pusztulásba taszítja a várost és annak polgárait. Thukydidés az elbeszélés-technika alkalmazásával formálta meg szereplőit, a beszédek révén – Ritoók Zsigmond szavaival élve – azok szemléletmódokat képviselő típusokká váltak.²⁰⁵ Diodóros összesűrített Ephoros-szövegéből erre vonatkozólag szinte semmit sem tudunk mondani, csupán annyit, hogy Periklés fegyvere a λόγου δεινότης, annak meggyőző erejével a háború kérdése eldőlt.

Mindezekén túl Ephoros Periklés-képe párhuzamba állítható a spártai Lysandros-portré egyes motívumaival is. Így, ahogyan a spártai *hégemonia* végét Lysandros tervei okozták, Ephoros hasonló szerepet szánt Periklésnek az athéni uralom megdöntésében. Ebben az esetben sem ő a közvetlen kiváltó ok. Lysandroshoz hasonlóan Periklés csak elindította városát a bukáshoz vezető úton. A szövetséges városállamok közötti egyensúly megbillenni látszik, amikor a délosi szövetség pénze Athénba, pontosabban Periklés kezébe kerül. A pénz beáramlása Athént a *tryphé* és a *pleonexia* városává emeli. A FGRHIST 70 F 193-as töredékben (apud Schol. Ar. Nu. 859) Periklés, hogy célját elérje, a megvesztegetés eszközétől sem retten vissza.

Összegezve az elmondottakat, világos, hogy Ephoros megelőzte Aristotelés és a peripatetikusok korát, a *Historiai* fontos állomás a Plutarchos által tökélyre vitt görög nyelvű életrajzi irodalom kialakulásában.

Történetírónknak célkitűzése volt, hogy etikai szempont szerint közelítsen egy *politeiá*hoz és az állam *paideiá*ját kapcsolatba hozza vezetőinek *éthosz*ával. Ezek létfontosságúak a *politeia* *hégemoniá*vá válásában vagy a hatalom elvesztésében. Az egymást váltó *hégemoniák* füzére a polybiosi *translatio imperii* gondolának csíráit sejtetik.

Ephoros történeti szereplőinek értékelésekor hasonló tipológia alapján dolgozott: a Lykurgos-Themistoklés és Periklés-Lysandros portrék között hasonlóságokra bukkanunk, s talán nem túlzás, ha ezeket a kapcsolódási pontokat a *hégemonia* alapításával vagy bukásával hozzuk összefüggésbe.

²⁰⁴ Az agonisztikus személetről l. NIETZSCHE (1988: 37–50).

²⁰⁵ NÉMETH –SZILÁGYI – RITOÓK –SARKADY (2006: 624).

Az egyén szerepe a kyméi Ephoros világtörténeti munkájában

Eredményeink alapján módosíthatjuk Schwartz listáját. Nyomatékosítanunk kell, hogy Diodóros szövegéből kiindulva Ephoros eredeti elgondolására igyekeztünk rávilágítani a közvetett és a korabeli 4. századi hagyományának bevonásával. Úgy ítéljük meg, a kérdéskör tárgyalása további vizsgálatot érdemel, számos ponton továbbvihető (más történeti alakok megvizsgálásával). Diodóros 11. könyvébe visszalapozva a névjegyzék a következőképpen alakul:

Spártai *hégemonia*:

Leónidas *aristeiája* Thermopylainál

Pausanias árulása

Athén *hégemoniája*:

Aristeidés dicsérete (?)

Themistoklés-*enkómion*

Myrónidés győzelme az első peloponnésosi háború idején Oinophytánál

Periklés *negatív portréja*

Spárta második *hégemoniája*:

Lysandros hatalomátvételi kísérlete

Thébai uralma:

Pelopidas méltatása

Epameinondas dicsérete

A hadvezéreket és államférfikat hozzárendeltük a *hégemoniáikhoz*. A vezető nagyhatalmak váltakozása így szembeűnő. A kyméi historikus a görög civilizáció hajnalát a Peloponnésosi félszigetre bevándorló dór törzsekben látta meg, így a spártai *politeia* kitüntetett szerepe vitathatatlan. Spárta sikertörténete (ti. hatalmának kiterjesztése) a lykurgosi *agógé*nek köszönhetően kezdődik el. Ez mégsem jelent töretlen, öt évszázadot felölelő uralmat.

Igyekeztünk érveket felsorakoztatni, hogy Strabón *locus classicus*-a (FGRHIST 70 F 118 apud Str. 8,5,5) nem rögzítette pontosan Ephoros eredeti elképzelését a nagyhatalmak sorozatáról. A kyméi történetíró egyetemes történetében Athén éppúgy szerephez jutott, mint a spártai vagy thébai nagyhatalom.

Spártához hasonlatos ideákat találtunk, amikor Athén vezető erényeit rekonstruáltuk Diodóros Athén-*enkómion*jából és Isokratés beszédeinek egy-egy részletéből. Arra következtettünk, hogy Ephoros is az athéni *paideia-logos* eszméiben hitt, melyek a várost a Hellas feletti vezető pozícióba emelik.

Ephoros szerint a spártai uralom a perzsa invázió idején, Pausanias árulásának következményeként szakadt meg. Itt jutott Athén vezető szerephez. A hatalom kiterjesztését Themistoklés és (esetleg) Aristeidés sikeres politikai szerepvállalása segítette elő.

A *Pentékontaetia* időszaka a görög történelem olyan periódusa, amelynek részletes tárgyalását szinte egyedül Diodóros Sikeliótés *Bibliothékéje* kínálta. A források

szűkösségből erednek a korszak kronológiájának bizonytalanságai is.²⁰⁶ E tekintetben a *P. Oxy.* 1610-es papirusz töredékei új adatokkal szolgálhatnak. A papirusz 3. és a 4+5. töredékei más megvilágításba helyezhetik Themistoklés szerepét az athéni *hégemonia* kialakításában. Diodóros utalásai is ebbe az irányba mutatnak, s megerősítik feltevésünket.

Az első világtörténetet megalkotó Ephoros Eris istennő mindvégig versengésre ösztökélte. 4. századi történetírónkat furcsa kettősség jellemzi: egyszerre kötődik a korábbi historikusok nemzedékéhez, és szakad el az 5. századi hagyománytól. Ephoros a görög historiográfia egyfajta lázadó egyénisége volt, sikeressége pontosan ebben állt. Thukydidészrel folytatott *aemulatio*ja a szakirodalom és a peloponnésosi háborúról szóló beszámolója alapján is nyilvánvaló. Thukydidész Themistoklés- és Periklés-ábrázolása a 4. századi történetíró keze alatt átalakult, s új nézőpontot kínált Athén tenger feletti hatalmának felfogásához. A végeredmény az elődökhöz képest egy merőben új értelmezés. Athén *imperium*ának kezdetét Themistoklés nevével, míg bukását Periklés politikai tevékenységével fémjelezte. Ephoros olvasóközönsége kimondatlanul is pontosan tudta, hogy Ephoros itt Thukydidész híres *synkrisis*ére reflektált.

Utolsó szereplőnk a peloponnésosi háború utolsó éveiben lép porondra. Úgy látszik, Spárta egy második esélyt is kap uralmának kiterjesztéséhez, de Ephoros előadásában Lysandros személyes indítékai ezt a *hégemoniát* már sikere pillanatában bukásra ítélik, s közel húsz év múlva Leuktránál Epameinóndas tűnik fel a *hégemonia* birtoklásának igényével.

Az athéni-*paideia*hoz fűzött gondolattal zárjuk Ephoros-dolgozatunkat. Megfelelhet-e Periklés a szofista-eszme elkötelezett híveként ennek a Diodóros és Isokratész által felvázolt eszményi képnek? Az a benyomásunk, hogy nem. Periklés a 4. századi kollektív emlékezetben inkább magasan képzett *rhétor* és demagóg, mintsem az ideális politikus megtestesítője.²⁰⁷ Ephoros Periklése a szofisták által meghonosított „új-*paideia*” eszméjének a képviselője. Sajátos és sokatmondó, hogy a korabeli gondolkodás Periklést összekapcsolta a szofistákkal. Periklés csúcsos fejformája egyes ókomikus-értelmezés szerint mesterével, a szofista Anaxagorással áll kapcsolatban, akit a korabeli Athén egyszerűen a *νοῦς* megtestesítőjeként tartott számon.²⁰⁸ Ezt a Periklést saját céljai elérésében népamító beszéde segíti. Ennek azonban nagy ára van: a politikus az egész közösséget az uralmuk végét jelentő háborúba sodorja. A peloponnésosi háború kitörését taglaló *exemplum* Ephoros számára alkalmat adott arra, hogy a szofista *paideia* neveltjének, Periklésnek a példáján keresztül illusztrálja az e tanításában rejlő, az athéni *politeiára* leselkedő veszélyeket.²⁰⁹ Athén bukását tehát a bölcselek új nevelési elveiben látta, az összeomláshoz vezető szálak pedig mind a „*paideia nea*” gyermekénél, Periklésnél érnek össze.

²⁰⁶ JUHÁSZ (2008: 31).

²⁰⁷ SCHUBERT (1994: 6).

²⁰⁸ Vö. Eup. Frg. 93; Frg. 240, Frg. 71; Telec. Frg. 44. ; Plut. *Per.* 4,6.

²⁰⁹ SCHACHERMEYER hasonló elméletet fogalmazott meg a thasosi Stésimbrotos művével kapcsolatban SCHACHERMEYER (1965: 1–23).

IRODALOMJEGYZÉK

- AFRICA 1962 = T. W. AFRICA: *Ephorus and Oxyrhynchus Papyrus 1610*. AJP (1983) 86–89.
- ALONZO-NÚÑEZ 1990 = J. M. ALONZO-NÚÑEZ: *The Emergence of Universal Historiography from the 4th to the 2nd Centuries. B. C.* In: G. Schepens –E. De Keyser–H. Verdin (eds.): *Purposes of history*. Studia Hellenistica. Leuven 1990, 173–192.
- ALONZO-NÚÑEZ 2002 = J. M. ALONZO-NÚÑEZ: *The Idea of Universal History in Greece: From Herodotus to the Age of Augustus*. Amsterdam 2002.
- AVENARIUS 1956 = G. AVENARIUS: *Lukians Schrift zur Geschichtsschreibung*. Meisenheim/Glan 1956.
- BARBER 1935 = G. L. BARBER: *The Historian Ephorus*. Cambridge 1935.
- BURDE 1974 = P. BURDE: *Untersuchungen zur antiken Universalgeschichtsschreibung*. München 1974.
- BLANKENSHIP 2009 = C. BLANKENSHIP: *The Role of the Individual in Ephorus' Histories*. Thesis 2009. <http://www.dartmouth.edu/~classics/docs/christopherblankenshipthesis.pdf> (2013. 10. 08)
- CANFORA 1999 = L. CANFORA: *La storiografia greca*. Milan 1990.
- CARTWRIGHT–WARNER 1997 = D. CARTWRIGHT –R. WARNER: *A Historical Commentary on Thucydides: A Companion to Rex Warner's Penguin Translation*. Ann Arbor 1997.
- CHAMBERS 1975 = J. T. CHAMBERS: *The fourth-century Athenians view of their fifth-century empire*. La Parola Del Passato (1975) 177–191.
- CLARKE 2008 = K. Clarke: *Making Time for the Past: Local History and the Polis*. Oxford 2008.
- CONNOR 1960 = W. R. CONNOR: *Studies in Ephorus and Other Sources for the Cause of the Peloponnesian War*. (Thesis) Princeton University 1960.
- DOVER 1988 = K. J. DOVER: *Anecdotes, Gossip and Scandal*. In: *The Greeks and Their Legacy: Collected Papers Vol. 2*. Oxford 1988, 45–52.
- DREWS 1963 = R. DREWS: *Ephorus and History Written kata genos*. AJP 84 (1963) 244–255.
- ERBSE 1953 = H. ERBSE: *Über eine Eigenheit der thukydideischen Geschichtsbetrachtung*. RM 96 (1953) 38–62.
- ENGELS 1998 = I. ENGELS: *Stesimbrotos of Thasos (1002)*. In: F. Jacoby–G. Schepens (eds.): *Die Fragmente Der Griechischen Historiker Continued: Part Four : Biography and Antiquarian Literature IV a: Biography*. Fascile 1: the Pre-Hellenistic Period. Leiden 1998.
- FLOWER 1994 = M. A. FLOWER: *Theopompus of Chios: History and Rhetoric in the Fourth Century B.c.* Oxford 1994.
- FORNARA 1983 = C. W. FORNARA: *The Nature of History in Ancient Greece and Rome*. Berkeley 1983.

- GEDDES 2007 = A. GEDDES: *Ion of Chios and Politics*. In: V. Jennings–A. Katsaros (eds.): *The World of Ion of Chios* (Mnemosyne. Supplementum 288.) Leiden, Boston 2007, 110–138.
- GENTILI–CERRI 1983 = B. GENTILI–G. CERRI: *Storia E Biografia Nel Pensiero Antico*. Roma 1983.
- GOMME 1959 = A. W. GOMME: *A Historical Commentary on Thucydides: I*. Oxford 1959.
- GREEN 2010 = P. GREEN (ed.): *Diodorus Siculus, the Persian Wars to the Fall of Athens: Books 11–14.34 (480–401 BC. E.)*. Austin 2010.
- GRENFEL–HUNT 1919 = B.P. Grenfell–A. S. Hunt (eds.): *The Oxyrhynchus papyri XIII*. London 1919.
- GRIBBLE 2006 = D. GRIBBLE: *Individuals in Thucydides*. In: A. Rengakos–A. Tsakmakis (eds.): *Brill's Companion to Thucydides*. Leiden 2006, 439–468.
- HOMMEYER 1962 = H. HOMMEYER: *Zu den Anfängen der griechischen Biographie*. *Philologus* (106) 1962, 75–85.
- HOLZAPFEL 1879 = L. HOLZAPFEL: *Untersuchungen über die Darstellung der griechischen Geschichte von 489 bis 413 vor Chr. Bei Ephoros Theopomp U.a. Autoren*. Leipzig 1879.
- HORNBLOWER 2011 = S. HORNBLOWER: *The Fourth-Century and Hellenistic Reception of Thucydides*. In: *Thucydidean Themes*. Oxford 2011, 286–322.
- HOSE 2006 = M. HOSE: *Peloponnesian War: Sources Other Than Thucydides*. In: A. Rengakos – A. Tsakmakis (eds.): *Brill's Companion to Thucydides*. Leiden 2006, 669–690.
- JACOBY II A 1926 = F. Jacoby (ed.): *Die Fragmente der Griechischen Historiker. II. A*. Berlin 1926.
- JACOBY II. C 1926 = F. Jacoby (ed.): *Die Fragmente der Griechischen Historiker. II. C*. Berlin 1926.
- JUHÁSZ 2008 = JUHÁSZ E.: *Ephoros-fragmentumok*. Szakdolgozat. ELTE BTK. 2008.
- KATSAROS 2013 = A. KATSAROS: *Ion of Chios* (392). In: I. Worthington (ed.): *Brill's New Jacoby*. Brill Online. <http://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-jacoby/ion-of-chios-392-a392> (2013. 12.11.)
- KERFELD 2003 = G. B. KERFELD: *A szofista mozgalom*. Budapest 2003.
- KONISHI 1970 = H. KONISHI: *Thucydides' method in the episodes of Pausanias and Themistocles*. *AJPh* 91 (1970) 52–69.
- LAQUEUER 1911a = R. LAQUEUER: *Ephorus. 2. Die Disposition*. *Hermes* 46 (1911) 321–354.
- LAQUEUER 1911b = R. LAQUEUER: *Ephorus. 1. Die Prooimien*. *Hermes* 46 (1911) 161–206.
- LUCE 1997 = T. J. LUCE: *The Greek Historians*. London 1997.
- MARINCOLA 1997 = J. MARINCOLA: *Authority and Tradition in Ancient Historiography*. Cambridge 1997.
- MARINCOLA 2001 = J. MARINCOLA: *Greek Historians*. Oxford 2001.

Az egyén szerepe a kyméi Ephoros világtörténeti munkájában

- MARINCOLA 2007 = J. MARINCOLA: *Universal History from Ephorus to Diodorus*. In: J. Marincola (ed.). *A Companion to Greek and Roman Historiography*. Malden 2007, 171–179.
- MERITT–WADE-GERY–MCGREGOR 1949 = B. D. MERITT – H. T. WADE-GERY – M.F. MCGREGOR: *The Athenian Tribute Lists: 2*. Cambridge 1949.
- MEYER = E. MEYER: *Die Entwicklung der Ueberlieferung über die lykurgische Verfassung*. RhM 41 (1886) 560–591.
- MÉSZÁROS 2010 = MÉSZÁROS T.: *Demokratikus értékek Periklész temetési beszédében (Th. 2,37)* In: Mayer P. – Tar I. (eds.): *Fikció és propaganda az ókorban: válogatás a VIII. Magyar Ókortudományi konferencia előadásaiból*. (Szeged, 2008. május 22–25). (Acta Antiqua et Archaeologica. Acta Universitatis Szegediensis. Supplementum XII.) 2010, 61–72.
- MOMIGLIANO 1993 = A. MOMIGLIANO: *The Development of Greek Biography*. Cambridge 1993.
- NATALI 1989 = C. NATALI: *Paradeigma: The problems of human acting and the use of examples in some Greek authors of the 4th century B.C.* Rhetoric Society Quarterly (19) 141–152.
- NÉMETH –SZILÁGYI – RITOÓK –SARKADY 2006 = NÉMETH GY. – SZILÁGYI J. GY. – RITOÓK Zs. – SARKADY JÁNOS: *Görög művelődéstörténet*. Budapest 2006.
- NICOLAI 2006 = R. NICOLAI: *Thucydides Continued*. In: A. Rengakos – A. Tsakmakis (eds.): *Brill's Companion to Thucydides*. Leiden 2006, 693–720.
- NIESE 1909 = B. NIESE: *Wann hat Ephoros sein Geschichtswerk geschrieben?* Hermes 44 (1909) 170–178.
- NIETZSCHE 1988 = F. NIETZSCHE: *A homéroszi versengés*. In: Ifjúkori görög tárgyú írások. (Ford: Molnár A.) Budapest 1988, 37–50.
- PARKER 2013 = V. PARKER: *Ephoros (70)*. In: I. Worthington (ed.): *Brill's New Jacoby*. Brill Online.
<http://www.encquran.brill.nl/entries/brill-s-new-jacoby/ephoros-70-a70> (2013. 10. 08)
- PARMEGGIANI 1999 = G. PARMEGGIANI: *Mito e Spatium historicum nelle Storie di Eforo di Cuma (Note a Eph. FGrHist 70 T 8)*. *Rivista Storica dell'Antichità* 29 (1999) 107–125.
- PARMEGGIANI 2011 = G. PARMEGGIANI: *Eforo di Cuma: studi di storiografia greca*. Bologna 2011.
- PELLING 2007 = C. PELLING: *Ion's EPIDAMIAI and Plutarch's Ion*. In: V. Jennings – A. Katsaros (eds.): *The World of Ion of Chios (Mnemosyne. Supplementum 288.)* Leiden, Boston 2007, 75–109.
- POWNALL 2004 = F. POWNALL: *Ephorus's History*. In: *Lessons from the Past. The moral use of history in fourth-century prose*. Ann Arbor 2004, 113–142.
- PRENTICE 1934 = W. K. PRENTICE: *The Character of Lysander*. *American Journal of Archaeology* 38 (1934) 37–42.

REINHOLD 1985 = M. REINHOLD: *Human Nature as Cause in Ancient Historiography*. In: J. W. Eadie – J. Ober (eds.): *The Craft of the Ancient Historian: Essays in Honor of Chester G. Starr*. Lanham 1985, 21–40.

RHODES 2006 = P. J. RHODES: *Thucydides and Athenian History*. In: A. Rengakos – A. Tsakmakis (eds.): *Brill's Companion to Thucydides*. Leiden 2006, 523–546.

RUBINCAM 1976 = C.R. RUBINCAM: *A Note on Oxyrhynchus Papyrus 1610*. *Phoenix* 30 (1976) 357–66.

RUSTEN 2006 = J. RUSTEN: *Thucydides and Comedy*. A. Rengakos – A. Tsakmakis (eds.): *Brill's Companion to Thucydides*. Leiden 2006, 547–558.

SACKS 1982 = K. S. SACKS: *The Lesser Proemia of Diodorus Siculus*. *Hermes* 110 (1982) 434–443.

SAMUEL 1968 = D.H. SAMUEL, *Cyme and the Veracity of Ephorus*. *TAPA* 99 (1968) 375–388

SCHACHERMEYR 1965 = F. SCHACHERMEYR: *Stesimbrotos und seine Schrift über die Staatsmänner*. Wien 1965.

SCHEPENS 1977 = G. SCHEPENS: *Historiographical Problems in Ephorus*. In: *Historiographia antiqua: commentationes Lovanienses in honorem W. Peremans septuagenarii editae*. Leuven 1977, 95–118.

SCHEPENS 2007 = G. SCHEPENS: *History and Historia: Inquiry in the Greek Historians*. In: J. Marincola (ed.): *A Companion to Greek and Roman Historiography*. Malden 2007, 39–55.

SCHUBERT 1994 = C. SCHUBERT: *Perikles*. Darmstadt 1994.

SCHWARTZ 1905 = E. SCHWARTZ: *Diodoros*. In: G. Wissowa (ed.): *RE* 5.1–2. Stuttgart 1905, 663–704.

SCHWARTZ 1907 = E. SCHWARTZ: *Ephoros*. In: G. Wissowa (ed.): *RE* 6.1. Stuttgart 1907, 1–16.

SCHWARTZ 1909 = E. SCHWARTZ: *Die Zeit des Ephoros*. *Hermes* 44 (1909) 481–502.

SHRIMPTON 1977 = G. SHRIMPTON: *Theopompus' Treatment of Philip in the Philippica*. *Phoenix* 31 (1977) 123–144.

SMITH 1948 = R. E. SMITH: *Lysander and the Spartan Empire*. *Classical Philology* 43 (1948) 145–156.

STYLIANOU 1998 = P. J. STYLIANOU: *A Historical Commentary on Diodorus Siculus, Book 15*. Oxford 1998.

TRACY 2009 = S. V. TRACY: *Pericles: A Sourcebook and Reader*. Berkeley 2009.

VOGEL 1889 = F. VOGEL: *Ephoros und Diodor über den Ausbruch des peloponnesischen Krieges*. *RhM* 44 (1889) 532–539.

VOLQUARDSSEN 1868 = C. A. VOLQUARDSSEN: *Untersuchungen über die Quellen der griechischen und sizilischen Geschichte bei Diodor, Buch XI bis XVI*. Kiel 1868.

WICKERSHAM 1994 = J. M. WICKERSHAM: *Hegemony and Greek Historians*. Lanham 1994.

Individuals in Ephorus' *Historiai***The Beginning and the End of the Athenian hegemony**

Moralizing tendencies and the description of ethical models form a more significant part in the Greek historiography of the 4th century BC than the objective narration of historical events. With the descent of the cultural and political boundaries of the Greek *polis*, the significance of individuals gained ground gradually. This process also had an effect on the development of the Greek historiography, inasmuch as the actions of individuals and the *Tychē* were considered to rule the whole course of human history. These features played a prominent part in the *Histories* of Ephorus (c. 405 BC – c. 330 BC).

There is a general agreement recently among scholars that Ephorus described the Greek history as a continuous reconfiguration of subsequent hegemonies while defining meticulously those particular ethical principles that guaranteed the rise or the fall of the state (*politeia*). According to Ephorus, a *politeia* to be able to function as a *hēgemonia* by following appropriate moral/ethical principles and teachings. In this essay, I attempt to reconstruct the portraits of the Athenian hegemony's politicians (Aristides, Themistocles, Pericles) based on the Ephorus-fragments, the work of Herodotus, Thucydides, Isocrates, and also the Book XI–XV of *Bibliotheca historica* of Diodorus Siculus, who adapted the concepts of Ephorus.